

küçük güzeldir

E. F. SCHUMACHER

ÖNCELİĞİ İNSANA VEREN
BİR EKONOMİ ANLAYIŞI

VARLIK

Dr. Schumacher, 1950 ile 1970 yılları arasında İngiliz hükümetine bağlı Ulusal Kömür Kurulu'nun Ekonomik Danışmanı, kalkınan ülkeler için Orta Teknoloji kavramını ilk ortaya atan kişi ve Londra' daki Orta Teknoloji Geliştirme Grubu'nun Kurucusu ve Başkanı olarak dünyaca tanınmıştır. Ayrıca, Scott-Bader Enstitüsü'nün Direktörlüğü'nü de yapmıştır.

Almanya'da doğmuş olan ekonomist, İngiltere'ye 1930 yılında Rhodes bursuyla gelerek Oxford - New College'de ekonomi öğrenimi yapmıştır. Ardından, yirmi iki yaşında New York'taki Columbia Üniversitesi'nde ekonomi okutmuştur. Pratik deneyimler olmadan kuramcılık yapmak hoşuna gitmediği için iş hayatına atılmış, çiftçilik ve gazetecilik de yapmıştır. Savaş sırasında birkaç yıl için Oxford'da tekrar akademik hayata dönmüş, 1946-1950 yılları arasında Britanya Denetim Komisyonu Ekonomi Danışmanı olarak Almanya'da hizmet etmiştir. Kırsal kalkınma sorunları üzerine tavsiyelerini almak isteyen birçok yabancı devlet olmuştur. CBE derecesi ile ödülendirilmiş bulunan Dr. Schumacher, 1977'de ölmeden önce son olarak "küçük güzeldir" fikrinin daha felsefi/dini bir çerçevede işlendiği *A Guide For The Perplexed* (Zihni Karışıklar İçin Bir Yol Gösterici) adlı bir kitap yayımlamıştır.

Varlık Yayınları, Sayı: 1067
Sertifika no: 10644
5. basım: 2010
(1-4. basım: Cep Kitapları A.Ş.)

Small is Beautiful
© 1973, E. F. Schumacher

ISBN 978-975-434-380-9

Kapak tasarımı ve ofset hazırlık: Varlık Yayınları
Baskı: Kurtiş Matbaacılık
Topkapı Fatih İş Merkezi, İstanbul – Matbaa Sertifika No: 12992

VARLIK YAYINLARI A.Ş.
Piyerloti Cad. Ayberk Apt. 7-9 Çemberlitaş 34400 İstanbul
Tel: 212-516 20 04 - Faks: 212-516 20 05
e-posta: varlik@isbank.net.tr
http//: www.varlik.com.tr

E. F. SCHUMACHER

küçük güzeldir

ÖNCELİĞİ İNSANA VEREN BİR EKONOMİ ANLAYIŞI

Türkçesi:
Osman Çetin Deniztekin

VARLIK

İÇİNDEKİLER

I. ÇAĞDAŞ DÜNYA
1. Üretim Sorunu 9
2. Barış ve Süreklilik 16
3. Ekonomi Biliminin Rolü 30
4. Budist Ekonomi Bilimi 40
5. Bir Ölçek Sorunu 48

II. KAYNAKLAR
6. En Büyük Kaynak: Eğitim 59
7. Toprağın Gereğince Kullanılması 78
8. Sanayi İçin Kaynaklar 91
9. Nükleer Enerji: Selamet mi, Lanet mi? 104
10. İnsan Yüzlü Teknoloji 114

III. ÜÇÜNCÜ DÜNYA
11. Kalkınma 125
12. Orta Ölçekli Bir Teknolojinin Geliştirilmesini Gerektiren Toplumsal ve Ekonomik Sorunlar 131
13. İki Milyon Köy 146
14. Hindistan'da İşsizlik Sorunu 157

IV. ÖRGÜTLENME VE MÜLKİYET
15. Geleceği Önceden Söyleyecek Bir Makine mi? 169
16. Büyük Ölçekli Örgütün Kuramına Doğru 183
17. Sosyalizm 193
18. Mülkiyet 199
19. Yeni Mülkiyet Düzenleri 207

Sonsöz 222
Notlar ve Kaynaklar 226

17. yüzyılın son yarısından itibaren maddi uygarlığın çehresini dönüştürmeye başlayan pratik enerji ve teknik becerinin eşsiz başarılarını düşünürken kendini yücelmiş hissetmeyen az kişi vardır. İngiltere de bu gelişmenin, pek titiz olmasa da, cüretli öncüsü olmuştur. Ne var ki, ekonomik ihtiraslar iyi hizmetçi olmakla beraber efendilikte kötüdürler.

En açık gerçekler en kolay unutulanlardır. Hem yürürlükteki ekonomik düzen, hem de onun yeniden inşası için ortaya atılan projelerin birçoğu, kendi kendini kanıtlayacak kadar açık bir gerçeği ihmal ettiklerinden aksamaktadırlar; en sıradan insanların bile ruhları olduğuna göre, maddi refahları ne kadar artarsa artsın, kendilerine olan saygılarını zedeleyen ve özgürlüklerini kısıtlayan düzenlemelerin açtığı zararları kapatamaz. Ekonomik örgütlenmenin akla yakın bir değerlendirmesi yapılırken, eğer endüstrinin tepki içindeki bir insan doğasının sürekli isyanlarıyla felce uğraması istenmiyorsa, salt ekonomik olmayan bazı koşulların yerine getirilmesi gerektiği gerçeği de hesaba katılmalıdır.

R. H. Tawney
Din ve Kapitalizmin Yükselişi

Bugünkü sorunumuz aşağı yukarı bir tutum ve araç sorunudur. Elhamra'nın buharlı kürekle yeni bir örneğini yapıyor ve aldığımız mesafe ile övünüyoruz. Buharlı kürekten pek kolay vazgeçmeyeceğiz, nihayet onun da birçok iyi yanı vardır; fakat başarılı bir şekilde kullanılması için, insanı daha az inciten, daha nesnel bazı kıstaslar gereksinmekteyiz.

Aldo Leopold
Sand County Almanaklarından

I. ÇAĞDAŞ DÜNYA

1. ÜRETİM SORUNU

Çağımızın sonuçları en kötü yanılgılardan biri, 'üretim sorununun çözülmüş' olduğu inancıdır. Bu inanca sımsıkı bağlı olanlar yalnızca üretim işlerinden uzak olan, dolayısıyla meslek bakımından gerçeklerle yakınlığı bulunmayan insanlar değildir. Neredeyse tüm uzmanlar, sanayi öncüleri, dünyanın değişik hükümetlerinin ekonomik yetkilileri, akademik ve 'pek o kadar akademik olmayan' ekonomistler ve doğallıkla ekonomi yazarları da aynı inancı taşımaktadırlar. Birçok şeyde ayrı görüşler taşıyabilirler, ama hepsi üretim sorununun çözülmüş olduğunda birleşmektedir; insanoğlu sonunda erişkinliğe varmıştır. Onlara göre, varlıklı ülkeler için artık yapılacak en önemli şey 'boş zamanların değerlendirilmesi için eğitim', yoksul ülkeler için ise 'teknoloji aktarımı'dır.

İşlerin, gerektiği kadar iyi gitmemesi insanın kötü huyluluğu yüzünden olsa gerektir. Buna karşı öyle bir siyasal düzen kurmalıdır ki, kötülükler yok olsun ve herkes, içinde ne kadar kötülük olursa olsun iyi davransın. Gerçekten de, herkesin iyi doğduğu; sonradan yasa-dışı ya da sömürgen biri haline geldiyse, bunun 'düzenin kabahati' olduğu, yaygın bir varsayımdır. Kuşkusuz, 'düzen' birçok bakımdan kötüdür ve değiştirilmesi gerekir. Kötü olmasının ve kötülüğüne karşın hâlâ yürürlükte kalmasının ana nedenlerinden birisi de 'üretim sorununun çözülmüş' olduğu yolundaki yanlış görüştür. Bu yanılgı günümüzün bütün sistemlerine yayılmış olduğundan, aralarında bir seçim yapılabilecek ölçüde ayırım yoktur.

Bu kadar kötü ve derine kök salmış bir yanılgının doğuşu, insanoğlunun son üç-dört yüzyıl içinde doğaya karşı tutumunda ortaya çıkan felsefi, belki de dinsel değişikliklerle yakından ilintilidir. Aslında Batılı insanın doğaya karşı tutumu demek gerekirdi, ama artık dünya tümüyle bir Batılılaşma sürecine girmiş olduğuna göre, daha genelleştirilmiş bir anlatıma yönelmek yanlış sayılmaz. Çağdaş insan, kendini doğanın

bir parçası olarak değil; yazgısı, onu egemenliğine almak ve yenmek olan bir dış güç olarak hissetmektedir. Hatta doğayla savaştan bile söz etmektedir; oysa bu savaşı kazanacak olursa kendisini de yenik düşen tarafta bulacağını unutmaktadır. Daha yakın zamanlara değin, gücünün sınırsız olduğu hayaline kapılacak kadar başarı kazanmış olmakla beraber, henüz tam bir zafer olasılığı doğmamıştı. Şimdi bu da ufukta belirmiştir; ve azınlıkta olmakla beraber birçok kişi bunun insan soyunun devamı bakımından ne demek olduğunu kavramaya başlamaktadır.

Şaşkınlık verici bilimsel ve teknolojik başarılarla da beslenen, sınırsız güç yanılgısı beraberinde üretim sorununun çözülmüş olduğu yanılgısını da getirmiştir. Bu ikinci yanılgı, gelir ile sermaye arasındaki farkı, en önemli olduğu noktada, ayırdedememekten ileri gelmektedir. Bu farkı her ekonomist ve işadamı hem bilir hem de bilinçli ve hayli incelikli olarak tüm ekonomik konularda uygular – en önemli olduğu konu dışında; insanın kendi yaratmamış, fakat öylece hazır buluvermiş olduğu, ve onsuz hiçbir şey yapılamayacak olan, yenilenemez sermaye konusunda.

Bir işadamı, sermayesini hızla tüketen bir şirketi, üretim sorununu çözmüş saymaz, yaşayabilir hale gelmiş olduğunu söylemez. Peki o halde, o çok büyük şirketin, Uzaydaki Dünya Gemisi'nin ekonomisine ve özellikle varlıklı yolcularının ekonomilerine gelince aynı yaşamsal gerçeği nasıl oluyor da görmezden geliyoruz?

Bu yaşamsal gerçeği görmeyişimizin bir nedeni gerçekliklere yabancılaşmış olmamız ve kendi elimizden çıkmamış her şeye değersiz gözüyle bakmaya eğilim duymamızdır. Büyük Dr. Marx bile "değerin emek kuramı"nı biçimlendirirken bu yıkıcı yanılgıya düşmüştür. Bugün üretimimize yardımcı olan sermayenin bir kısmını oluşturmak için gerçekten emek harcamışızdır; ortaya bilimsel, teknolojik ve başka bilgilerden oluşan geniş bir fon, karmaşık bir fiziksel altyapı, sayılamayacak kadar çok emtia vs. çıkmıştır. Ne var ki bütün bunlar kullanmakta olduğumuz toplam sermayenin ancak küçük bir bölümüdür. İnsanın değil, doğanın sağladığı sermaye çok daha büyüktür; oysa biz bunu sermayeden bile saymamaktayız. İşte sermayemizin bu büyük bölümü şimdi kaygı verici bir hızla tüketilmekte; ve bu nedenle üretim sorununun çözülmüş olduğuna inanıp, böyle bir inançla davranmak intihar anlamına gelen bir yanılgı olmaktadır.

Bu 'doğal sermaye'ye daha yakından bakalım. İlk başta kuşkusuz fosil yakıtlar gelir. Sermaye öğesi oldukları yadsınılamayacağı halde gelir öğesi gibi kullandığımızı da kimse yadsıyamaz. Sermaye öğesi

olarak ele alsaydık, korunmalarına çalışmamız, geçerli kullanış hızını en aza düşürmek için, elimizden geleni yapmamız gerekirdi. Örneğin bu yenilenemez değerlerin elde edilmesinden gelen paranın, fosil yakıtlara, ya hiç bağımlı olmayan ya da çok az bağımlı, başka üretim yöntemleri ve yaşama düzenleri geliştirmekte kullanılacak özel bir fona yatırılmasını önerirdik. Fosil yakıtları gelir unsuru olarak değil de, sermaye olarak kullanıyor olsaydık bunları ve bunun gibi daha birçok şeyleri yapıyor olurduk. Oysa hiçbirini yapmadığımız bir yana tam tersine davranmaktayız: Korumak umurumuzda bile değil; günümüzdeki kullanım hızını en aza düşürmekte değil, en çoka çıkarmaktayız; üstelik başka üretim ve yaşam seçeneklerini incelemek şöyle dursun, rahat rahat aynı yolda sınırsız ilerlemeden, varlıklı ülkelerde 'boş zamanları değerlendirmek için eğitim'den, yoksul ülkelerde ise 'teknoloji aktarımı'ndan söz etmekteyiz.

Bu sermaye değerlerinin eritilmesi o kadar hızla ilerlemektedir ki, sözümona dünyanın en varlıklı ülkesi olan Amerika Birleşik Dev-letleri'nde bile Beyaz Saray'dakileri de kapsayan birçok kaygılı insan çıkmakta, kömürün büyük ölçüde petrol ve gaza dönüştürülmesini, yeryüzünün geri kalan hazinelerinin araştırılması ve çıkarılması için daha da dev çapta çabalar harcanmasını istemektedirler. "2000 yılında Dünya Yakıt Gereksinimi" başlığı altında ortaya konan rakamlara bakınız. Eğer bugün 7 milyar ton kömür eşdeğeri yakıt tüketiyorsak, 28 yılda gereksinimimiz bunun üç katı, yani 20 milyar ton kadar olacaktır! 28 yıl nedir ki? Geriye doğru sayarsak, II. Dünya Savaşı'nın sonuna varırız; ve doğal olarak o zamandan beri yakıt tüketimi üç katına çıkmış bulunmaktadır. Üstelik bu süredeki üç katı yükseliş 5 milyan ton kömür eşdeğerinden az bir artış demekken, şimdi oturmuş sakin sakin bunun üç katı kadar büyük bir artıştan söz ediyoruz.

Soranlar oluyor; yapılabilir mi bu? Yanıtı geliyor: Yapılması gerekli ve dolayısıyla yapılacaktır. (John Kenneth Galbraith'den özür dileyerek) denebilir ki; ahmağın, körü peşine takmasına benzer bu. Zaten taş atmaya ne gerek var? Sorunun kendisi bile yanlıştır, çünkü söz konusunun sermaye değil gelir olduğunu varsaymaktadır. 2000 yılının ne özelliği var ki? Ya bugünün çocuklarının emekliliklerini düşünmeye başlayacakları 2028 yılında ne olacak? O zamana kadar yeniden üç katı daha mı? Bir gelir sorunuyla değil, bir sermaye tüketimi sorunuyla karşı karşıya bulunduğumuzun farkına vardığımız an, bütün bu soruların ve yanıtların saçmalığı ortaya çıkmaktadır: Fosil

yakıtları insan yaratmamıştır; yeniden devreye sokulamazlar. Bir kez tükendiler mi, sonsuza dek tükenmiş demektirler.

Peki gelir yakıtları ne durumda diye soran olacaktır. Evet, ya onlar ne durumda? Bugün (kalori olarak hesaplanırsa) dünya toplam tüketiminin yüzde 4'ünden azını meydana getirmektedirler. Yakın gelecekte ise yüzde yetmiş, seksen hatta doksanını oluşturmaları gerekecektir. Bir şeyi küçük çapta yapmak bir şeydir, dev ölçeklerde yapmak bambaşka bir şey. Ve dünya yakıt sorununa bir çözüm getirebilmek için gerçekten de dev katkılarda bulunulması gerekmektedir. İş bu kadar dev ölçeklerde gelir yakıtları üretmeye gelince üretim sorununun çözülmüş olduğunu kim söyleyebilir?

Fosil yakıtlar bizim bir gelir öğesiymiş gibi tüketilebilir gözüyle baktığımız 'doğal sermaye'nin yalnızca bir parçasıdır, üstelik en önemli parçası bile değil. Fosil yakıtlarımızı savurursak, uygarlığı tehlikeye sokarız; ama çevremizdeki yaşayan doğanın sunduğu sermayeyi savurursak hayatın kendisini tehlikeye sokmuş oluruz. İnsanlar artık bu tehlikenin farkına varmaya başlamakta ve çevrenin kirletilmesine son verilmesini istemektedirler. Onlara göre, çevrenin kirletilmesi çöplerini çitin üzerinden komşunun bahçesine fırlatıp atma türünden, düşüncesiz veya açgözlü insanların edinmiş oldukları kötü bir alışkanlıktan oluşmaktadır. Daha uygarca bir davranış ek harcamalar gerektirecek, bu yüzden bunu karşılayabilmek için daha hızlı bir ekonomik büyümeye gereksinimimiz olacaktır. Dolayısıyla gittikçe artan üretkenliğimizin meyvelerini hiç olmazsa kısmen 'yaşamın niteliği'ni yükseltmekte kullanmalıdır, yalnızca tüketim ölçüsünü artırmakta değil. Bunların hepsi iyidir, güzeldir ama, sorunu ancak kıyısından tutmaktadır.

İşin özüne varmak için, kirlenme, çevre, ekoloji gibi kavramların birdenbire nasıl olup da her şeyin üstünde önem kazandığını sormakta yarar vardır. Sonunda oldukça uzun bir süredir bir sanayi düzeninin içinde yaşamakta olmamıza rağmen, bu kelimeler beş on yıl öncesine kadar, hemen hemen hiç bilinmezdi. Bu geçici bir merak mıdır, saçma bir moda salgını mı, yoksa âni bir sinir krizi mi?

Açıklama bulmak zor olmayacaktır. Fosil yakıtlarla olduğu gibi, bir süredir doğanın sermayesinden geçinmekteydik, ancak oldukça alçakgönüllü bir oranda. II. Dünya Savaşı sonrasında bu oranı insanı dehşete düşürecek boyutlara çıkarmayı başarmış bulunuyoruz. Günümüzde ve son çeyrek yüzyıldır olup bitenle kıyaslandığında, insan tarihinin II. Dünya Savaşı sonuna kadar olan sanayi çalışmalarının tümü

solda sıfır kalır. Başka bir deyişle, bu yakınlarda –hatta o kadar yakında ki çoğumuz daha işin bilincine bile varamamış bulunmaktayız– sanayi üretiminde misli görülmemiş nicesel bir sıçrama olmuştur.

Kısmen bunun sonucu kısmen de nedeni olarak eşi görülmedik nitesel bir sıçrama da ortaya çıkmıştır. Bilginlerimiz ve teknologlarımız doğanın yabancısı olduğu bileşikler elde etmeyi öğrenmişlerdir.

Doğa bunların birçoğuna karşı savunmasızdır. Onlara saldırıp çözecek (dekompoze edecek) doğal öğeler yoktur. Sanki yerlilere makineli tüfek ateşi açılmış gibidir; okları ve yayları bir işe yaramaz. Doğaya yabancı olan bu maddeler doğa karşısında neredeyse sihirli etkinliklerini işte doğanın bu savunmasızhğına borçludurlar ve çevreye yaptıkları etki de bundan doğmaktadır. Son yirmi - yirmi beş yıldır kütle halinde ortaya çıkmışlar, doğal düşmanları da olmadığından yığışıp durmuşlar ve bu yığışımın uzun süreli sonuçlarının birçok durumlarda müthiş tehlikeli, başka durumlardaysa tahmininin olanaksız olduğu saptanmıştır.

Başka bir ifadeyle, insanoğlunun sanayi süreçlerinde gerek nitelik gerekse nicelik yönünden son yirmi beş yıldır ortaya çıkan değişiklikler yepyeni bir durum yaratmıştır; bu durum başarısızlıklarımızın değil, en büyük başarılarımız sandığımız şeylerin sonucudur. Ve bu değişiklik o kadar birdenbire olmuştur ki, yenilenemez bir sermaye varlığını hızla tüketmekte, yani, eli açık doğanın bize her zaman tanıdığı hoşgörü sınırlarını aşmakta olduğumuzun farkına bile varmamışızdır.

Şimdi de yukarıda biraz yüzeysel olarak değindiğim "gelir-yakıtları" sorununa dönelim. Bir kuşak sonra, 2000 yılı için öngörülen biçimde bir dünya sanayi düzeninin su ya da yel gücüyle işleyeceğini ileri süren yoktur. Tersine, hızla nükleer çağa girmekte olduğumuz söylenmektedir. Aynı lafın yirmi yılı aşkın uzunca bir süredir edilegelmesine karşın, nükleer enerjinin insanoğlunun toplam yakıt ve enerji gereksinimine katkısı hâlâ çok küçüktür: Bu alanda en ileri gitmiş ülkeleri sayacak olursak, 1970 yılında İngiltere'de yüzde 2,7; Avrupa Ekonomik Topluluğu'nda yüzde 0,6; Amerika'da yüzde 0,3. Doğanın hoşgörü sınırları belki bu kadar ufak ölçüde bir yükü kaldırabilecektir, ama daha şimdiden derin kaygı duyanlar vardır. (Eski) Başkan Nixon'ın Bilim Danışmanı Dr. Edward D. David radyoaktif artıkların depolanması konusunda, "Tamamen zararsız hale gelinceye dek 25.000 yıl sımsıkı tecrit edilmiş halde yeraltında tutulması gereken bir nesne insanın midesini bulandırıyor," demektedir.

Ne olursa olsun, benim burada üstünde durduğum nokta son derece basittir: Her yıl milyarlarca ton fosil yakıtın yerini nükleer enerjinin alması, yakıt sorununu 'çözerken' o kadar dev boyutlu bir çevresel ve ekolojik sorun yaratmak demektir ki, 'midesi bulanan' yalnızca Dr. David olmayacaktır. Bir sorunu başka bir alana kaydırarak ve bu arada çok daha büyük bir sorun yaratarak çözmek demektir bu.

Bu kadarını söyledikten sonra, yine bir başka ve hatta daha da cüretli bir önerme karşısında kalacağımdan eminim: Geleceğin bilim adamları ve teknologları o kadar mükemmel güvenlik kuralları ve önlemleri tasarlayacaklardır ki, giderek artan miktarlarda radyoaktif maddelerin kullanımı, taşınması, işlenmesi ve depolanması tamamen tehlikesiz kılınacak, savaş veya iç karışıklıkların görülmeyeceği bir dünya toplumu yaratmak da politikacılarla sosyal bilimcilerin işi olacaktır. Bu da bir sorunu başka bir alana, günlük insan davranışlarının alanına kaydırıverip çözmek anlamına gelen bir önermedir. Böylece, gelir öğesiymiş gibi davrandığımızdan gözümüzü kırpmadan savurduğumuz üçüncü bir 'doğal sermaye' kategorisine gelmiş oluyoruz; sanki kendi yapmış olduğumuz bir şeymiş de, şu bol bol övündüğümüz ve hızla artan üretkenliğimizle kolayca yenileyebilecekmişiz gibi.

Oysa yürürlükteki üretim yöntemlerimizin, sanayi toplumu insanının maddesini tükettiği ortada değil midir? Birçok kişi için hiç de o kadar açık değildir bu. Üretim sorununu bir kez çözdükten sonra, şimdiye dek bu kadar iyi yaşadığımız bir zaman oldu mu, denmektedir. Eskisine göre her zamankinden daha iyi besleniyor, giyiniyor, konutlanıyor ve eğitiliyor değil miyiz? Tabii; hepimiz olmasak da, çoğumuz, yani zengin ülkelerde yaşayanların çoğu. Ne var ki benim 'madde' derken amaçladığım bu değil. İnsanın maddesi Gayri Safi Milli Hasıla ile ölçülemez. Belki de hiç ölçülemez, uğranılan bazı kayıpları açığa vuran belirtileri dışında. Ancak, suç işleme oranları, uyuşturucu madde alışkanlığı, yağmacılık, akıl bozuklukları, başkaldırılar vs. gibi belirtilerin istatistiklerine girilecek yer değil burası. İstatistikler hiçbir şey kanıtlamaz.

Başlangıçta, çağımızın en kötü sonuçlu yanılgılarından birinin üretim sorununun çözülmüş olduğu inancı olduğunu söylemiştim. Bu yanılgının, çağdaş sanayi sisteminin tüm entelektüel inceliklerine karşın kendi öz temelini tükettiğini kavrayamayışımızdan doğduğunu öne sürmüştüm. Ekonomistin dilini kullanacak olursak, bu sistem, umursamazlık içinde bir gelir kalemi olarak işlem gören yenilenemez sermayeden geçinmektedir. Bu tür sermayenin üç kategorisini de be-

lirlendirmiştim: Fosil yakıtlar, doğanın tahammül sınırları ve insan maddesi. Okuyucularımdan bazıları ortaya koyduğum bu üç kategoriyi birden kabul etmeseler bile, içlerinden herhangi birinin bile ne demek istediğimi göstermeye yeterli olduğunu söyleyebilirim.

Söylemek istediğim, açık olarak, en önemli görevimizin bugün yürüdüğümüz çıkmaz yoldan geri dönmemiz olduğudur. Peki bu görevi üstlenecek olan kimlerdir? Bana sorarsanız, genç ya da yaşlı, güçlü ya da güçsüz, varlıklı ya da yoksul, etkili ya da etkisiz, hepimiz. Gelecekten konuşmak, ancak *hemen şimdi* bir eyleme yol açarsa işe yarar. Ama biz hâlâ "hiç bu kadar iyi yaşamamıştık" havası içindeyken, şu anda ne yapabiliriz ki? En azından –bu bile az bir iş değildir– sorunu iyice kavramamız, yeni üretim yöntemleri ve tüketim düzenleri ile yeni bir yaşam biçiminin geliştirilebileceği olanağını görmeye başlamamız gereklidir. Başlangıç olarak üç örnek vereyim: Tarım ve hayvancılıkta, biyolojik açıdan sağlıklı üretim yöntemlerinin geliştirilip kusursuzlaştırılmasıyla ilgilenebilir, toprağın verimini artırabilir; sağlık, güzellik ve süreklilik yaratabiliriz. Bundan sonra üretim zaten yoluna girer. Sanayide, küçük ölçekli teknolojinin, görece daha zararsız bir teknolojinin, 'insancıl yüzlü bir teknoloji'nin evrimiyle ilgilenebiliriz. Böylece insanlar da yalnızca para için çalışıp, ancak boş zamanlarında hayatın tadını çıkarmayı kuracakları yerde, yaptıkları işten zevk alma olanağını elde edeceklerdir. Ve yine sanayide –ki çağdaş yaşamın hızını belirleyen sanayidir– yöneticiler ile çalışanlar arasında yeni ortaklık biçimleri düşünebiliriz.

Sık sık 'Öğrenen Toplum' çağına girdiğimiz söylenir durur. Umalım ki doğru olsun. Ne hemcinslerimizle, ne doğayla, ve en önemlisi, ne de doğayı ve bizleri yaratmış olan o Yüce Güçler'le barış içinde yaşamasını henüz öğrenmiş durumdayız. Kuşkusuz, ne rastlantıyla oluşmuş, ne de kendi kendimizi yaratmışız.

Bu bölümde şöyle bir değinilen konular, ileride daha da incelenip geliştirilecektir. İnsanın geleceğini tehdit eden sorunların şurada burada ufak tefek düzeltmeler yapılarak ya da belki de siyasal düzen değiştirilerek çözümlenmeyeceğine kolayca inandırılabilecek kişilerin sayısı fazla değildir.

Bundan sonraki bölüm, bütün olarak durumu barış ve süreklilik açısından bir kez daha gözden geçirmektedir. İnsanoğlu artık kendi türünü yok edebilecek fiziksel olanakları elde etmiş olduğuna göre, barış sorunu her zamankinden daha büyük bir önem kazanmaktadır insanlık tarihinde. Peki ama, ekonomik yaşamımızda şu ya da bu biçimde bir süreklilik güvencesi olmadan barış nasıl kurulabilir?

2. BARIŞ VE SÜREKLİLİK

Egemen olan çağdaş inanışa göre, barışın en sağlam dayanağı evrensel bir varlık ve bolluk ortamı olacaktır. Tarihte, varlıklıların yoksullardan her zaman daha barışsever olageldiklerini gösterir kanıtlar aramak boşunadır ama yine de saldırganlıklarının, yoksulların karşısında düştükleri korkudan ileri geldiği ve herkes varlıklı olursa durumun çok değişik olacağı ileri sürülebilir. Zengin biri neden savaşsın? Kazanacağı bir şey yoktur ki. Ama zincirlerinden başka yitirecekleri bir şeyler olmayan yoksullar, sömürülenler, ezilenler değil midir savaşmaya en yatkın olanlar? Barışa ulaşmak için zenginliğe giden yolu izlemelidir, denmektedir.

Çağımızın bu yaygın inancının bir de dayanılmaz çekiciliği vardır: Bir arzunuzu ne kadar çabuk gerçekleştirirseniz, ötekini de o kadar sağlama bağlarsınız. Üstelik işin ahlaksal yanını da büsbütün es geçtiği için, iki kat çekici olmaktadır: Feragat ya da fedakârlığa gerek olmadığı gibi, tam tersine, bilim ve teknolojinin yardımıyla barış ve bolluk yolunda ilerlenebilmektedir. Yeter ki aptalca, akılcılığa aykırı bir biçimde, bindiğimiz dalı kesmeyelim. Yoksullara ve huzursuzlananlara bununla duyurulmak istenen, zamanı gelince onlar için de altın yumurtalar yumurtlayacak olan tavuğu sabırsızlığa kapılıp ürkütmemeleri ya da kesmemeleridir. Varlıklılara söylenmek istenen de arada sırada yoksullara yardım etmeyi akıl edecek kadar kafalarını kullanmalarıdır, ancak bu yoldan daha da zengin olabileceklerdir.

Gandi, "kimsenin iyilik yapmaya gereksinim duymayacağı kadar kusursuz düzenlerin düşünü kuranlar"ı eleştirirdi. Oysa şimdi elimizde bulunan bilim ve teknolojinin mucizeler yaratan güçleriyle gerçekleştirebileceğimiz, bu düşün ta kendisi değil midir? İnsandan hiçbir zaman edinemeyeccği erdemleri istemek niye, bilimsel akılcılık ve teknik yeterlilik her şeye yetecek olduktan sonra?

Gandi'ye kulak vereceğimiz yerde, yüzyılımızın en nüfuzlu ekonomistlerinden büyük Lord Keynes'in sözünü dinlemeyi yeğlemiyor muyuz? 1930 yılının dünya çapındaki ekonomik bunalımı sırasında duygulanarak "torunlarımızın ekonomik olasılıkları" üzerinde spekülasyon yapan Keynes, herkesin zengin olacağı günlerin pek o kadar uzak olmayabileceği sonucuna varmıştı. Ondan sonra artık

"yine amaçları, araçların üstünde ve iyiyi de kullanışlıya yeğ tutacağımızı" söylemişti.

"Fakat ayağınızı denk alın!" diye sürdürmüştü. "Bütün bunların gerçek olması için zaman henüz gelmedi. En azından daha bir yüzyıl boyunca kendimizi ve başkalarını iyinin kötü, kötününse iyi olduğuna inandırmalıyız; çünkü kötü işe yarar, iyi işe yaramaz. Açgözlülük, tefecilik ve ihtiyatlılık daha bir süre için tanrılarımız olmaya devam etmelidirler. Çünkü ancak onlar bizi ekonomik gereksinimlerin tünelinden günışığına çıkarabilirler."

Bunlar kırk yıl önce yazılmıştı. Tabii ki işler o zamandan beri hayli hızlı gelişmiştir. Belki de bir altmış yıl daha beklememize gerek kalmayacaktır evrensel bolluğa erişmemiz için. Her neyse, Keynes'in duyurusu yeterince açıktır: Ayağınızı denk alın! Ahlaksal düşüncelerin işimizle ilgisi olmadığı gibi ayakbağı da olurlar, "çünkü kötü işe yarar, iyiyse işe yaramaz." İyiliğin zamanı henüz gelmemiştir. Cennete giden yol, kötü niyetlerle döşenmiştir.

Ben de bu önermeyi ele almak istiyorum şimdi. Üç kısma ayrılabilir:

Birincisi: Evrensel bolluğa erişilebileceği;

İkincisi: Bunun, maddeci 'cebini doldur' felsefesinin temeli üzerinde olanak kazandığı;

Üçüncüsü: Barışa bu yoldan gidildiği.

Soruşturmaya şu soruyla başlamak gerekecek kuşkusuz: Herkese yetecek kadar var mı? Bunun arkasından hemen gerçek bir güçlükle karşılaşıyoruz: 'Yetecek kadar'ın ne olduğunu bize kim söyleyebilir? En yüce değer olarak 'iktisadi büyüme'yi gören ve dolayısıyla bir 'yeter' kavramı bulunmayan ekonomist değil herhalde. Çok az şeyi olan yoksul toplumlar vardır; ama "Dur bakalım! Bu kadarı bize yeter!" diyen varlıklı toplum nerede? Yoktur öyle bir toplum.

Belki de 'yeter' kavramını bir tarafa bırakıp, herkesin birden salt elindekinden daha fazlasını elde etmek için çalıştığı bir dünyanın kaynakları üzerindeki istemin artışını incelemekle yetinebiliriz. Tüm kaynaklan inceleyemeyeceğimize göre, daha merkezi bir konumda olan bir kaynak türü üzerinde durmayı önereceğim: Yakıt. Bolluğun artması, yakıt tüketiminin artması demektir, kuşkusuz. Bugün bu dünyanın yoksulları ile varlıklıları arasındaki refah farkının gerçekten çok büyük olduğu, yakıt tüketimlerinden görülebilir. Biz 1966 yılı itibariyle adam başına yıllık yakıt tüketimleri bir metrik ton kömür eşdeğerini

(kısaca k.e.)* geçen toplumları 'varlıklı', bu düzeyin altında kalanları ise 'yoksul' sayalım. Bu tanımlamadan, (Birleşmiş Milletler'in rakamlarını kullanarak) aşağıdaki tabloyu çıkarabiliriz:

TABLO I (1966)

	Varlıklı	(%)	Yoksul	(%)	Dünya	(%)
NÜFUS (milyon)						
	1.060	31	2.284	(69)	3.384	100
YAKIT TÜKETİMİ (milyon ton k.e.)						
	4.788	87	721	(13)	5.509	100
YAKIT TÜKETİMİ, ADAM BAŞINA (ton k.e.)						
	4,52		0,32		1,65	

'Yoksul'ların adam başına yakıt tüketimi, 'varlıklı'lannkinin kaba hesap on dörtte biri kadar olan 0,32 tondur yalnızca ve dünyada da çok fazla 'yoksul' insan bulunmaktadır; bizim tanımlamalarımızı esas alırsak, yaklaşık olarak toplam dünya nüfusunun onda yedisi kadar. 'Yoksul'lar birdenbire varlıklılar kadar yakıt kullanmaya başlayacak olsalardı, dünya yakıt tüketimi derhal üç katına fırlardı.

Ancak her şey zaman gerektirdiğinden böyle bir şey olamaz; ayrıca zaman geçtikçe 'varlıklı'lar da, 'yoksul'lar da hem sayıca artmaktalar, hem de istekleri çoğalmakta. O zaman biz de bir ön hesap yapalım. Eğer 'varlıklı' nüfusu yılda yüzde 1,25, 'yoksul'lar da yüzde 2,5 oranında artarsa, dünya nüfusu MS 2000 yılında 6,9 milyara çıkacak demektir; bu rakam günümüzün en uzmanca tahminlerinden fazla farklı değildir. Aynı zamanda 'varlıklı' toplumların adam başına yakıt tüketimi yılda yüzde 2,25 oranında, 'yoksul'ların ise 4,5 oranında artarsa, MS 2000 yılı için aşağıdaki rakamlar çıkar ortaya:

(*) 1 k.e. 1 metrik ton kömürün verdiğine eşit miktarda enerji.

TABLO II (MS 2000)

Varlıklı (%)	Yoksul (%)	Dünya (%)
NÜFUS (milyon)		
1.617 (23)	5.292 (77)	6.909 (100)
YAKIT TÜKETİMİ (milyon ton k.e.)		
15.588 (67)	7.568 (33)	23.156 (100)
YAKIT TÜKETİMİ, ADAM BAŞINA (ton k.e.)		
9,64	1,43	3,35

Bunun, dünya toplam yakıt tüketimi üzerindeki etkisi, 1966'da 5,5 milyar ton k.e.'den, 2000 yılında 23,2 milyara doğru bir artış olmaktadır. Dört katından fazla olan artışın yarısı nüfus çoğalmasından, yarısı adam başına tüketimin artmasından ileri gelmektedir.

Bu yarı-yarıya bölünüş kendi başına da ilgi çekici olmakla beraber, 'varlıklı'lar ile 'yoksul'lar arasındaki bölünüş daha da ilginç gözükmektedir. Toplam dünya yakıt tüketimindeki 17,7 milyar tonluk artışın üçte ikisi 'varlıklı'lar hesabına, üçte biri ise 'yoksul'lar hesabına olmaktadır. Otuz dört yıllık süre boyunca, dünya 425 milyar ton k.e. tüketmiş olacak, bunun 321 milyar veya yüzde 75'i 'varlıklı'ların, 104 milyarı ise 'yoksul'ların hesabına geçecektir.

İşte bu rakamlar, bir bütün olarak durumu ilginç bir biçimde aydınlatıyor. Doğal ki bu rakamlar kehanet değillerdir; 'ön hesap' diyebileceğimiz türdendirler. Ben 'varlıklı'ların nüfus artışını çok düşük; 'yoksul'larınkini ise iki katı aldım. Oysa, hasarın büyüğünü yapanlar 'varlıklı'lar olmaktadır, 'yoksul'lar değil; buna 'hasar' demek doğru olursa. 'Yoksul' olarak tanımlanan toplumlar, 'varlıklılar' için varsaydığımız oranda çoğalsalar bile dünyanın toplam yakıt gereksinimi üzerindeki etkisi pek önemli olmayacaktır; yüzde 10'dan biraz fazla bir azalış oluşturacaktır yalnızca. Fakat 'varlıklı'lar –pek olası olmamakla beraber– bugünkü adam başına tüketimlerinin yeterince yüksek ve zaten 'yoksul'larınkinin 14 katı fazla olduğunu düşünerek artık daha artmasına izin verilmemesi gerektiğine karar verecek olsalar, işte o zaman durum gerçekten değişecektir. 'Varlıklı' toplumla-

rın nüfuslarında varsayılan artışa karşın, toplam dünya yakıt tüketimi 2000 yılında üçte biri aşkın bir oranda kısılmış olacaktır.

En önemli yorum, şu soruyu sormaktır: Dünya yakıt tüketimini 2000 yılında yılda 2 milyar k.e. tutarında artıracak biçimde, aradaki 34 yıl içinde 425 milyar ton k.e. harcanabileceğini varsaymak mantık açısından olanaklı mıdır? Fosil yakıt rezervleri hakkında bugünkü bilgimizin ışığında bu, mantığa aykırı bir rakamdır. Toplam tüketimin dörtte biriyle üçte biri arasında bir bölümünün nükleer enerjiden sağlanacağını varsaysak bile.

Açıkça görülmektedir ki 'varlıklı'lar dünyanın bir daha geri gelmeyecek olan görece ucuz ve yalın yakıt kaynaklarını soymaktadırlar. Sürekli ekonomik büyümeleri gittikçe aşırılaşan istekler yaratmakta, bunun sonucunda, yoksul ülkeler henüz başka enerji kaynaklarının yeterli bir ölçekte kullanımı için gerekli servet, eğitim, sınai ilerleme ve anapara birikim gücünü elde etmezden çok önce dünyanın ucuz ve yalın yakıtlarının pahalılaşma ve kıtlaşma olasılığı ortaya çıkmaktadır.

Ön hesaplamalar doğal olarak hiçbir şey *kanıtlamazlar.* Aslında gelecek hakkında bir *kanıtlama* olanaksızdır. Birisinin ermişçe belirtmiş olduğu gibi, hiçbir kehanete, özellikle uzak gelecek hakkındakilere güvenilemez. Gereken şey yargı yeteneğidir; ön hesaplamalar ise hiç olmazsa yargımıza bilgi katar. Bizim hesaplamalarımız da sorunu çok önemli bir açıdan küçültmektedir; dünyayı tek bir birim olarak ele almak gerçekçi değildir. Yakıt kaynaklan büsbütün eşitsiz biçimde dağılmış oldukları için, herhangi bir darlıkta dünya hemen 'sahip olanlar' ve 'olmayanlar' biçiminde iki yeni cepheye bölünecektir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika gibi şanslı bölgeler bugün hayal bile edilemeyecek bir ölçüde dünyanın kıskanç bakışlarını üzerlerine çekecekler, Batı Avrupa ve Japonya gibi yoğun tüketim bölgeleri ise hiç de özenilmeyecek fazladan mirasçılar durumuna düşeceklerdir. İşte göreceğimiz en büyük çatışmanın nedenlerinden biri de burada yatmaktadır.

Önümüzde otuz yıl gibi kısa süreli gelecek hakkında bile herhangi bir kanıt olanaksız olduğuna göre, en tehlikeli sorunları da nasılsa bir yol bulunur diye savuşturmak kolaydır. Örneğin misli görülmemiş büyüklükte, yepyeni petrol, doğal gaz ve hatta kömür yatakları bulunabilir. Hele nükleer enerjinin toplam gereksinimimizin dörtte biriyle üçte biri arasında bir bölümünü sağlamakla sınırlandırılması neden? Sorun böylece başka başka alanlara kaydırılabilse de, kendiliğinden ortadan kalkmamaktadır. Yakıt arzı bakımından aşılamaz engeller olmasa da,

bu ölçekte bir yakıt tüketimi örneği görülmemiş türden çevresel tehlikeler yaratacaktır.

Nükleer enerjiyi alalım. Bazıları dünyadaki görece yoğun uranyum kaynaklarının gerçekten yaygın bir nükleer enerji programını besleyecek yeterlikte olmadıklarını ileri sürmektedirler. Öyle bir nükleer program ki milyonlarca değil, milyarlarca ton kömür eşdeğerinde enerji sağlamak zorunda olacaktır. Fakat biz yine de bu kişilerin yanıldıklarını kabul edelim. Yeterince uranyum bulunmuş olsun; dünya nın en uzak köşelerinden toplanıp ana yerleşme merkezlerine getiril miş ve yüksek radyoaktivite kazandırılmış olsun. İşte bundan daha büyük bir biyolojik tehlike düşünebilmek güçtür; herhangi birinin bu korkunç maddenin azıcık bir bölümünü ele geçirip hiç de barışçıl olmayan amaçlarla kullanması olasılığının yarattığı siyasal tehlike de cabası.

Öte yandan, akla hayale gelmedik büyüklükte yeni fosil yakıt yatakları bulunup da nükleer enerjiye geçişin hızlandırılmasına gerek kalmazsa, bu kez şimdiye dek karşılaştığımızdan çok daha farklı düzeyde bir termal kirlenme sorunu ortaya çıkacaktır.

Kullanılan yakıt ne olursa olsun, yakıt tüketiminde dört, beş, derken altı katı artışlarla çevre kirlenmesi sorununa geçerli bir yanıt bulunamaz.

Burada yakıtı örnek alışım, yalnızca basit bir tezi açıklamak içindi: Ekonomi, fizik, kimya ve teknolojinin bakış açısından belirli bir sınırı olmayan iktisadi büyüme, çevresel bilimler açısından bakıldığında, zorunlu olarak önemli darboğazlara saplanmak durumundadır. Tek yönlü bir kazanma uğraşını amaç edinen hayat görüşü, daha açıkçası maddecilik, bu dünyaya sığmamaktadır; çünkü kendi içinde hiçbir sınırlayıcı ilke tanımazken, içinde bulunduğu çevre kesinlikle sınırlıdır. Çevremiz daha şimdiden üzerindeki bazı baskıların aşırıya kaçmaya başladığını bize duyurmaya çalışmaktadır. Bir sorun çözülürken, bu ilk 'çözüm'den on yeni sorun daha çıkmaktadır. Profesör Barry Commoner'in vurguladığı gibi, yeni sorunlar kazayla yapılmış yanlışların değil teknolojik başarıların sonuçlarıdır.

Ne var ki burada da birçoğu işi yalnızca bir iyimserlik ve kötümserlik sorunu olarak tartışmakta direnecek ve 'bilimin bir yol bulacağı' yolundaki iyimserlikleriyle övüneceklerdir. Bence, ancak bilimsel çabaların yönünde temelden bir değişiklik olduğu zaman hak verilebilir onlara. Oysa son yüzyılın bilimsel ve teknolojik gelişmeleri tehli-

keleri fırsatlardan daha hızlı büyütecek şekilde olmuştur. Bu konuya ileride de döneceğim.

Doğanın kendi kendini dengeleyen büyük sisteminin belirli yanlarında ve belirli noktalarında dengesizliğin gittikçe arttığını gösterir yadsınmaz kanıtlar ortaya çıkmıştır bile. Tüm kanıtları burada vermeye çalışmak kitabın kapsamını fazla genişletecektir. Ama, Profesör Barry Commoner'in de dikkati çektiği Erie gölününün durumu, yeterli bir uyarı olmalıdır. On-yirmi yıl içinde Amerika Birleşik Devletleri'nin tüm iç su sistemleri benzeri bir duruma düşebileceklerdir. Başka bir deyişle, dengesizlik durumu, artık belirli noktalarda kalmaktan çıkacak, genelleşmiş olacaktır. Bu sürecin ne kadar ileriye gitmesine izin verilirse, geriye dönüş o kadar zor olacaktır –eğer geriye dönüşü olmayan nokta henüz aşılmamışsa, kuşkusuz–.

Görülüyor ki, herkes servete doyana dek sınırsız bir ekonomik büyüme fikri, en azından iki bakımdan ciddi bir değerlendirmeye tâbi tutulmalıdır: Temel kaynakların elde edilebilirliği; ve/veya çevrenin, sınırsız bir ekonomik büyümenin içerdiği müdahaleyle başa çıkıp çıkamayacağı. İşin fiziksel-maddi yönünü burada bırakarak, bazı maddi olmayan yönlerine geçelim şimdi de.

Cebini doldurma düşüncesinin insan doğasına çok çekici geldiğine kuşku olamaz. Demin alıntı yaptığım makalesinde, Keynes "dinin ve geleneksel erdemliliğin en sağlam ve kesin ilkelerine" dönülmesi için henüz zamanın erken olduğunu söylemekteydi: "Açgözlülüğün günah olduğu, gasp yoluyla kazanç elde etmenin kötü bir davranış ve para tutkunluğunun ise iğrenç olduğu" gibi.

Onun öğütlemesine göre, ekonomik ilerleme, ancak dinlerin ve geleneksel bilgeliğin bizi karşı koymaya çağırdığı güçlü bencillik itkeleriyle olanaklıdır. Çağdaş ekonomi bir açgözlülük çılgınlığından hız almakta ve bir kıskançlık cümbüşü içinde bulunmaktadır; ve bunlar kazayla oluşmuş özellikleri değil, durmadan yayılmakta ve genişlemekte gösterdiği başarının ana nedenleri olmaktadırlar. Soru, bu tür nedenlerin daha uzun bir süre etkin kalıp kalamayacakları ya da kendi içlerinde yıkım tohumlarını taşıyıp taşımadıklarıdır. Keynes, "kötü işe yarar, iyi ise yaramaz" demekle, doğru ya da yanlış olabilecek bir gerçeği açıklamaktadır. Ya da kısa sürede doğru gözüküp, uzun sürede yanlış çıkabilecektir. Hangisidir acaba?

Sanırım elimizde bu sözün doğrudan doğruya ve pratik bir anlamda yanlış olduğunu gösterecek yeterince kanıt birikmiştir. Açgözlülük ve

kıskançlık gibi kötü huylar düzenli biçimde beslenip geliştirilirse, kaçınılmaz sonucu en azından insan aklının yitirilmesi olur. Açgözlülük ya da kıskançlığın dürttüğü bir insan, her şeyi olduğu gibi, tam kapsamıyla ve bir bütün halinde görebilme yeteneğini yitirir, başarısı başarısızlığa dönüşür. Bütün bu toplum bu kötü huylara kapılmışsa, gerçekten de şaşırtıcı işler başarabilir, ama giderek günlük varoluşun en temel sorunlarını çözemeyecek hale düşer. Gayrı Safı Milli Hasıla hızla yükselebilir, ama istatistikçilerin ölçüsüyle; gittikçe büyüyen hayal kırıklıkları, yabancılaşma, güvensizlik ve benzeri duyguların altında ezildiklerini duyan gerçek insanların deneyimlerinden çıkan ölçüyle değil. Bir süre sonra Gayri Safı Milli Hasıla bile daha fazla yükselmez artık; hem de bilimsel veya teknolojik bir başarısızlıktan dolayı değil, ezilen ve sömürülenler kadar, yüksek ayrıcalıklı grupların da toplumsal işbirliğinden kaçması sonucu ortaya çıkan felç durumundan ötürü.

Yüksek ya da alçak mevkilerdeki erkek ve kadınların aptallığı ve mantıksızlığını kınayıp durmak mümkündür: "Ah şu insanlar bir anlasalar gerçek çıkarlarının nerede yattığını!" Peki neden anlamıyorlar öyleyse? Ya zekâları açgözlülük ve kıskançlıkla körlendiğinden ya da yüreklerinin ta içinde gerçek çıkarlarının çok değişik bir yerde yattığını anlamış olduklarından. Devrimci bir söz vardır, "İnsanoğlu yalnız ekmekle değil, Tanrı'nın tüm buyruklarına uyarak yaşayacaktır," diye.

Burada da 'kanıtlanabilecek' bir şey yoktur. Fakat becerikli ve yeterli bir devletin (ah şöyle gerçekten yeterli bir devletimiz olsa!) bilim ve teknolojiyi daha hızla uygulaması ya da ceza düzenini daha etkili biçimde kullanmasıyla, bugünün çoğu varlıklı toplumuna bulaşmış olan sosyal hastalıkların kökünden sökülüp atılabileceği olası ya da mantıksal görünüyor mu?

Barışın temelinin evrensel bir bollukla atılabileceğine inanmıyorum. Çağdaş anlamıyla bu tür bolluk ortamına ulaşmak ancak insan doğasının açgözlülük ve kıskançlık gibi itkelerini besleyerek gerçekleşebilir; bunlar ise insanın zekâsını, mutluluğunu, dinginliğini ve bu arada huzurunu yok etmektedir. Zenginlerin huzura yoksullardan çok daha fazla değer vermeleri olanağı yüksektir, ama ancak tam bir güven içinde hissediyorlarsa kendilerini. Oysa bunlar birbirleriyle çelişkili koşullardır. Onların serveti sınırlı dünya kaynaklarından aşırı büyük isteklerde bulunmalarına dayanmakta ve bu yüzden yalnızca (zayıf ve

savunmasız olan) yoksullarla değil, asıl başka zenginlerle kaçınılmaz bir çatışmaya yol açmaktadır.

Kısacası, bugün insanın bilgeliğini kullanmadan soyunu sürdüremeyecek kadar zeki olduğunu söyleyebiliriz. Onun için, önce insan aklının ve sağduyusunun yeniden yerini alması için çahşmayan hiçbir kimse barış için çalışıyor sayılmaz. "Kötünün işe yarar, iyininse işe yaramaz" olduğu sözü ise sağduyunun karşı savıdır. Evrensel bolluk ortamına erişinceye dek iyilik ve erdemlilik uğraşının ertelenebileceği sanısı, kafamızı manevi ve ahlaksal sorularla uğraştırmadan yeryüzünde barışı kurabileceğimizi ummak, gerçekçi olmayan, bilimsellikten uzak ve akılcılığa aykırı bir iyimserliktir. İnsan aklının ve sağduyusunun ekonomi biliminin, pozitif bilimlerin ve teknolojinin dışında tutulması, maddi açıdan görece başarısız olduğumuz sürece bir süre yanımıza kâr kalabilirdi; ama artık fazlasıyla başarılı olduğumuza göre, manevi ve ahlaksal doğruluk sorunu öncelik kazanmaktadır.

Ekonomik bir görüş açısından, sağduyunun ana kavramı süreklilik ve kalıcılıktır. Bizim de sürekliliğin ekonomisini incelememiz gerekiyor. Bir şeyin ekonomik anlamı olması için, mantığa aykırı bir hal almadan uzun bir zaman sürekli olabilmesi gereklidir. Sınırlı bir ereğe doğru 'büyüme' olabilir ama sınırsız, genelleştirilmiş bir büyüme olamaz. Gandi'nin söylemiş olduğu gibi, "yeryüzünün her insanın gereksinimini doyuracak kadar veremeyeceği" doğru olsa gerektir. Süreklilik kavramı "Atalarımız için lüks olanın bizim için günlük gereksinim haline gelmesi"nden sevinç payı çıkaran yağmacı bir tutumla bağdaşmaz.

Gereksinimlerin geliştirilmesi ve genişletilmesi, bilgeliğin karşı-savıdır. Aynı zamanda özgürlük ve barışın da karşı-savıdır. Gereksinimlerin artması kişinin kendi denetimi dışındaki güçlere bağımlılığını artırdığından varoluşsal korkularını da büyütür. Ancak gereksinimlerin azaltılmasıyla çatışmaların ve savaşların son nedenleri olan gerginliklerde bir azalma oluşturulabilir.

Süreklilik ekonomisi bilim ve teknolojide temelli bir yön değişimi anlamına gelmektedir. Bilim ve teknoloji, kapılarını akla ve sağduyuya açmak, hatta sağduyuyu yapılarının bir parçası haline getirmek zorundadırlar. Çevreyi zehirleyen veya toplumsal yapıyı ve insanın kendini yozlaştıran bilimsel ve teknolojik 'çözüm' yolları ne denli dâhice tasarlanmış veya yüzeysel çekicilikleri ne kadar büyük olursa olsun, hiçbir yararları yoktur. Ekonomik gücün gittikçe tek elde yoğunlaşması de-

mek olan ve çevreyi gittikçe daha şiddetle zorlayan birbirinden büyük makineler ilerlemenin simgesi değillerdir; bilgeliğin yadsınmasının simgesidirler. Bilgelik, bilim ve teknolojinin organik olana, şefkatli olana, barışçıl olana, ince olana ve güzel olana doğru yeniden yönlendirilmesini emretmektedir. Sık sık söylendiği gibi barış bir bütündür, bölünemez; o halde nasıl olur da gözünü budaktan sakınmaz bir bilimin ve zorba bir teknolojinin temeli üzerinde kurulabilir? Teknolojide öyle bir devrim olmalıdır ki, artık hepimizi tehdit eden yıkıcı yönelimi tersine çevirecek buluşlar ve makineler getirsin bize.

Nedir aslında bilim adamlarından ve teknologlardan istediğimiz? Bana kalırsa, öyle yöntemler ve araçlar gereksinmekteyiz ki,

* az çok herkesin erişebileceği kadar ucuz,
* küçük ölçeklerde uygulanmaya elverişli ve;
* insanın yaratıcılık gereksinimiyle bağdaşır nitelikte olsun.

Bu üç özellikten uyumluluk ve sürekliliği güvenceye alan bir insan-doğa ilişkisi doğar. Üçünden yalnız biri bile savsaklansa işlerin aksaması kaçınılmazdır. Onun için her birini ayrı ayrı inceleyelim.

Bilim adamlarımız ve teknologlarımız herkesin erişebileceği kadar ucuz yöntemler ve makineleri neden geliştiremesin? Gandi'nin ilgilendiği başlıca konulardan biriydi bu: "Ülkemizin dilsiz milyonlarının sağlıklı ve mutlu olmalarını, ruhen gelişmelerini istiyorum... Makineler gereksinirsek muhakkak ki bizim de olacaktır. Herhangi bir kişiye yardımcı olan her makinenin bir yeri vardır... Ama kudreti birkaç elde toplayan ve kitleleri salt makine bakıcıları haline dönüştüren, giderek işsiz bırakan makinelere yer olmamalıdır."

Aldous Huxley'e göre "Mucitlerin ve mühendislerin açık amaçları, sıradan insanlara hem kârlı hem de özünde bir anlam ve önem taşıyan işler yapmaları için araçlar sağlamak, böylece onları patronlara bağımlılıktan kurtarıp kendi kendilerinin işvereni ya da salt kendi geçimi ya da yerel pazar için üretim yapan özyönetimli bir kooperatifin üyeleri haline getirmek olsaydı... Böylesine değişik doğrultuda bir teknolojik ilerleme; nüfusun, toprağın, üretim araçlarının, siyasal ve ekonomik gücün belirli merkezlerde yoğunlaşmaktan kurtularak eşitçe dağılmasına yol açardı." Huxley, bu doğrultuda bir teknolojinin başka yararları arasında, daha çok sayıda insan için insancıl açıdan daha doyum sağlayıcı bir düzeni, halkın gerçekten kendini yönettiği bir demokrasiyi ve seri halinde tüketim malı yapanların reklamlar yo-

luyla yetişkinlere verdikleri aptalca ve hatta zararlı eğitimden kurtuluşu da sayıyordu.[1]

Üretim yöntemleri ve araçları genellikle erişilebilir bir fiyat düzeyinde olacaksa, o zaman maliyetlerinin de kullanılacakları toplumun gelir düzeyiyle belirli bir orantıda bulunması zorunludur. Benim vardığım kişisel sonuca göre, *beher işyeri** başına ortalama anapara yatırımının yetenekli ve istekli bir sanayi işçisinin yıllık kazancını geçmemesi gerekir. Yani böyle bir işçi yılda 5.000 sterlin kazanabiliyorsa, onun çalışacağı yerin ortalama maliyeti hiçbir biçimde 5.000'i geçmemelidir. Maliyet bundan hayli yüksekse, söz konusu toplum bir dizi ciddi sorunla karşılaşacak demektir; servet ve kudretin ayrıcalıklı bir azınlığın elinde toplanması; toplumla kaynaştırılamayan 'toplumdışı'ların yaratığı sorunun gittikçe tehlikeli olması; 'yapısal' işsizlik; aşırı kentleşmeye bağlı olarak nüfusun dengesiz bir biçimde dağılımı; suç işleme oranlarını yükseltip duran genel bir yabancılaşma ve bunalım gibi.

İkinci koşul, küçük ölçekli uygulamaya elverişliliktir. 'Ölçek' sorunu hakkında Profesör Leopold Kohr'un yazdıkları inandırıcıdır; ölçeğin süreklilik sorunuyla ilgisi ortadadır. Sayıları ne kadar çok olursa olsun, küçük ölçekli faaliyetlerin doğal çevreye zarar verme olasılığı her zaman daha azdır; tek başlarına etki güçleri doğanın dengeleyici güçlerine kıyasla daha fazla kalır. Bütüncül bir kavrayıştan çok deneyimlere dayanan insan bilgisinin yetersizliği ve bölük-pör-çüklüğü göz önünde bulundurulursa, küçük ölçeklerle çalışmanın akıllılığı anlaşılır. Her zaman için en büyük tehlike bölük-pörçük bilgilerin muazzam bir ölçekte, amansızca uygulanmasından doğmaktadır. Bugün nükleer enerjinin, tarımda yeni kimya biliminin, ulaşım teknolojisinin ve daha bir sürü şeyin uygulanmasında tanık olduğumuz budur.

Küçük topluluklar bile cahillik yüzünden ciddi ölçüde toprak aşınmasına neden olmaktan suçlu bulunsalar da, açgözlülük, kıskançlıkla ve kudret tutkusuyla davranan dev örgütlerin neden olduğu yıkımın yanında hiç kalır bu. Ayrıca, küçük birimler halinde örgütlenmiş insanların kendi toprak parçalarına ya da diğer doğal kaynaklara, anonim şirketlerden ya da tüm evreni meşru av sahaları sayacak kadar

(*) İşyeri (*workplace*): Tek bir işçinin istihdam edildiği çalışma yeri anlamında; günlük lisanda kullanıldığı gibi birçok kişinin istihdamını kapsayan çalışma yeri değil (ç.n).

büyüklük saplantısı içinde olan devletlerden daha iyi bakacakları da açıktır.

Üçüncü koşul, belki de en önemlisidir: Üretim yöntemleri ve araçları insanın yaratıcılığını göstermesine yeterince yer bırakacak nitelikte olmalıdır. Son yüz yıldır, bu konuda Roma'daki papalardan daha ısrarlı uyarılarda bulunan olmamıştır. Üretim süreci "çalışma hayatında hiçbir insanlık izi bırakmadan tüm işleri salt mekanik faaliyetler haline getirirse" insan ne hale gelir? Çalışan insanın kendisi çarpıtılmış, saptırılmış bir biçim alır.

XI. Pius, şöyle söylemiştir: "İlk günahtan sonra bile Tanrı tarafından insanın vücudu ve ruhunun yararına buyrulan kol işçiliği, birçok hallerde onu çarpıtan ve saptıran bir araç haline gelmektedir; çünkü fabrikadan işlenmiş olarak ölü madde çıkarken, insan da, burada yoldan çıkmakta ve yozlaşmaktadır."

Yine öylesine geniş bir konuya girmiş bulunuyoruz ki, yalnızca değinmekten daha fazlasını yapamayacağım. Her şeyden önce, mümkün olduğu kadar tezelden otomasyonla ortadan kaldırılacak, insanlık dışı bir angarya haline gelmiş olan 'iş'i, "Tanrı tarafından insanın vücudu ve ruhunun yararına buyrulmuş" bir şey olarak kavrayacak doğru dürüst bir çalışma felsefesi gereklidir. Aileden sonra, iş ve iş hayatında kurulan ilişkilerdir toplumun gerçek temelleri. Temelleri çürük olursa, toplum nasıl sağlam olur? Ve toplum hastaysa, barış için tehlikeli olmaması olanaklı mıdır?

"Savaş bir yargıdır," demiştir Dorothy L. Sayers, "evreni yöneten yasalara çok ters düşen fikirlerin doğrultusunda yaşayan toplumları hükmüne alan bir yargı... Savaşların mantık dışı felaketler olduklarını sanmayın hiçbir zaman; yanlış düşünme ve yaşama biçimlerinin ortaya çıkardığı dayanılmaz durumların sonucudurlar."[2] Ekonomik anlamda yanlış yaşamamız, açgözlülük ve kıskançlığı sistemli olarak besleyerek hiçbir biçimde gerekçesi olmayan bir sürü gereksinim yaratmamızdan oluşmaktadır. Açgözlülük günahı bizi makinelerin gücüne teslim etmiştir. Açgözlülük kıskançlığın da yardımıyla çağdaş insanın efendisi olmasaydı, giderek daha yüksek "yaşam düzeyleri"ne erişildikçe ekonomizm çılgınlığı zamanla geçerdi. Oysa ekonomik çıkarlarını en acımasızcasına sürdürenler en varlıklı toplumlar olmaktadır. İster özel ister ortaklaşa girişimcilik doğrultusunda örgütlenmiş olsunlar, varlıklı ülkelerin yöneticilerinin *'iş hayatının insancıllaştırılması'* yönünde çalışmayı durmadan reddetmelerini başka nasıl

açıklamalı? Bir şeyin 'yaşam düzeyi'ni düşüreceği savı ortaya atılır atılmaz her tartışma bıçak gibi kesilmektedir. Ruhu mahveden, anlamsız, mekanik, tekdüze, ahmaklaştırıcı bir iş hayatı, insan doğasına bir tür hakaret sayılır. İster istemez ya bir kaçış ya da bir saldırganlık psikolojisi yaratacaktır ve çalışanlara ne kadar çıkar, ne kadar eğlence sağlanırsa sağlansın, ortaya çıkan yıkım onarılamayacaktır. Bunlar ne yadsınabilen ne de kabullenilen, ancak söz birliği etmişçesine bir sessizlikle karşılanan gerçeklerdir. Yadsımak açıkça saçmalık olacaktır, ama bu gerçekleri görmek, çağdaş toplumun ana uğraşını insanlığa karşı bir suç olarak kınamayı gerektirecektir.

Bilgeliğin savsaklanması, giderek yadsınması o kadar yaygın bir hal almıştır ki aydınlarımızın çoğunun bu sözün ne anlama gelebileceği hakkında ufacık bir fikirleri bile yoktur. Bu yüzden hastalığı iyileştirmeye çalışırken, nedenlerini daha da şiddetlendirmektedirler. Hastalığın nedeni bilgeliğin yerini pratik zekânın alması olduğuna göre, ne kadar zekice araştırma yapılırsa yapılsın ortaya bir şifa yolu çıkmayacaktır. Yalnız bilgelik denilen nedir? İşte sorunun özü de burada: Sayısız kitapta hakkında bir sürü şey okunabilecek olan bu şeyin bulunacağı yer ancak insanın kendi içidir. Bulabilmek için de insanın önce kendini açgözlülük ve kıskançlık gibi buyurganlarından kurtarması gerekir. Kurtuluşu izleyen huzur –bir anlık da olsa– bilgeliğin sağladığı sezgileri verir insana. Başka hiçbir şekilde elde edilemez bu.

Bu sezgiler, manevi amaçların savsaklanması pahasına öncelikle maddi amaçlara adanmış bir yaşamın boşluğunu ve temeldeki duyumsuzluğunu görmemizi sağlar. Böyle bir yaşam ister istemez insanı insana karşı, milleti millete karşı çıkaracaktır; çünkü insanın gereksinimleri sonsuzdur. Oysa sonsuzluğa ancak manevi alanda erişilebilir, maddi alanda değil. İnsanoğlu –emin olun ki– bu ıvır-zıvır 'dünya'yı aşmak zorundadır. Bilgelik ona yol gösterecektir; bilgelikten yoksun kaldığında, dünyayı yıkan bir dev ekonomi kurmaya yönelecek ve aya insan göndermek gibi fantazilerde doyum arayacaktır. Azizliğe doğru ilerleyerek 'dünya'yı aşacak yerde, servet, kudret, bilim ve hatta akla gelebilecek her türlü 'spor'da ilerleyerek dünyaya üstün gelmeye çalışacaktır.

Savaşın gerçek nedenleri bunlardır; önce bunları ortadan kaldırmadan, barışın temellerini atmaya kalkışmak bir kuruntu ürünüdür. Hele, insanları çatışmaya sürükleyen etkenlerin özü olan açgözlülük

ve kıskançlık duygularının sistemli geliştirilmesine dayalı ekonomik temeller üzerinde barış kurmak fikri ise katmerli kuruntudur.

Açgözlülük ve kıskançlığı etkisizleştirmeye başlamak bile zor olacaktır. Belki önce kendimiz daha az açgözlü ve kıskanç olarak; belki lüksün bir gereksinim halini almasına karşı koyarak; belki de tüm gereksinimlerimizi inceden inceye gözden geçirip basitleştirmeye ve azaltmaya çalışarak yapabiliriz bunu. Bunların herhangi birini yapacak gücü kendimizde bulamasak da hiç olmazsa süreklilik temelinden yoksun olduğu gözle görülen ekonomik 'ilerleme' türlerini alkışlamaktan vazgeçip, 'çatlak' damgasını yemekten korkmadan şiddete, yıkımcılığa karşı çalışanları elimizden geldiği kadar desteklesek? Doğayı korumak için, organik tarımı geliştirmek için çalışanların, organik tarım ürünlerinin dağıtımcılığını yapanların, evlerinde imalat yapanların bir gramlık pratiği, genellikle bir tonluk kuramdan daha değerlidir.

Ne var ki barışın ekonomik temellerini atmak için böyle gram gram bir yığın çalışma gerekecektir. Bu kadar düşük bir başarı olasılığını göze alacak gücü bulmak kolay değildir. Dahası da var: Kendi içimizdeki açgözlülüğün, kıskançlığın, kinin ve tutkuların şiddetini yenecek gücü nerede bulacağız?

Sanırım Gandi bunun yanıtını vermektedir; "Gövdeden ayrı olarak bir ruhun varlığını ve sürekli bir nitelik taşıdığını kabul etmek zorunluluğu vardır ve bu kabulleniş yaşayan bir inanç halini almalıdır. Sevgi Tanrısı'na canlı bir inançla bağlı olmayanlara, şiddet karşıtlığı bir yarar sağlamaz."

3. EKONOMİ BİLİMİNİN ROLÜ

Ekonomik geleceğimizin ekonomistler tarafından belirlendiğini söylemek abartılı olurdu; ancak etkilerinin ya da hiç olmazsa ekonomi biliminin etkisinin çok geniş olduğuna pek kuşku yoktur. Ekonomi bilimi 'ekonomik' olmanın ya da olmamanın kıstaslarını sağladığı, devletlerin olduğu kadar insan gruplarının ve bireylerinin eylemleri üzerinde daha da etkin başka bir kıstaslar dizisi bulunmadığı sürece, çağdaş dünyada yürütülen faaliyetleri biçimlendirmekte merkezi bir rol oynayacaktır. Bu bakımdan çağdaş dünyanın içinde bulunduğu tehlike ve güçlükleri yenmesi, barış ve sürekliliği güvenceye alacak bir ekonomik düzenin kurulması için ekonomistlere danışmamız gerektiği düşünülebilir.

Gerçekten de, önceki bölümlerde ortaya konan sorunlarla nasıl bir bağlantısı vardır ekonomi biliminin? Bir ekonomist şu ya da bu faaliyetin 'ekonomik açıdan verimli' ya da 'ekonomik açıdan verimsiz' olduğu yargısına varınca birbiriyle yakından ilgili iki soru belirmektedir: Birincisi, bu yargının anlamı nedir? İkincisi, bu yargı uygulamadaki davranış tarzımızı belirleyebilecek kadar kesin midir?

Tarihe dönersek, bundan 150 yıl kadar önce Oxford'da bir siyasal ekonomi kürsüsü kurulması önerildiğinde, birçok kişinin hiç de hoşnut olmadığını görüyoruz. Oriel College'in büyük dekanı Edward Copleston üniversitenin müfredatına "ötekilerin yerini gaspetmeye o kadar meyilli" bir bilim dalını sokmak istememişti. Hatta 1825 yılında bu kürsüyü bağışlayan Albury Parklı Henry Drummond bile üniversiteden bu yeni öğretim dalını "ait olduğu yerde tutmasını" beklediğini açıklama gereğini duymuştu. Kürsünün ilk profesörü Nassau Senior ise ötekilerin *altında* kalacak biri değildi; daha açış söylevinde bu yeni bilimin, "kamuoyunda göreceği ilgi ve yararlılığı bakımından ahlaki bilimlerin ilk sırasında yer alacağı" kehanetinde bulunmuş ve "servet edinme uğraşının insanlığın büyük kitlesini manen yüceltecek bir kaynak olduğunu" ileri sürmüştü. Doğrusunu isterseniz bütün ekonomistler savlarını bu denli ileri götürmüş değillerdir. John Stuart Mill (1806-73) siyasal ekonomiyi "kendi başına bir anlam taşımayan, fakat daha büyük bir bütünün bir parçası olan; sosyal felsefenin bir dalı olarak tüm öteki dallarla karşılıklı ilişkisinden dolayı kendi alanındaki sonuçların bile ancak koşullu doğru olabildiği ve başka alanlardaki

nedenlerin müdahalesine ve tepkilerine açık kaldığı" bir şey olarak görüyordu. Keynes bile, "açgözlülük, tefecilik ve ihtiyatlılığın daha bir süre tanrılarımız olmaya devam etmeleri gerektiği" yolundaki kendi öğüdüyle çelişkili olarak, "ekonomik sorunun önemini fazla abartmamamızı, ekonomik gereklilikler gibi görünen şeylere daha büyük ve kalıcı bir anlam ve önem taşıyan davaları feda etmememiz" uyarısını yapıyordu.

Ne var ki bu tür sözler günümüzde pek seyrek duyulmaktadır. Genel refahın artmasıyla ekonominin, kamuoyunun dikkatini en yoğunlaştırdığı konu olduğunu ve ekonomik yönlenme, ekonomik büyüme, ekonomik genişleme gibi sorunların tüm çağdaş toplumların başlıca ilgi konusu, giderek saplantısı haline geldiğini söylemek pek abartma olmayacaktır. Günümüzde kullanılan kınama deyimleri arasında 'gayrı iktisâdi' sözünden daha kesin bir yargı taşıyan çok az söz vardır.

Eğer bir faaliyetin ekonomik olmadığı saptanmışsa, sürdürülmeye değer olup olmadığı artık tartışılmaz, kesinlikle reddedilir. Ekonomik büyümeye engel olduğu görülen bir şeyden utanılması gerekir; bundan hâlâ vazgeçmeyen insanlar varsa ya sabotajcıdır ya da ahmak. Bir şey ahlaka aykırı ya da çirkin, ruhu zedeler ya da insanı yozlaştırır, dünya barışını tehdit eder ya da gelecek kuşakların mutluluğunu tehlikeye atar nitelikte bile görülse, 'ekonomik' olduğu yadsınamadığı sürece varolma, gelişme ve yayılma hakkına tartışmasız sahiptir.

Peki bir şey 'gayrı iktisâdi' dediğimiz zaman, bu ne anlama gelir? Çoğunluğun bundan neyi amaçladığını sormuyorum; ne demek istedikleri yeterince açıktır. Onlar için ekonomik olmamak hasta olmak gibi bir şeydir; bir an önce kurtulunması gerekir. Ekonomistten de bu hastalığı tanıyıp biraz şans, biraz ustalıkla gidermesi beklenir. Gerçi ekonomistler de çoğu zaman tanı konusunda birbirleriyle anlaşamazlar ve hatta daha da sık olarak başka başka şifa yolları önerirler. Yalnız bu tartışma konusu olan sorunun olağanüstü zorlu ve ekonomistlerin de öteki insanlar gibi yanılabilir olduklarını kanıtlar ancak.

Benim sorduğum ise *ekonomi biliminin kullandığı yöntemlerin ortaya ne gibi bir anlam çıkardığı,* ekonomik olmamanın ne anlama geldiğidir. Bu sorunun yanıtı açık seçik olmak gerektir: Eğer bir şey parayla ölçüldüğünde yeterli bir kâr getiremiyorsa, ekonomik değildir. Ekonomi biliminin yönteminden başka bir anlam çıkmaz, çıkarılamaz da. Bu gerçeği perdelemek için sayısız çabalar harcanmış ve bu

yüzden insanların kafaları hayli karıştırılmıştır. Ama gerçek değişmemiştir. Bir toplum ya da bir toplumun içindeki bir grup ya da birey ekonomik olmayan nedenlerle, örneğin toplumsal, estetik, ahlaki ya da siyasal nedenlerle, bir faaliyeti sürdürüyor; bir şeye değer biçiyor olabilir; ama bu o şeyin *gayrı iktisâdi* niteliğini değiştirmez. Başka bir deyişle, ekonominin yargısı, olağanüstü *bölük-pörçük* bir yargıdır; gerçek yaşamda bir karara varılmazdan önce bir arada gözlenmesi ve tartıya vurulması gereken birçok kıstasın arasından ekonomik yöntemin kullandığı yalnızca tek bir tanesidir; bir faaliyetin *bu işe girişenlere* parasal bir kâr getirip getirmediği.

'Bu işe girişenlere' sözünün üzerinde durmak gerekir. Ekonomi metodolojisinin örneğin toplum içindeki bir grubun giriştiği bir işin toplumun bütününe sağladığı kârı saptamak için uygulandığını sanmak büyük bir yanılgı olur. Millileştirilmiş sanayiler bile bu daha bütüncül bakış açısından ele alınmamaktadır. Her birisine, aslında bir zorunluluk olan mali bir hedef gösterilmekte ve ekonominin öteki kesimlerine yapmakta olabileceği zarar ne olursa olsun bu amacı izlemesi beklenmektedir. Tüm siyasal partilerin aynı coşkuyla sarıldıkları inanç, millileştirilmiş olsun olmasın her sanayi ve meslek kolunun, her bireyin yatırdığı sermaye karşılığında yeterli bir "getiri" sağlamaya çalışması halinde ortak çıkarlara da elden geldiğince çok hizmet edilmiş olacağıdır. 'General Motors için iyi olanın Amerika Birleşik Devletleri için de iyi olacağını' garantileyen 'gizli el'e Adam Smith'in bile bu denli imanı yoktu.

Her neyse, ekonomi biliminin vardığı yargıların *bölük pörçüklüğü* konusunda hiçbir kuşku yoktur. Ekonomik hesaplamaların dar sınırları içinde bile, bu yargılar zorunlu olarak ve *yöntemleri itibariyle* dar açılıdır. Bir kere, uzun döneme kıyasla kısa döneme çok daha fazla ağırlık verirler; çünkü Keynes'in zalimce bir nüktedanlıkla söylemiş olduğu gibi, uzun dönemde hepimizin ölmüş olacağı görüşünden yola çıkılmıştır. İkincisi, bu yargılar tüm 'bedelsiz malları' dışarıda bırakan bir maliyet kavramı üzerine temellendirilmiştir. Böylece Tanrı vergisi doğal çevremizin özel mülkiyete geçmiş olan kısımları dışında tümü bedava sayılır. Bunun anlamı şudur: Çevrenin canına okuyan bir faaliyet ekonomik sayılabilirken, yerini alabilecek olan başka bir faaliyet belirli bir maliyete çevreyi koruyup kolluyorsa ekonomik olmayabilir.

Ayrıca, ekonomi bilimi malları pazar değerine göre ele alır, gerçekte ne olduklarına göre değil. Aynı kural ve kıstaslar hem birincil mallara, yani insanın doğadan elde etmek zorunda olduğu ürünlere, hem de ikincil mallara, yani birincil ürünlerden üretilen ve üretimleri onların varlığına bağlı olan ürünlere uygulanır. Ana bakış açısı kârlılık olduğundan tüm ürünler aynı biçimde işlem görür; *insanoğlunun doğal dünyaya karşı bağımlılığını hesaba katmamak,* ekonomik metodolojinin özünde varolan bir eğilimdir.

Bunun başka bir anlatımı, ekonominin mal ve hizmetleri pazarın bakış açısından ele aldığını söylemektir. Orada istekli alıcılar, istekli satıcılarla karşı karşıya gelirler; alıcı aslında pazarlık peşinde olan biridir, malın kaynağı veya hangi koşullarda üretilmiş olduğu ilgilendirmez onu. Tek derdi parasının tam karşılığını almaktır.

Bu bakımdan pazar toplumun ancak yüzeyini temsil eder, önem ve anlamı o andaki ve o noktadaki durumla sınırlıdır. Derinlere inmek yoktur, gözle görülen şeylerin altında yatan doğayla ya da toplumla ilgili gerçekleri araştırmak yoktur. Bir anlamda, pazar, bireyciliğin ve sorumsuzluğun kurumsallaştırılmasıdır. Ne alıcı ne de satıcı kendinden başka bir şeyden sorumlu değildir. Varlıklı bir satıcının sırf gereksinimleri var diye yoksul alıcılara düşük fiyat vermesi ya da varlıklı bir alıcının satıcı yoksul diye fazladan para ödemesi 'gayrı iktisâdi' olacaktır. Bunun gibi, dışalım malları daha ucuzken bir alıcının yerli malını yeğlemesi de 'gayrı iktisâdi' sayılır. Ülkesinin ödemeler dengesine karşı bir sorumluluk yüklenmez ve öyle bir şey kendisinden beklenemez de.

Alıcının sorumsuzluğu konusunda anlamlı bir kural dışı hal vardır: Çalınmış mal almamaya dikkat etmek zorundadır. Bu yasa çiğnendiğinde ne bilmezlik ne de suçsuzluk özür kabul edilmediği gibi, olağanüstü adaletsiz ve üzücü sonuçlar da doğabilir. Ne var ki özel mülkiyetin kutsallığının gerektirdiği ve aynı zamanda bu kutsallığı kanıtlayan bir yasadır bu.

Kendisinin dışında her türlü sorumluluktan kurtarılmış olmak, doğal ki iş hayatının hayli basitleşmesine yol açmaktadır. Bu kadar elverişli bir kuralın işadamları arasında çok benimsendiğine şaşmamak gerekir. Şaşılabilecek olan, bu sorumsuzluk özgürlüğünden azami yararı sağlamanın bir erdem sayılmasıdır. Bir alıcı, malların ucuzluğu sömürüden veya başka tür aşağılanacak yöntemlerden ileri geliyor diye iyi bir teklifi reddederse 'gayrı iktisâdi' davrandığı yönünde eleş-

tirilere hedef olabilir; böyle bir eleştiriyle karşı karşıya kalmak ise gözden düşmek demektir en azından. Ekonomistler gibi başkaları da bu tür garip davranışlara aşağılayan, hatta öfkeli bir gözle bakarlar. Ekonomi dininin kendine özgü bir ahlak yasası vardır. Birinci Emir de, alımda veya satımda her zaman 'ekonomik' davranmaktır. Ancak piyasa adamı evine dönüp de bir tüketici olduğu zaman Birinci Emir geçerliliğini yitirir: Artık gönlü nasıl çekerse öyle 'keyfine bakmaya' yüreklendirilir. Ekonomi dininin etki alanının dışında kalır tüketici. Çağdaş dünyanın bu garip ve fakat anlamlı özelliği, bugüne dek üzerinde ya-pılagelmiş olan tartışmalardan daha fazlasını gerektirmektedir.

Pazarda, insan ve toplum için yaşamsal önem taşıyan sayısız nitesel farklılıklar pratik nedenlerle hasıraltı edilir; ortaya çıkmalarına izin verilmez. Bu yüzden niceliğin egemenliği en büyük zaferlerini 'pazar'da elde eder. Her şey her şeyle eşitlenir orada. Eşitlemek demek, her şeye bir fiyat biçip birbiriyle değiştirilebilir hale getirmek demektir. Ekonomik düşünce pazara dayalı olduğu ölçüde, hayatın kutsallığını silip atar, çünkü fiyatı olan bir şeyde kutsallık olamaz. Bu bakımdan ekonomik düşünme tarzının toplumun tümüne egemen olması şaşırtıcı değildir; güzellik, sağlık, ya da temizlik gibi basit değerler bile ancak 'ekonomik' oldukları kanıtlandığı sürece yaşayabilirler.

Gayrı iktisâdi değerleri ekonomik hesaplamaların çerçevesine sığdırmak için, ekonomistler yarar/zarar analizi yöntemini kullanırlar. Hiç olmazsa, gerektiği zaman hesaba hiç katılmayabilecek olan yarar ve zararların bir hesabını çıkardığı için ilerici ve aydın bir gelişme olarak görülür bu yöntem. Gerçekteyse, yüksek düzeydeki aşağı düzeydekinin yanına indirilir ve bedeli bilinmeyen şeye bedel biçilir böylelikle. Dolayısıyla hiçbir zaman durumu açıklığa kavuşturabilecek ve aydın bir karara varılmasını sağlayabilecek bir yöntem değildir. Yapabileceği tek şey kendi-kendini ya da başkalarını aldatmak isteyenlere hizmet etmektir; ölçülemez bir şeyi ölçmeye kalkışmak saçmalıktır ve bu da önyargılı düşüncelerden kaçınılmaz sonuçlara varmak için ustalıklı bir yöntemden başka bir şey değildir. İstenilen sonuçlara varmak için ölçülemez zararlara ve yararlara işinize geldiği gibi birtakım değerler verirsiniz, olup biter. Ne var ki bu çabanın mantığa aykırılığı değildir en büyük yanlışı: Daha da kötüsü ve uygarlık için yıkıcı olanı, her şeyin bir fiyatı olduğu; ya da başka bir deyişle paranın tüm değerlerin en yücesi olduğu varsayımıdır.

Ekonomi bilimi, ekonomik hesaplamaların büsbütün dışında kalan 'hazır' bir çerçeve içinde meşru ve yararlı olarak işler. Ekonominin kendi başına ayakta duran bir bilim olmadığını, ya da 'üretilmiş' bir düşünce sistematiği olduğunu; meta-ekonomiden türeme olduğunu söyleyebiliriz. Ekonomist meta-ekonomiyi incelemeden geçip giderse, giderek daha da kötüsü, ekonomik hesaplamaların uygulanabilirliğinin sınırları olduğunu fark etmezse, fizik sorunlarını İncil'den alıntılarla çözmeye kalkan bazı Ortaçağ dinbilimcilerinin düştüğü yanılgıya düşmüş olacaktır. Her bilim kendine ait sınırlar içinde yararlıdır; ötesine geçtiğinde zararlı ve yıkıcı olur.

Edward Copleston'un bundan 150 yıl önce tehlikelerine işaret ettiği ekonomi bilimi, bugün 'ötekilerin yerini gaspetmeye' çok daha meyillidir, çünkü insan doğasının kıskançlık ve açgözlülük gibi bazı temel güdülerine hitap etmektedir. Bu bakımdan, ekonomistlerin bu bilimin sınırlarını görerek açıklığa kavuşturmaları, yani meta-ekonomiyi kavramaları bir o kadar önem kazanmıştır.

Meta-ekonomi nedir öyleyse? Ekonomi bilimi insanı kendi çevresi içinde ele aldığına göre, meta-ekonominin iki parçadan oluştuğunu düşünebiliriz, biri insanı; öteki çevresini inceler. Diğer bir deyişle, ekonomi biliminin amaç ve ereklerini insanın; metodolojisinin en azından büyük bir kısmını ise doğanın incelenmesinden çıkarması gerektiği düşünülebilir.

Gelecek bölümde, temeldeki insan manzarasının ve insanoğlunun yeryüzünde güttüğü amaçlar değiştikçe ekonomi biliminin vardığı sonuçların ve verdiği reçetelerin nasıl değiştiğini göstermeye çalışacağım. Bu bölümde, yalnızca meta-ekonominin ikinci kısmı, yani ekonomik metodolojinin önemli bir kısmının doğanın incelenmesinden nasıl türetilmesi gerektiği konusu üzerinde duracağım. Daha önce de vurgulamış olduğum gibi, özünde sınırsız bir pazarlık kurumu olan pazarda tüm mallar aynı işlemi görür; bu demektir ki, o kadar geniş ölçüde pazara yönelik olan çağdaş ekonomi biliminin metodolojisinde, insanın doğal dünyaya karşı bağımlılığını hesaba katmamak eğilimi yerleşmiştir. Kraliyet Ekonomi Cemiyeti'ne verdiği 'Ekonomi Bilimi'nin Azgelişmişliği' konulu Başkanlık Söylevi'nde, "son çeyrek yüzyıl içinde ekonomi biliminde kaydedilen en göze çarpıcı gelişmelerin, zamanın en ivedi sorunlarının çözümüne yaptığı katkının önemsizliği"nden söz eden Prof. E. Phelps Brown, bu sorunlar arasında "sanayileşmenin, nüfus artışının ve kentleşmenin çevreye ve yaşa-

mın niteliğine yaptığı olumsuz etkilerin denetim altına alınmasını" da saymaktaydı.

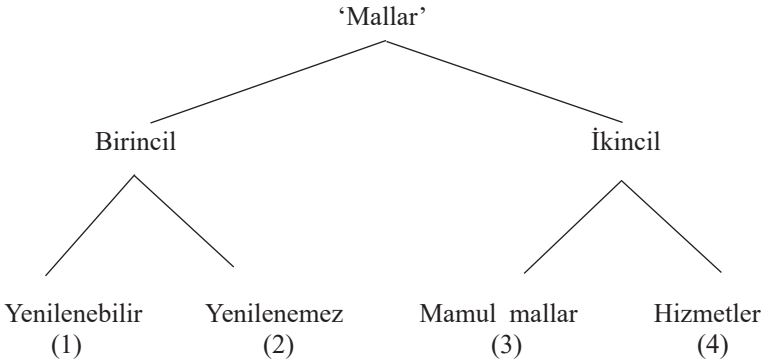
Aslında, katkının önemsizliğinden söz etmek gerçeği kibarca anlatmak oluyor; çünkü ortada hiçbir katkı yoktur. Tersine, bugünkü yapısı ve uygulanışıyla ekonomi biliminin, salt nicesel çözümlemelere tutkunluğu ve olayların gerçek doğasını araştırmaktan ürküşü yüzünden, bu sorunların anlaşılmasına karşı en etkili engeli çektiğini söylemek haksızlık olmayacaktır.

Ekonomi bilimi neredeyse sınırsız bir çeşitlilik gösteren insanlar tarafından üretilip tüketilen, aynı ölçüde sınırsız çeşitlilikte mal ve hizmetleri konu alır. Bir yığın nitesel ayrım bir köşeye itilmediği takdirde herhangi bir ekonomik kuramın geliştirilmesinin olanaksızlaşacağı açıktır. Fakat bir o kadar açıklıkla görülmesi gereken bir şey varsa, o da nitesel ayrımların tamamen kenara atılması ile kuram yapmak kolaylaşadursun, yapılan kuramların tamamen kısır kalacağıdır. (Prof. Phelps Brown'un değindiği) "son çeyrek yüzyılda ekonomi biliminde kaydedilen göze çarpıcı gelişmelerin" çoğu, nitesel farklılıkların anlaşılmaması pahasına, niceselleştirme yönünde olmuştur. Hatta ekonomi biliminin, yöntemlerine uymayan ve ekonomistlerin pratik kavrayışlarını ve sezi güçlerini zorlayan bu tür ayrımlara karşı hoşgörüsünü gittikçe yitirdiği bile söylenebilir. Örneğin işi ekonometriciliğe dökmüş bir ekonomist salt nicesel yöntemleriyle bir ülkenin Gayri Safi Milli Hasılası'nın yüzde beş arttığını saptamışsa, bunun iyiye mi kötüye mi yorulması gerektiği sorusuyla karşılaşmak istemez, böyle bir soruyu genellikle yanıtlayamaz da. Böyle bir soruyu yanıtlamaya kalksa, bütün kesinliğini yitirecektir; GSMH'nın artması, ne kadar artmış olursa olsun, bundan kim yararlanmış olursa olsun (yararlanan kimse varsa), iyi bir şey olmalıdır. Hastalıklı bir büyüme olabileceği, sağlıksız, bozucu, yıkıcı bir büyüme olabileceği düşüncesi; onun için ortaya atılmasına izin verilmemesi gereken sapık bir düşüncedir. Halen ekonomistler arasında küçük bir azınlık 'büyüme'nin daha ne kadar mümkün olacağını sormaya başlamıştır, çünkü sınırlı bir çevrede sınırsız bir büyüme olanaksızdır. Ne var ki onlar bile kendilerini salt nicesel bir büyüme kavramından kurtaramamaktadırlar. *Nitesel ayrımların üstünlüğü* konusu üzerinde duracaklarına, yalnızca büyüme hali yerine durağanlık halini getirmekte; bir boşluğun yerine ötekini koymaktadırlar.

Yargı yeteneğinin kullanılması, nasıl saymak ve hesaplamaktan daha yüksek bir işlev oluyorsa, doğal ki niteselliği 'idare etmek' de niceselliği idare etmekten çok daha zordur. Nicesel ayrımlar, nitesel ayrımlardan çok daha kolayca kavranabilir, tanımlanabilir; somutlukları aldatıcıdır, onlara bilimsel bir kesinlik görüntüsü kazandırır ama bu kesinlik yaşamsal önemde nitesel ayrımların silinmesi pahasına elde edilmiştir. Ekonomistlerin büyük çoğunluğu hâlâ 'bilim'lerini fizik kadar bilimsel ve kesin hale getirmek gibi saçma bir ideal peşinde koşmaktadırlar; sanki bilinçsiz atomlarla Tanrı'nın benzerliğinde yaratılmış insanoğlu arasında hiçbir ayrılık yokmuş gibi.

Ekonominin ana konusu 'mallar'dır. Ekonomistler alıcının bakış açısından malları kategorilere ayırırlar, tüketici malları ve üretici malları gibi; ne var ki söz konusu malların aslında ne olduklarını –yani insan yapısı mıdırlar, yoksa Tanrı vergisi mi, ya da istenildiğinde yenilenebilirler mi, yoksa yenilenemezler mi– görüp anlamak için hemen hiçbir çaba yoktur. Meta-ekonomik özellikleri ne olursa olsun, pazara çıkan mallar alım-satım konusu olarak aynı işlemi görürler. Ekonomi bilimi de alıcının pazarlık faaliyetleri üzerine kuramlar düzmekle uğraşır.

Ne var ki çeşitli 'mal' kategorileri arasında temel ve yaşamsal ayrımlar olduğu, bunlar gözden kaçırıldığı zaman gerçeklikten uzaklaşıldığı da bir gerçektir. Aşağıdaki şema bu ayrımları en kaba hatlarıyla gösteriyor denebilir:

Bir kere, birincil ve ikincil mallar arasındakinden daha önemli bir ayrım düşünmek güçtür, çünkü ikincisinin olabilmesi için birincisinin varolması gereklidir. İnsanoğlunun ikincil mal üretme yeteneği ne denli gelişirse gelişsin, daha önce yeryüzünde birincil ürünleri elde etme yeteneğinde de bir ilerleme olmamışsa hiçbir şeye yaramaz: çünkü insan üretici değil, dönüştürücüdür yalnızca ve bunun için de her zaman birincil mallara gereksinimi vardır. Dönüştürme yeteneği özellikle birincil enerjiye bağlı olduğundan, birincil mallar kategorisi içinde yaşamsal bir ayrılık belirmekte, yenilenebilir ve yenilenemez malları ayırmak gereksinimi doğmaktadır. İkincil mallar kategorisinde ise mamul mallar ile hizmetler arasındaki temel ayrım meydandadır zaten. Böylece her biri öteki üçünden *özünde* ayrılan dört kategori ortaya çıkmaktadır.

Piyasa bu ayrımları hiç gözetmez. Her mala bir fiyat etiketi vurarak sanki hepsi aynı önem ve anlamdaymış gibi düşünmemize olanak verir. Birinci kategoride beş liralık petrol, ikinci kategoriden beş liralık buğdaya; o da üçüncü kategoriden beş liralık ayakkabıya; o da dördüncü kategoriden beş liralık otel hizmetine eşittir. Bu değişik malların birbirlerine göre önemlerini belirleyecek tek kıstas, piyasaya sunulmalarından elde edilecek kâr oranıdır. Üçüncü ve dördüncü kategoriler birinci ve ikinci kategorilerden daha yüksek kâr getiriyorsa, bu ilkine ek kaynaklar akıtarak berikine yatırılan kaynakları kısmanın daha 'akılcı' olduğuna bir 'işaret' sayılır.

Ben burada ekonomistlerin 'gizli el' tâbir ettikleri pazar mekanizmasının güvenilirliği veya akılcılığını tartışmak amacında değilim. Bu hep tartışılagelmiştir zaten, ama yukarıda ayırdığımız dört kategorinin *temeldeki kıyas kabul etmezliğini* hiç göz önünde tutmadan. Örneğin şu nokta ya gözden kaçmıştır, ya da ekonomik kuramların oluşturulmasında hiç ciddiye alınmamıştır: 'Maliyet' kavramı yenilenebilir ve yenilenemez mallar arasında da, mamul mallar ve hizmetler arasında da temelden değişir. Aslında, daha ayrıntıya inmeden ekonomi biliminin bugünkü yapısıyla tam olarak yalnız mamul mallara (3. kategoriye) uygulanabileceği söylenebilir; oysa halen hiçbir fark gözetmeden tüm mallara ve hizmetlere uygulanmaktadır, çünkü dört kategori arasındaki temel nitesel ayrımlar hiçbir biçimde değerlendirilmemektedir.

Bu ayrımları, ekonomik çözümlemeye girilmeden önce görülüp tanınmaları gerektiğinden, meta-ekonomik olarak nitelenebilir. Daha

da önemli olan, henüz özel mülkiyete alınmadıklarından veya alınamayacaklarından pazarda hiç görülmeyen; fakat tüm insan faaliyetinin temel önkoşullarından olan hava, su, toprak gibi 'mallar'ın ve hatta doğanın tüm canlıları kapsayan temel yapısının farkına varmaktır.

Ekonomistler, hayli yakın zamanlara kadar ekonomik faaliyetin yer aldığı çerçevenin tümünü bir veri olarak, yani kalıcı ve yıkılmaz olarak görmekteydiler. Bunun için az çok geçerli bir nedenleri de vardı; ekonomik faaliyetin bu yapı üzerindeki etkilerini incelemek onların işi olmadığı gibi, mesleki yeterliklerinin sınırları dışında da kalıyordu. Oysa artık özellikle canlı doğada çevresel yozlaşma belirtileri artmaya başladığından, ekonomi biliminin bakış açısı ve metodolojisi tümüyle tartışma konusu olmaktadır. Ekonomi bilimi meta-ekonomik incelemelerle tamamlanmadıkça, insana geçerli seziler veremeyecek kadar dar açılı ve bölük-pörçük kalmaktadır.

Keynes'in de doğruladığı gibi, çağdaş ekonomi biliminin araçları amaçlardan değerli görmesi, insanı gerçekten yeğlediği amaçları seçme özgürlüğünden ve gücünden yoksun bırakmaktadır. Araçların geliştirilmesi sırasında bir bakıma amaçlar da belirlenmektedir. Bunun en açık örnekleri, taşımacılıkta ulaşılan süpersonik hızlar ve uzaya insan göndermek için sarfedilen muazzam çabalardır. Bu amaçların zihinlerde oluşması, gerçek insancıl gereksinim ve emellerin sezinlenmesinden değil, yalnızca gerekli teknik araçların elde bulunmuş olması gerçeğinden ötürü olmuştur.

Görmüş olduğumuz gibi, ekonomi, benim meta-ekonomi olarak adlandırdığım bir alandan gelen yönergelere göre hareket eden 'türetilmiş' bir bilimdir. Yönergeler değiştikçe, ekonominin içeriği de değişmektedir. Bundan sonraki bölümde, Batı maddeciliğinin meta-ekonomik temeli terk edilip yerine Budizm'in öğretileri konduğunda ortaya ne gibi ekonomik yasalar çıktığını; 'ekonomik olma' ve 'ekonomik olmama' kavramlarının ne gibi bir anlam aldıklarını araştıracağız. Bu amaç için Budizm'in seçilmiş olması tamamen rastlantıdır; Hıristiyanlığın, Müslümanlığın veya Museviliğin öğretileri de öteki büyük Doğu geleneklerininki kadar rahatça kullanılabilirdi.

4. BUDİST EKONOMİ BİLİMİ

Buda'nın Sekiz Soylu Yolu'nu izleyebilmenin koşullarından biri 'Doğru Bir Geçim Yolu' olmaktır. Bundan anlaşıldığı üzere, Budist ekonomi bilimi diye bir şey olsa gerektir.

Budist ülkeler geleneklerine bağlı kalmak istediklerini sık sık belirtmişlerdir. Örneğin Burma, "Yeni Burma dinsel değerlerle ekonomik ilerleme arasında bir çelişki görmemektedir. Manevi sağlık ve maddi refah birbirlerinin düşmanı değil, doğal bağlaşıklardır." demektedir.[1] Ya da, "Geleneklerimizin dinsel ve manevi değerleriyle modern teknolojinin getirdiği yararları kaynaştırmayı başarabiliriz";[2] ya da, "Biz Burmalılar, düşlerimizi ve eylemlerimizi inancımıza uydurmayı kutsal bir görev sayarız. Bunu her zaman yapacağız,"[3] şeklinde konuşmaktadır.

Bütün bunlara karşın, bu tür ülkeler ekonomik kalkınma planlarını çağdaş ekonomi biliminin gösterdiği biçimde yapabileceklerini sanmaya devam etmekte ve ileri sayılan ülkelerdeki modern ekonomistlere başvurarak onlardan kendilerine gereken politikanın reçetesini sormakta, Beş Yıllık Plan ya da benzeri adlarla adlandırılan büyük kalkınma tasarısının anahtarlarını vermelerini istemektedirler. Çağdaş maddeciliğin çağdaş ekonomi bilimini oluşturması gibi, Budist yaşam yolunun Budist ekonomi bilimini gerektireceği ise kimsenin aklına gelmemektedir.

Ekonomistler, çoğu uzmanlar gibi bir tür metafizik körlük içindedir; kendi bilimlerinin hiçbir ön kabule bağlı olmayan, mutlak ve değişmez doğrulardan oluştuğunu sanırlar. Bazıları da ekonomik yasaların 'metafizik'ten ve 'değerler'den yerçekimi yasası kadar uzak olduğunu savunmaya vardırırlar işi. Ancak bu metodoloji tartışmalarına girmemize gerek yoktur. Bunun yerine bazı temel ilkeleri ele alarak, modern bir ekonomistin bakış açısıyla, Budist bir ekonomistin bakış açısı arasındaki farkları görelim.

Varlığın temel kaynaklarından birinin insan emeği olduğu konusunda evrensel bir fikir birliği vardır. Gelgelelim, modern ekonomist 'emek' veya çalışmayı neredeyse zorunlu bir dert olarak görmeye alıştırılmıştır. İşveren açısından da yalnızca bir maliyet öğesidir; örneğin otomasyon yoluyla tamamen ortadan kaldırılamasa bile, en aza indirilmesi amaçlanmıştır. Çalışan açısından ise olumsuz bir değerdir;

çalışmak insanın boş zamanından ve rahatından özveride bulunması demektir ki, ücretler de bu özverinin karşılığında ödenen bir tazminat niteliğindedir. Dolayısıyla işveren açısından en ideali işçi çalıştırmadan mal çıkarmak, çalışan açısından ise bir işte çalışmadan gelir sahibi olmaktır.

Bu tutumların gerek kuramda gerekse pratikteki sonuçları doğal olarak çok geniştir. Emek konusunda gözetilen amaç işçiden büsbütün kurtulmaksa, 'iş yükü'nü azaltan her yöntem iyi bir şey sayılır. Otomasyondan sonra en etkili yöntem de 'iş bölümü' denilen şeydir. Klasik örneği Adam Smith'in *Wealth of Nations* adlı yapıtında övgüyle anlattığı iğne fabrikası olan iş bölümü, insanoğlunun ta başından beri uyguladığı olağan uzmanlaşmadan ibaret değildir artık; bir bütün halindeki üretim sürecini minicik parçalara bölüp, hiç kimsenin önemsiz ve çoğu kez basit bir kas hareketinden daha fazla bir katkısı olmadan son ürünün büyük bir hızla ortaya çıkarılmasını sağlamaktır.[4]

Budist bakış açısıyla, çalışmanın işlevi en az üç katlıdır: İnsana yetilerini kullanmak ve geliştirmek olanağı verir; başka insanlarla ortak bir işte birleşerek kendine dönüklüğünü aşmasını sağlar, kendine uygun bir yaşamın gerektirdiği mal ve hizmetleri oluşturur. Bir kez daha, bu bakış açısından çıkan sonuçlar sonsuzdur. İşi anlamsız, sıkıcı, bönleştirici ya da sinir bozucu duruma getirecek biçimde örgütlemek, neredeyse bir insanlık suçu sayılır; insanlardan çok mallara değer verildiğini, sevecenlikten yoksun olunduğunu ve bu dünyadaki yaşamın en ilkel yanına ruhu yok edecek ölçüde bağlı kalındığını gösterir. Bunun gibi, çalışmak yerine eğlence peşinde koşmak da insan yaşamının en temel gerçeklerinden birinin yanlış anlaşılmış olması demektir: İş ve eğlence aynı yaşama sürecinin birbirini tamamlayan parçaları oldukları zaman çalışmanın verdiği zevk de, eğlencenin verdiği huzur da yok edilmiş olur.

Budist görüş açısından, birbirinden iyice ayırdedilmesi gereken iki tür makineleşme vardır. Birisi insanın beceri ve gücünü tamamlar, ona destek olurken, ötekisi insanın işini mekanik bir köleye devretmekte, insanı ise bu köleye hizmet eder bir duruma düşürmektedir. Ama nasıl ayırdetmeli? Modern Batı kadar eski Doğu hakkında da yeterli bilgisi olan Ananda Coomaraswamy, "bir zanaatkâr, istenirse makine ile araç arasındaki ince ayrımı yapabilir. Örneğin halı tezgâhı bir araçtır, ustanın parmaklarıyla örülecek olan iğri ipliklerin gergin bir şekilde tutulmasını sağlar. Ancak otomatik tezgâh bir makinedir, işin asıl in-

sana ait olan kısmını yaptığından kültürü zedeleyici bir nitelik taşır," der.[5] Bundan da Budist ekonominin çağdaş maddeci ekonomiden çok değişik olması gerektiği açıkça görülebilmektedir; Budist, uygarlığın özünü gereksinimlerin çoğaltılmasında değil, insan karakterinin arındırılmasında bulmaktadır. Karakteri oluşturan ise, en başta insanın yaptığı iştir. İnsanın saygınlığına ve özgürlüğüne yer veren koşullarda yapılan iş, çalışanı da, ortaya çıkan ürünü de kutsal kılar. Hintli felsefeci ve ekonomist J.C. Kumarappa konuyu şöyle özetlemektedir:

"Çalışmanın doğası gereğince anlaşıldığı ve uygulandığı zaman, gıda bedeni nasıl besliyorsa, emek de insanın daha yüksek düzeydeki yetilerini öyle besleyecek, gücünün elverdiği en iyi ürünü vermeye zorlayacaktır. Özgür iradesini doğru yola yöneltecek ve içindeki hayvani güdüleri ilerici bir yolda disiplin altına alacaktır. İnsanın değer önceliklerini ortaya koyması ve kişiliğini geliştirmesi için eşsiz bir zemin oluşturacaktır."[6]

Çalışma fırsatı bulamayan kişi, çaresiz bir durumdadır; yalnızca bir gelirden yoksun kalmamakta, yerini hiçbir şeyin tutamayacağı, besleyici ve hayat verici bir etken olan düzenli çalışma olanağından da uzak kalmaktadır. Çağdaş bir ekonomist tam istihdam hali yaratmaya 'değip değmeyeceği', ekonomiyi tam istihdamın altında bir düzeyde işleterek işgücünün canlılığını artırmanın, ücretlerde istikrar sağlamanın vs. daha 'ekonomik' olup olmayacağı hakkında gayet karmaşık hesaplamalarla uğraşa dursun. Onun temel başarı kıstası yalnızca belirli bir zaman süresi içinde üretilmiş olan malların miktarıdır. Prof. Galbraith, *The Affluent Society* adlı yapıtında, "üretilecek malın marjinal ivediliği düşükse, işgücündeki son kişiyi veya son bir milyon kişiyi istihdam etmenin ivediliği de düşüktür," demekte ve şöyle devam etmektedir: "Eğer istikrar sağlama uğruna bir miktar işsizliğe dayanabilecek durumdaysak –ki bu önerme tartışmasız öncüllere dayanır– o zaman işsiz olanlara alışageldikleri yaşam düzeyini sürdürmelerine olanak verecek malları da sağlayabiliriz."[7]

Budist bakış açısından bu, malı insandan, tüketimi de yaratıcı eylemden daha önemli sayarak gerçeği tersine çevirmektir. Ağırlık noktasını çalışandan çalışma ürününe yani insan olandan insan-altı olana kaydırmak, kötü güçlere teslim olmak demektir. Budist ekonomik planlama, tam istihdam koşullarına erişilmesi için yapılacak planla başlayacaktır. Bunun birincil amacı ise 'evinin dışında' bir iş isteyen herkesi istihdam etmek olacaktır, istihdamın, ya da üretimin en çoğa

çıkarılması olmayacaktır. Genel olarak kadınların 'dışarıda' bir işe gereksinimi yoktur; dolayısıyla fabrikalar – ve bürolarda büyük çapta istihdam edilmeleri ciddi bir ekonomik aksaklığın belirtisi sayılacaktır. Özellikle küçük çocuk anası kadınların, yavruları dışarıda başıboş dolaşırken fabrikalarda çalışmaları Budist bir ekonomistin gözünde, modern ekonomist için nitelikli bir işçinin askere alınması ne kadar gayrı iktisâdi ise, aynı ölçüde gayrı iktisâdi olacaktır.

Maddeci önce malla ilgilenirken; Budist, insanın kurtuluşuyla ilgilidir. Yalnız, Budizm 'Orta Yol' olduğu için maddi refaha da hiçbir biçimde karşı değildir. Özgürlük yolunu kapatan servet değil, servet tutkunluğudur; zevkli şeylerin tadını çıkarmak değil, bunun için kıvranmaktır. Bu bakımdan Budist ekonominin anahtarı yalınlık ve barışçıllıktır. Ekonomistin açısından Budist yaşam yolunun hayranlık uyandıran yanı, tamamen akılcılığa uygun olmasıdır; şaşılacak kadar küçük araçlarla olağanüstü doyurucu sonuçlara varmasıdır.

Modern ekonomist içinse bunu anlamak çok güçtür. O 'yaşam düzeyi'ni yıllık tüketim miktarlarıyla ölçmeye alışkındır; daha çok tüketen insanın, az tüketenden 'daha iyi durumda' olduğunu varsayar. Budist ekonomist bu yaklaşımı akla aşırı derecede aykırı bulacaktır; tüketim yalnızca insanın refahı ve mutluluğu için bir araçsa, o zaman amaç en az tüketimle en çok refah ve mutluluğu sağlamak olmalıdır. Bu açıdan, giyinmenin amacı belli ölçüde bir ısınma ve çekici bir görünüm sağlamaksa o zaman yapılacak iş bu amaca mümkün olan en az çaba ile ulaşmak, yani bir yılda mümkün olduğu kadar az kumaş harcamak ve zahmetsiz desenlerle çalışmaktır. Harcanan çaba ne kadar az olursa, güzellik yaratmaya o ölçüde daha çok enerji ve zaman kalacaktır. Kesilmemiş kumaşı ustaca kıvırmakla çok daha güzel bir etki yaratılabilecekken, bugün Batı'da yapıldığı gibi karmaşık terzilik işlerine girişmek çok gayrı iktisâdi olurdu. Çabucak yıpranacak türden malzeme yapmak aptallığın âlâsı olacağı gibi, bir işi çirkin, biçimsiz veya bayağı biçimde çıkarmak da barbarlık olacaktır. Şimdi giysiler hakkında söylediklerimiz insanın tüm öteki gereksinimlerine de aynı ölçüde uygulanabilir. Mal edinimi ve tüketimi bir amaca ulaşmak için araçlardır; Budist ekonomi bilimi de belirli amaçlara en az araçla ulaşmanın sistemli incelenmesidir.

Öte yandan, modern ekonomi, tüketimi tüm ekonomik faaliyetin tek amaç ve gayesi olarak görür, üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermayeyi bunun araçları olarak ele alır. Kısacası, birincisi optimal bir tüketim düzeni kurarak insanın doyumunu en çoğa çıkarmaya,

ikincisi ise optimal bir üretim çabasıyla tüketimi en çoğa çıkarmaya çalışmaktadır. Optimal tüketim düzeyini elde etme amacındaki bir yaşam biçimini sürdürmek için gerekli çabanın, en çok tüketimi amaçlayan bir faaliyeti sürdürmek için gereken çabadan çok daha az olacağını görmek kolaydır. Bu bakımdan Burma'da yaşamak, ABD'de yaşamaktan çok daha az baskı ve gerginlik (stres) altındadır. Oysa, Burma'da kullanılan işgücünden tasarruf sağlayıcı makinelerin miktarı Amerika'da kullanılanın çok ufak bir yüzdesidir.

Yalınlık ile barışçıllığın yakından ilintili olduğu açıktır. Görece düşük bir tüketim düzeyiyle insana yüksek düzeyde doyum sağlayan optimal tüketim düzeni, insanların fazla bir baskı ve gerginlik altında kalmadan yaşamalarına ve Budist öğretinin birinci öğüdünü tutmalarına olanak verir: "Kötülük yapmayı bırak, iyilik yapmaya çalış". Fiziksel kaynaklar her yerde sınırlı olduğuna göre, gereksinimlerini giderirken kaynaklan en az düzeyde tüketen bir insan topluluğunun yüksek bir tüketim oranının sürdürülmesine dayanan bir topluma kıyasla birbirine daha az gireceği meydandadır. Bunun gibi, geniş ölçüde kendine yeterli yerel topluluklarda yaşayan insanların, büyük şiddet olaylarına karışmalarının, yaşamaları dünya çapında ticaret sistemlerine bağlı insanlara göre daha az olası olduğu da meydandadır.

Dolayısıyla, Budist ekonomi biliminin açısından yerel kaynaklardan yerel gereksinimleri karşılamak için üretim yapmak en akılcı ekonomik yaşam yolu olmakta; uzaktan gelen dışalım mallarına bağımlılık ve bunun sonucunda bilinmeyen uzak ülkelerin insanlarına dış satım için üretim yapmak zorunluluğu gayet gayrı iktisâdi ve ancak kural dışı durumlarda –o da küçük ölçekli olmak koşuluyla– haklı görülebilir bir hal sayılmaktadır. Modern ekonomist, insanın eviyle işyeri arasındaki kullandığı ulaşım hizmetlerinin fazla olmasının bir talihsizlik olduğunu ve yüksek bir yaşam düzeyinin belirtisi olmadığını nasıl kabul ediyorsa, Budist ekonomist de insanın gereksinimlerini uzak kaynaklardan karşılamasının başarı değil başarısızlık işareti olduğunu ileri sürmektedir.

Bir ülkedeki ulaşım sisteminin taşıdığı adam başına ton-kilometre* sayısında yükseliş gösteren istatistikleri ekonomik ilerlemenin kanıtı olarak alan modern ekonomistin tersine, Budist ekonomi bilim-

(*) Örneğin 40 milyon nüfuslu bir ülkede bir yılda toplam 200 bin ton yük toplam 400 bin kilometre katetmişse, adam başına düşen ton-kilometre sayısı 200.000 x 400.000 / 40.000.000 = 2.000 olur (ç.n).

ci aynı istatistikleri tüketim dokusunda hiç de arzu edilmeyecek bir yozlaşmanın belirtisi olarak görür.

Modern ekonomi bilimiyle Budist ekonomi bilimi arasında başka bir çarpıcı fark doğal kaynakların kullanımından doğmaktadır. Ünlü Fransız düşünürü Bertrand de Jouvenel'in 'Batılı insan'ı tanımlayışı, modern ekonomiste de iyi uymaktadır:

"İnsan çabasından başka hiçbir şeyi harcama olarak kabul etmez; israf ettiği madenlerin miktarına hiç aldırmaz, daha kötüsü ne kadar canlı madde yok ettiğine de aldırış etmez. İnsan yaşamının, birçok değişik yaşam biçimlerinin oluşturduğu bir eko-sistemin bağımlı bir parçası olduğunu hiç anlamamışa benzer. İnsan yaşamının dışındaki tüm yaşam biçimlerinden kopmuş olarak yaşanan kentlerden yönetilen bir dünyada, bir eko-sisteme bağlı olduğumuz duygusu yeniden canlanmamaktadır. Bu yüzden eninde sonunda bağımlı kaldığımız su ve ağaç gibi şeyleri umursamazlık içinde harcamaktayız."[8]

Buda'nın öğretisi ise yalnızca duygu sahibi yaratıklara karşı değil, özellikle ağaçlara karşı da saygılı ve yumuşak bir tutum içerir. Buda'nın takipçilerinden her iki-üç yılda bir ağaç dikip kök tutana dek bakması beklenir. Budist ekonomist de bu kurala bütün dünyada uyulduğu takdirde herhangi bir dış yardımdan bağımsız olarak yüksek oranda gerçek bir ekonomik kalkınma elde edilebileceğini kolaylıkla gösterebilir. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi, Güneydoğu Asya'da ekonomik çöküntünün büyük bir nedeni kuşkusuz ağaçlara karşı gösterilen utanç verici umursamazlıktır.

Modern ekonomi yenilenebilir ve yenilenemez maddeler arasında fark gözetmez, çünkü zaten yöntemi her şeye bir parasal bedel biçerek eşitlemek ve nicelleştirmektir. Bu yüzden kömür, petrol, odun veya su gücü gibi çeşitli enerji kaynaklarını ele alınca, modern ekonomi biliminin gözündeki tek ayrım, eşdeğer birim başına düşen göreli maliyet olmaktadır. Tercih edilecek olan her zaman en ucuz olanıdır; başka türlü hareket etmek akılcılığa aykırı ve 'gayrı iktisâdi' olur. Doğal olarak Budist görüş açısından bu yeterli değildir; kömür ve petrol gibi yenilenemez yakıtlarla, odun ve su gücü gibi yenilenebilir kaynaklar arasındaki temel farkı görmemezlikten gelmek olanaksızdır. Yenilenemez maddeler ancak başka seçenek olmadığı takdirde kullanılmalı, kullanıldığı zaman da azami dikkat ve tutumlulukla harcanmalıdır. Rasgele veya bol keseden harcamak bir zorbalık eylemidir; bu yeryüzünü zorbalıktan tamamen arındırmak olanaksız olsa da, yaptığı her

şeyde bu amacı gözetmek insanoğluna verilmiş kaçınılmaz bir görevdir.

Modern bir Avrupalı ekonomist, Avrupa'nın tüm sanat zenginliklerinin çekici fiyatlarla Amerika'ya satılmasını nasıl büyük bir ekonomik başarı saymazsa, Budist ekonomist de ekonomik yaşamını yenilenemez enerji kaynakları üzerine kuran bir toplumun, geliri yerine sermayesinden geçinmekle parazitleştiğini savunacaktır. Bu tür bir yaşam biçimi sürekli olamayacak ve ancak salt geçici bir hal çaresi olarak haklı görülebilecektir. Dünyamızın yenilenemez enerji kaynakları olan kömür, petrol ve doğal gaz yerküre üzerinde aşırı eşitsiz bir biçimde dağılmış ve miktar bakımından sınırlı olduklarından, gittikçe artan bir hızla tüketilmelerinin doğaya karşı bir zorbalık eylemi olduğu ve ister istemez insanlar arasında da zorbalığa yol açacağı meydandadır.

Tek bu gerçek, Budist ülkelerde atalarının dinsel ve manevi değerlerine hiç önem vermeden modern ekonominin maddeciliğini bir an önce benimsemek isteyenleri bile düşündürmeye yetebilir. Budist ekonomi bilimini geçmiş özlemi içinde kurulan bir hayal olarak kenara atmadan önce, modern ekonomi biliminin çizdiği kalkınma yolunun kendilerini arzuladıkları yere götürüp götürmeyeceğini bir düşünmek isteyebilirler. California Insitute of Technology'den Profesör Harrison Brown, *The Challenge of Man's Future* (İnsanın Geleceği Meydan Okuyor) adlı cesur yapıtında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

"Böylelikle görüyoruz ki, sanayi toplumu temelinde istikrarsız ve tarım toplumuna dönüş olasılığını taşımakta olduğu gibi, bireysel özgürlük sağlayan koşullar da katı bir örgütlenme ve totaliter bir denetim getirecek koşulları önleyecek istikrara sahip değillerdir. Sanayi uygarlığını tehdit edebilecek, akla gelen tüm zorluklan gözden geçirdiğimizde, hem istikrar sağlayıp hem bireysel özgürlüklerin nasıl muhafaza edilebileceğini kestirmek güçtür."[9]

Bunu da uzun dönemli bir görüş olarak bir kenara atsak bile, dinsel ve manevi değerler bir tarafa bırakılarak uygulanmakta olan 'modernleştirme'nin gerçekte istenilen sonuçları verip vermediği ivedi bir soru olarak belirmektedir. Kitleler açısından sonuçlar felaket getirmişe benzemektedir; kırsal ekonomi çökmekte, kentte ve kırda işsizlik yaygınlaşmakta, ne bedeni ne de ruhu yeterince beslenen bir kent proletaryası ortaya çıkmış ve yayılmaktadır.

Gerek yakın deneyimlerin gerekse uzun dönemli olasılıkların ışığında, Budist ekonomi bilimini ekonomik büyümenin tüm manevi veya dinsel değerlerden daha önemli olduğuna inananlara da öğütlemek mümkündür. Çünkü sorun 'modern gelişme' ile 'geleneksel durağanlık' halleri arasında bir seçim yapmak değildir; sorun, doğru gelişme yolunu bulmaktır. Maddeci umursamazlık ile gelenekçi durağanlık arasındaki Orta Yol'u, kısacası, 'Doğru Geçim Yolu'nu bulmaktır.

5. BİR ÖLÇEK SORUNU

Bana verilen tarih bilgisi önce ailenin varolduğunu; sonra ailelerin birleşerek boyları meydana getirdiklerini; sonra boyların bir ulus oluşturduklarını; derken birkaç ulusun bir 'Birlik' ya da şu veya bu 'Birleşik Devletleri'ni oluşturduğunu; nihayet gelecekte tek bir Dünya Devleti'nin meydana gelmesinin beklenebileceğini ileri sürmekteydi. Akla yakın gelen bu öyküyü duyduğumdan beridir, bu süreci merakla izlemişimdir; ne var ki tam tersinin cereyan ederek, ulusal devletlerin giderek çoğaldığını da ister istemez fark etmişimdir. Birleşmiş Milletler Örgütü yirmi beş yıl kadar önce altmış kadar üye ile başlamışken, şimdi bunun iki katından fazla üyesi vardır ve sayıları da artmaya devam etmektedir. Gençliğimde bu çoğalma sürecine 'Balkanlaşma' denilir ve çok kötü bir şey olduğu sanılırdı. Oysa herkesin kötülediği bu süreç elli yılı aşkın bir süredir dünyanın çoğu yerinde güzel güzel süregelmekte, büyük birimler daha küçük birimlere ayrılma eğilimi göstermektedirler. Bana öğretilen şeyle alay edermişçesine zıt giden bu olgunun, doğru bulsak da bulmasak da, farkına varamamazlık edemeyiz.

Öğretilen ikinci bir kuram da bir ülkenin varlıklı olabilmesi için büyük olması gerektiğiydi; ne kadar büyük olursa o kadar iyi. Bu da aslında akla yakın gözüküyordu. Örneğin Churchill'in 'Pumpernickel Prenslikleri' diye adlandırdığı Bismarck öncesi Almanyası'na bakın; bir de Bismarck'ın Reich'ına bakın. Almanya'nın eriştiği muazzam refah düzeyinin bu birleşme sayesinde olanak kazandığı doğru değil midir? Yine de, Almanca konuşan İsviçreliler ve Avusturyalılar Almanya'ya katılmadıkları halde bir o kadar ekonomik başarı elde etmişlerdir. Dünyadaki en varlıklı ülkelerin bir listesini yaparsak görürüz ki çoğu gayet küçüktür; oysa dünyanın en büyük ülkelerinden çoğunun gerçekten yoksul olduklarını görmekteyiz. Bu da üstünde düşünülmesi gereken bir noktadır.

Üçüncü kuram ise 'ölçek ekonomisi'ydi. Bu kurama göre, ülkelerde olduğu gibi sanayiler ve şirketlerde de çağdaş teknolojinin zorunlu kıldığı kaçınılmaz bir büyüme eğilimi vardır. Bugün, tarihte şimdiye değin görüldüğünden çok daha fazla ve daha geniş ölçekli büyük örgütler bulunduğu doğru olsa da, küçük birimlerin sayısı da artmakta ve en azından Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi

ülkelerde azalmamaktadır. Üstelik bu küçük birimlerin birçoğu gayet iyi iş yapmakta ve gerçekten yararlı yeni gelişmelerin birçoğunu topluma kazandıranlar bunlar olmaktadır. Bir kez daha kuram ile gerçeği bağdaştırmak hiç de kolay olmamakta, boyut sorununun yarattığı durum, birbirleriyle uyum halindeki bu üç kuramla yetişen herkese şaşırtıcı gelmektedir.

Bugün bile dev örgütlerin zorunlu oldukları genellikle söylenir; oysa yakından incelediğimizde, boyutlar büyür büyümez, büyüklüğün içerisinde küçük birimler yaratmaya yönelik zorlu bir çaba başladığını görürüz. General Motors'da Mr. Sloan'ın büyük başarısı, bu dev şirketi aslında oldukça normal boyutlu şirketlerden oluşan bir federasyona dönüştürmek olmuştur. Batı Avrupa'nın en büyük şirketlerinden olan British National Coal Board [İngiliz Ulusal Kömür Kurulu']nda da Lord Robens'in başkanlığı altında buna çok benzer bir girişim yapılmış; tek bir büyük örgütün birliğini muhafaza ederken, aynı zamanda çok sayıda 'yarı-şirket'lerden oluşan bir federasyon duygusunu verecek bir yapı geliştirmek için büyük çabalar harcanmıştı. Tek gövdeli dev; hareketli, her biri kendini güden ve kendine özgü başarı anlayışı olan yarı-özerk birimlerin koordinasyonundan meydana gelir hale sokulmuştu. Gerçek yaşamla pek yakından teması olmayan birçok kuramcı hâlâ büyüklük hayranlığı içinde kaladursun, gerçek dünyadaki işleri yürüten insanlar arasında küçük ölçeklerin verdiği yönetim kolaylığı, insancıllık ve rahatlıktan mümkün mertebe yararlanmak yolunda büyük bir özlem ve çabalayış vardır. Bu da herkesin kendi gözleriyle rahatça izleyebileceği bir eğilimdir.

Şimdi konumuza başka bir açıdan yaklaşarak, gerçekten gereksinilenin ne olduğunu soralım. İnsanlar arasında en azından iki şeye aynı zamanda gereksinim duyulur ki, yüzeyde birbiriyle bağdaşmaz gözükürler. Özgürlük ve düzen. Hem bir sürü küçük özerk birimin sağladığı özgürlüğü gereksiniriz, hem de aynı zamanda büyük ölçekli, hatta evrensel bir birlik ve koordinasyonun düzenliliğini ararız. Sıra eyleme geldiğinde muhakkak ki küçük örgüt birimleri gerektir, çünkü eylem çok kişisel bir şey olduğu gibi, aynı anda temas halinde bulunabileceğimiz kişilerin sayısı sınırlıdır. Oysa fikir dünyasında, ilkeler veya ahlak kuralları, barışın ve ekolojinin bölünmezliği söz konusu olduğunda insanoğlunun bir olduğunu görmemiz ve eylemlerimizi bu anlayış üzerine kurmamız gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, tüm insanların kardeş oldukları doğru olmakla beraber, fiilî kişisel ilişkileri-

mizde ancak çok azıyla kardeş olabiliriz ve onlara karşı insanlığın tümüne gösterebileceğimiz kardeşlikten çok daha fazlasını göstermemiz beklenir. İnsanların kardeşliğinden bol bol laf edip komşularına düşman muamelesi yapan kişiler de tanımışızdır, tüm komşularıyla mükemmel ilişkiler sürdürmekle beraber belirli bir çevre dışındaki tüm insan gruplarına karşı korkutucu önyargılar besleyenler de.

Vurgulamak istediğim, boyutlar söz konusu olduğunda insanoğlunun duyduğu gereksinimin *ikiliği*dir; *tek* bir yanıt yoktur bu soruna. İnsanoğlu, değişik amaçları için küçüklü büyüklü birçok değişik yapı gereksinir; bunların bazıları sınırlı, bazıları ise geniş kapsamlıdırlar. Ne var ki insanlar hakikatin birbirine zıt gözüken bu iki gerekliliği akıllarında tutmakta çok güçlük çekerler. Hep son ve kesin bir çözüm yolu ararlar, sanki gerçek yaşamda ölümden başka son çözüm olurmuş gibi. Yapıcı çalışmalarda her zaman ana görev belirli bir denge sağlamaktır. Bugün ise neredeyse evrensel bir büyüklük hayranlığının sıkıntısını çekmekteyiz. Bu bakımdan geçerli olduğu yerde küçüklüğün erdemleri üstünde durmamız gereklidir. (Eğer halen küçüklük hayranlığı yürürlükte olsaydı, ters yönde etki yapmaya çalışmak gerekirdi).

Ölçek sorunu başka bir biçimde de açıklanabilir: Bütün bu işlerde gerekli olan ayrım yapmak, her şeyi yerine oturtmaktır. Her faaliyet için uygun bir ölçek vardır; faaliyet ne kadar hareketli ve kişiye yakınsa, katılabilenlerin sayısı o denli küçük, düzenlenmesi gereken ilişkilerin sayısı o denli büyük olur. Öğretimi alalım: Öğretim makinesinin öteki bazı öğretim biçimlerinden üstünlükleri üzerine bir sürü garip tartışmalar yapılmaktadır. Oysa öğrettiğimiz konuya göre bir ayrım yaparsak, bazı şeylerin ancak çok sınırlı bir çevre içinde öğretilebileceği, başka şeylerin ise kitlelere televizyonla, öğretim makineleri, vb. ile öğretilmesinin pekâlâ mümkün olduğu hemen ortaya çıkar.

En uygun olanı hangi ölçektir? Bu ne yapmaya çalıştığımıza bakar. Bugün, her şeyde olduğu gibi, siyasal, toplumsal ve ekonomik işlerde ölçek sorunu çok önemlidir. Örneğin bir kent için en elverişli büyüklük nedir? Yahut bir ülke için? Bu kadar ciddi ve güç soruları bir bilgisayara programlayıp yanıtını almak olanaklı değildir; yaşamın gerçekten ciddi sorunları hesaplanamaz. Doğru olanı doğrudan doğruya hesaplayanlayız; ama yanlış olanı da bal gibi biliriz. Doğru ve yanlışı aşırı hallerinde görebiliyorsak da, yeterince ince bir hesapla, 'Bu yüzde beş daha fazla, şu yüzde beş daha az olmalıydı,' diye hüküm veremeyiz.

Bir kentin büyüklüğü sorununu alalım. Bu tür şeylerde kesin hesaplar olanaklı değilse de, bir kentin yarım milyon dolaylarında bir nüfustan daha kalabalık olmasının arzu edilir bir şey olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz sanırım. Bundan daha büyük bir nüfusun kentin erdemlerine bir şey katmadığı, ancak *muazzam* sorunlar yarattığı ve insanları yozlaştırdığı ortadadır. Kent nüfusunun alt sınırının ne olması gerektiği ise çok daha güç bir sorudur. Tarihin en güzel kentleri yirminci yüzyıl ölçülerine göre çok küçük olagelmişlerdir. Kuşkusuz kent kültürünün araçları ve kurumları belirli bir varlık birikimine dayalıdır, ancak bunun için ne kadar varlık birikimi gerektiği, yaratılmasına çalışılan kültürün türüne bakar. Felsefe, güzel sanatlar ve din çok, çok az parayla olmaktadır. 'Yüksek kültür' olduğu iddia edilen uzay araştırmaları veya ultra-modern fizik gibi öteki türlerse dünya kadar paraya mal olmakla beraber, insanların gerçek gereksinimlerinden biraz uzak kalmaktadır.

Kentlerin ne büyüklükte olması gerektiği sorusunu hem kendi nedeninden ötürü, hem de ülkelerin büyüklüğü sorusu ile en yakından ilgili konu olduğu için ortaya attım.

Sözünü ettiğim büyüklük tutkunluğu, çağdaş teknolojinin nedenlerinden biri olabileceği gibi, özellikle ulaşım ve haberleşme alanlarında etkilerinden de biri olmaktadır muhakkak ki. İleri düzeyde bir ulaşım ve haberleşme sisteminin müthiş güçlü bir etkisi varsa, o da insanları *başıboşluğa* itmesidir.

Milyonlarca insan oradan oraya göçe başlamakta, büyük kent ışıklarının parıltısıyla gözleri kamaşarak kırsal bölgeleri ve küçük kentleri terketmekte, böylece hastalıklı bir büyümeye yol açmaktadırlar. Bütün bunların belki de en iyi örneklendiği ABD'ye bakalım. Artık 'metropolis' sözcüğü yeterince büyüklük ifade etmediği için, 'megalopolis' sorununu incelemeye başlayan toplumbilimciler, ABD'de nüfusun üç dev megalopolitan bölgede yoğunlaşmakta olduğunu rahatça söyleyebilmektedir: Birincisi, Boston'dan Washington'a kadar uzanan altmış milyonluk sürekli bir yerleşme bölgesi; ikincisi Chicago çevresinde oluşan yine altmış milyonluk bir bölge, üçüncüsü ise Batı Kıyısı'nda San Fransisco'dan San Diego'ya kadar uzanan yine altmış milyon kadarlık bir sürekli yerleşme alanı. Ülkenin geri kalan kesimi neredeyse boş bırakılacak, taşra kasabaları metruklaşacak, toprak ise geniş ölçüde traktörlerle, kombine hasat makineleriyle ve muazzam miktarlarda kimyasal maddelerle işleniyor olacaktır.

Eğer ABD'nin geleceği hakkında tasarlanan buysa, böyle bir gelecekte yaşamaya pek değmez. Ne var ki, istesek de istemesek de, insanların başıboş hale gelmesinin sonucu budur; ekonomistlerin her şeyin üstünde değer biçtikleri şu işgücünün hareketliliği olgusunun sonucudur.

Bu dünyadaki her şeyin bir *yapısı* (strüktürü) olması zorunludur; yoksa kaos olur. Kitle ulaşımının ve haberleşmesinin ortaya çıkmasından önce, çerçeve zaten kendiliğinden vardı; çünkü insanlar görece hareketsizdiler. Göç etmek isteyenler, yine ediyorlardı; örneğin İrlanda'dan kıta Avrupa'sına akan azizler gibi. Haberleşme de vardı, hareketlilik de; ama başıboş bir gezgincilik yoktu. Şimdi ise yapı büyük ölçüde çökmüş bulunduğundan, ülkeler içindeki yükü bir türlü sağlama alınamayan nakliye gemilerine benzemektedirler; bir yalpada tüm yük kayar, gemi de alabora olur.

İnsanlığın tümü için ana yapısal öğelerden biri doğal ki devlettir. Yapısallaşmanın baş öğelerinden veya araçlarından biriyse ulusal *sınırlar*dır. Bu teknolojik müdahalenin öncesinde sınırlar hemen hemen tamamen siyasal anlamda önem taşıyordu; bir hanedanın, emrinde savaşacak ne kadar asker çıkarabileceğini belirleyen siyasal sınırlama çizgileriydiler. Ekonomistler, bu tür sınırların ekonomik engeller haline gelmesine karşı çıktılar ve bundan serbest ticaret ideolojisi doğdu. Ama daha insanlar ve eşyalar henüz başıboşlaşmamıştı; ulaşım, insanların da eşyaların da hareketi önemsiz ölçüde kalacak kadar pahalıydı. Sanayi öncesi çağda ticaret, ihtiyaç maddeleriyle olmaktan çok değerli taşlar, metaller, lüks eşya, baharat ve –maalesef– köleler üzerinde yapılıyordu. Yaşamın temel gerekleri doğal olarak yurt içinde üretilmek zorundaydı. Nüfusların hareketleriyse, felaket zamanları dışında özel bir göç nedeni bulunan gruplarla sınırlı kalıyordu; İrlandalı azizler veya Paris Üniversitesi'nin bilimcileri gibi.

Oysa şimdi herkes ve her şey hareketlilik kazanmış bulunmaktadır. Tüm yapılar şimdiye dek görülmedik ölçüde bir çökme tehlikesine açık kalmışlardır.

Lord Keynes'in, dişçilik gibi alçakgönüllü bir meslek kolu olarak yerine oturacağını umduğu ekonomi bilimi birden en önemli konu oluvermiştir. Ekonomik politikalar hükümetlerin hemen hemen tüm dikkatini almakta ve hükümetler gittikçe daha iktidarsız, etkisiz hale gelmektedirler. Daha elli yıl öncesinde kolayca halledilebilecek işler şimdi hiç yapılamamaktadır. Bir toplum zenginleştikçe, karşılığında

hemen bir getiri sağlanamayan türden değerli işleri yapmak o kadar zorlaşmaktadır. Ekonomi o denli bir boyunduruk haline gelmiştir ki dış politikanın neredeyse tamamını etkisine almıştır. "Eh, doğrusu bu adamlarla iyi geçinmeye çalışmak hoşumuza gitmiyor ama ne yaparsın ki ekonomik açıdan onlara bağımlıyız, ister istemez çekeceğiz," denmektedir. Ekonomi, ahlakı tamamen içinde eritme ve tüm öteki insancıl düşüncelerin üzerine çıkma yolundadır. Muhakkak ki bu tabiatıyla birçok kökü bulunan hastalıklı bir gelişmedir; ancak açıkça görülebilen köklerinden biri de çağdaş teknolojinin ulaşım ve haberleşme alanındaki büyük ilerlemelerinden çıkmaktadır.

İnsanlar, kafayı zorlamayan bir mantıkla, hızlı ulaşım ve anında haberleşme olanaklarının özgürlüğün boyutlarını genişlettiğine inanırlarken (ki bazı önemsiz bakımlardan gerçekten böyle olur) bu ilerlemelerin her şeyi aşırı ölçüde tehlikelere açık ve güvensiz hale sokmakla, yıkıcı etkilerini giderici bilinçli politikalar geliştirilip önlemler alınmadığı takdirde, özgürlüğü yok edici bir eğilim taşıdıklarını gözden kaçırmaktadırlar.

Bu yıkıcı etkilerin en çok *büyük* ülkelerde şiddet kazanacağı açıktır; yukarıda değindiğimiz gibi, sınırlar 'yapı' oluştururlar ve bir insan için bir sınırın öte yanına geçmek, doğduğu ülkedeki köklerinden kurtulup başka bir ülkede kök salmak, kendi ülkesinin sınırları içinde hareket etmekten çok daha güç bir karardır. Bu bakımdan başıboşluk etkeni ülke büyüdükçe ciddileşir. Yıkıcı etkilerini varlıklı ülkelerde de, yoksullarda da izlemek olanaklıdır. ABD gibi varlıklı ülkelerde, daha önce de bahsettiğimiz gibi, 'megalopolis'ler oluşur; bir kez başıboşluğa düştükten sonra toplum içinde bir yer edinemeyen 'toplumdışı'ların yarattığı sorun hızla büyür ve karmaşıklaşır. Bununla doğrudan bağlantılı olarak da aile düzeyine kadar inen suç işleme, yabancılaşma, gerginlik (stress), toplumsal çöküntü sorunları ürkütücü bir hal alır. Yoksul ülkelerde de şiddetini ülkenin büyüklüğüyle orantılı olarak artıran bu etken, kentlere yönelik kitlesel göçlere, kitlesel işsizliğe yol açar; kırsal kesimin kanı çekildikçe açlık tehlikesi belirir. Sonuç, içinde herhangi bir bağlaşma olmayan ve azami siyasal istikrarsızlık içinde bulunan 'ikili toplum'dur.

Bir örnek olarak Peru'yu alacağım. Pasifik kıyısında konumlanmış olan başkent Lima, bundan henüz elli yıl önce, 1920'lerde 175.000 kadar bir nüfusa sahipti. Şimdi ise nüfusu 3 milyona yaklaşmaktadır. Bir zamanların güzel İspanyol kenti şimdi yoksul mahalleleriyle

bulanmış, And dağlarına doğru tırmanan sefalet çemberleriyle sarılmıştır. Yalnız bu kadar da değil. Kırsal kesimlerden günde 1000 kişi akın etmekte, bu insanlarla ne yapılması gerektiğini kimse bilmemektedir. Hinterland'ın toplumsal veya ruhsal yaşam yapısı çökmüş, insanlar başıboşlaşmıştır. Bir günde 1000 kişi birden başkente gelerek boş bir arsa parçasına gecekondularını dikmekte, onları dayakla kovmaya gelen polise karşın çamurdan kulübelerini yaparak iş aramaya başlamaktadırlar. Ve *kimse bu insanlar için ne yapılması gerektiğini kestiremektedir.* Kimse, akının nasıl durdurulacağını bilmemektedir.

Bismarck'ın 1864 yılında Danimarka'nın yalnızca küçük bir parçası yerine tümünü birden Almanya'ya katmış olduğunu ve o zamandan beri hiçbir değişikliğin olmadığını düşünün. Şimdi Danimarkalılar Almanya'da etnik bir azınlık durumunda kalacaklar, belki de iki-dilli bir topluluk haline gelerek anadillerini muhafaza etmeye çalışıyor olacaklardı. Ancak tamamen Almanlaşarak ikinci sınıf yurttaş haline düşmekten kurtulabileceklerdi. En ihtiraslı ve girişimci Danimarkalılar kaçınılmaz olarak güneydeki merkezlere akarak tamamen Almanlaşacak, o zaman Kopenhagen bir taşra kasabası olarak kalacaktı. Yahut da Belçika'yı Fransa'nın bir parçası olarak düşünün. Brüksel'in durumu ne olurdu o zaman? Yine öyle önemsiz bir taşra kasabası. Bu örnekleri genişletmeye gerek yok. Bugün Danimarka'nın Almanya'nın, Belçika'nın ise Fransa'nın bir parçası olduğunu ve birdenbire milliyetçilik akımlarının başgösterdiğini düşünelim. Bu 'gayrı mevcut' ülkelerin iktisâden yaşayamayacakları; bağımsızlık arzularının, ünlü bir siyasal yorumcunun ifadesiyle, 'ergenlik çağı duygusallığı, siyasal saflık, düzmece bir ekonomik mantık ürünü ve apaçık bir fırsatçılık' olduğu yolunda hararetli tartışmalar sürüp gidecekti.

Küçük bağımsız ülkelerin ekonomisi hakkında nasıl söz edilir? Sorun olmayan bir sorun nasıl tartışılır? Devletlerin veya ulusların yaşayabilirliği diye bir sorun yoktur; ancak insanların yaşayabilirliği diye bir şey vardır. Senin-benim gibi gerçek insanlar kendi ayakları üzerinde durup ekmeklerini çıkardıkça yaşayabilir demektir. Yaşama yetenekleri olmayan insanları dev bir topluluğun içine yerleştirip yaşatma olanağı olmadığı gibi, büyük bir topluluğu daha yakından ilişkili, daha tutarlı ve yönetilme olanağı bulunan bir dizi küçük gruplara bölmekle yaşama yeteneğine sahip insanlar yaşayamaz hale getirilmiş olmaz. Bütün bunlar apaçık ortadayken, tartışılacak hiçbir şey yoktur. Bazıları sorarlar, "zengin bir eyalet ile birkaç yoksul eyaletten oluşan

bir ülke, zengin eyaletin kopması ile ikiye bölünürse ne olur?" diye. En büyük olasılıkla bunun yanıtı şöyle olacaktır: "Fazla bir şey değişmez." Zenginler zengin, yoksullar yoksul kalacaktır. "Peki ama ayrılmazdan önce zengin eyalet yoksulları destekliyor idiyse?" O zaman doğal olarak bu destek son bulacaktır. Ama zenginler yoksulları pek seyrek destekler; daha çok sömürürler çünkü. Bunu da doğrudan doğruya değil, ticaret hadleri aracılığıyla yaparlar. Vergi gelirlerini biraz dağıtmakla veya küçük ölçekli bağışlarla bu durumu biraz perdeleseler de, istemedikleri bir şey varsa o da yoksullardan kopmaktır.

Aslında durum hayli farklıdır: Yoksul kesimler varlıklı kesimden ayrılmak isterken, varlıklılar kopmak istemez; bilirler ki kendi sınırları içindeki yoksulları sömürmek, sınırın ötesindekileri sömürmekten çok daha kolaydır. Peki o zaman yoksul bir eyalet gördüğü bazı mali destekleri de kaybetmek pahasına bağımsızlık istiyorsa, nasıl bir tutum takınmahdır?

Hani buna karar vermek zorunda olduğumuzdan değil, yalnızca böyle bir durumda nasıl düşünmeliyiz diye soruyorum. Bu alkışlanması ve saygı duyulması gereken bir arzu değil midir? İnsanların özgür ve kendilerine güvenir olmalarını, kendi başına ayakta durmalarını *istiyor* değil miyiz? Dolayısıyla bu da 'var olmayan bir sorun' olmaktadır. Tüm deneyimlerin gösterdiği gibi, ortada bir yaşayabilirlik sorunu yoktur. Bir ülke tüm dünyaya ihracat yapıp, tüm dünyadan ithalat yapmak arzusundaysa, bunun için tüm dünyayı ilhak etmesi gerektiğini ileri süren olmamıştır henüz.

Geniş bir iç pazara sahip olma gerekliliğine gelince, 'geniş' sözcüğü siyasal sınırlar anlamında kavranacak olursa bu da optik bir yanılgıdır. Hareketli, zengin bir pazarın yoksul bir pazardan daha iyi olduğu muhakkaktır; ama böyle bir pazarın siyasal sınırların içinde veya dışında olması pek fark etmez. Örneğin Almanya'nın zengin bir pazar olan Amerika'ya büyük miktarda Volkswagen ihraç etmek için ABD'yi ilhak etmek zorunluğunda olduğunu sanmıyorum. Oysa yoksul bir topluluk veya eyalet, zengin bir topluluk ya da eyaletin siyasal egemenliği altında veya ona bağımlıysa, o zaman çok şey fark eder. Neden mi? Çünkü hareketli, başıboş bir toplumda dengesizlik yasası denge yasasından çok daha etkilidir de ondan. Hiçbir şey başarı kadar başarılı olamaz ve hiçbir şey durağanlık kadar durağan olamaz. Ekonomik ilerleme yolunda başarılı olan eyalet başarısız olanın iliğini emer. Güçlüye karşı korunmasız kalan zayıfın hiçbir başarı şansı da

yoktur; ya zayıf kalacak yahut da göç edip güçlüye katılacaktır. Kendi başının çaresine bakma olanağı yoktur.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında beliren en önemli sorunlardan biri nüfusun coğrafi dağılımı, yahut 'bölgecilik'tir. Ancak bu bölgecilik bir sürü devleti serbest ticaret sistemleri içinde bir araya getirmek anlamında değil, tersine, her ülkedeki bölgelerin tümünü birden geliştirmek anlamında alınmalıdır. Nitekim büyük ülkelerin gündemindeki en önemli konudur bu. Ve bugün küçük ulusların milliyetçiliği, kendi-kendilerini yönetme ve bağımsızlık arzuları, büyük ölçüde bölgesel kalkınma gereksinimlerinin mantıklı ve akılcı sonucudur. Özellikle yoksul ülkelerde başkent dışında insanların yaşadığı tüm kırsal alanları kapsayacak bir bölgesel kalkınma başarıya ulaşmadığı takdirde yoksullar için umut yoktur.

Böyle bir kalkınma çabası içine girilmezse, yoksulların tek seçeneği ya bulundukları yerdeki sefalet içinde kalmak, ya da daha perişan olacakları büyük kentlere göç etmek olacaktır. Bugünün ekonomi biliminin alışılagelmiş mantığının yoksullara yardım yolunda hiçbir şey yapamaması gerçekten garip bir olgudur.

Bu da kanıtlıyor ki, ancak varlıklı ve güçlü olanı daha varlıklı ve güçlü kılan politikaların geçerliliği bulunmaktadır. Sınai kalkınma ancak başkente ya da başka bir büyük kente yakın olduğu ölçüde kâr getirmektedir, kırsal alanlarda olursa değil. Büyük projeler her zaman için küçük projelerden daha ekonomiktir ve sermaye-yoğun projeler her zaman emek-yoğun olanlara yeğlenmelidir. Bugünkü ekonomi biliminin uyguladığı ekonomik hesaplama yöntemleri sanayiciyi insan etkenini aradan çıkarmaya zorlamaktadır; çünkü makineler insanların yaptıkları hataları yapmazlar. Bundan dolayıdır ki makineleşme ve gittikçe daha büyük işletme birimleri oluşturmaya doğru büyük bir çaba harcanmaktadır. Emeklerinden başka satacak şeyleri bulunmayanların en düşük pazarlık gücüne sahip olmaları demektir bu. Halen ekonomi diye öğretilen şeyin alışılagelmiş mantığı, kalkınmaya asıl gereksinimi olan yoksulları es geçmektedir. Dev ölçeklerin ve otomasyonun ekonomisi ise 19. yüzyıl koşullarının ve düşüncesinin bir artığı olarak, bugünün gerçek sorunlarından hiçbirini çözecek yetenekte değildir. Yepyeni bir düşünce sistemine gereksinim vardır; öyle bir sistem ki insanları temel alsm, malları değil; mallar nasılsa kendi başlarının çaresine bakarlar! 'Kitle üretimi yerine kitle tarafından üretim' sözüyle özetlenebilecek bir sistem olmalıdır. İşte 19. yüzyılda olanak-

sız olan şimdi olanak kazanmıştır. Ve üstelik 19. yüzyılda –zorunlu olmasa da anlaşılabilir nedenlerle– ihmal edilmiş olan şey bugün inanılmaz ölçüde ivedilik kazanmış bulunmaktadır: Muazzam teknolojik ve bilimsel potansiyelimizin, sefalete ve insanın yozlaşmasına karşı verilecek savaşta bilinçle kullanılması. Gerçek insanlarla, yani bireylerle, ailelerle, küçük gruplarla yakın temas halinde yürütülecek bir savaş olacaktır bu, devletler ve diğer kişiliksiz (anonim) soyutlamalarla değil. Bu yakınlığı gerçekleştirmek içinse belirli bir siyasal ve örgütsel yapı gereklidir.

Demokrasinin, özgürlüğün, insan saygınlığının, yaşam düzeyinin, kendini gerçekleştirmenin, doyumluluğun anlamı nedir? Mallarla ilgili bir şey midir, yoksa insanlarla mı? Doğal ki bir insan sorunudur söz konusu olan. İnsanlar da ancak küçük, kavranabilir gruplar içinde kendilerini bulabilirler. Bu bakımdan, birçok küçük ölçekli birimle işleyebilen belirli bir yapı içinde düşünebilmeliyiz. Ekonomik düşünce bunu kavrayamıyorsa bir işe yaramaz. O uçsuz bucaksız soyutlamalarından; ulusal gelir, büyüme hızı, sermaye/hâsıla oranı, girdi-çıktı analizi, işgücü hareketliliği, sermaye birikiminden öteye gidemezse; bunları aşıp da yoksulluk, hayal kırıklığı, yabancılaşma, umutsuzluk, çöküntü, suçluluk, gerçeklerden kaçma, gerginlik, kalabalık, çirkinlik ve ruhsal ölüm gibi insan gerçekleriyle temas edemezse, o zaman ekonomi bilimini çöpe atıp yeni baştan başlayalım.

Nitekim günümüzde yeni bir başlangıca gerek olduğunu gösteren işaretler yeterince yok mudur?

II. KAYNAKLAR

6. EN BÜYÜK KAYNAK: EĞİTİM

Tarih boyunca ve yeryüzünün hemen hemen her köşesinde insanlar yaşamış ve çoğalmış ve şu ya da bu biçimde bir kültür yaratmışlardır. Her zaman ve her yerde geçimlerini sağlayacak araçları buldukları gibi, bir kısmını da tasarruf etmişlerdir. Uygarlıklar kurulmuş, refah ve bolluğa kavuşmuş ve çoğu kez zayıflayarak yok olup gitmişlerdir. Neden yok olup gittiklerini burada tartışacak değiliz, ama şu kadarını söyleyebiliriz: Mutlaka bir kaynak tükenmesi meydana gelmiş olmalıdır. Birçok kez aynı alan üzerinde yeni uygarlıklar yükselmiştir; daha önceki uygarlığın yıkımına salt *maddi* kaynakların tükenmesi neden olsaydı buna olanak kalmazdı. Bu tür kaynaklar nasıl yenilerlerdi kendilerini?

Tüm tarihimiz ve halen geçirmekte olduğumuz deneyimler göstermektedir ki, ana kaynağı sağlayan insandır, doğa değil; tüm ekonomik gelişmenin kilit etkeni insanoğlunun kafasında yatmaktadır. Birden bir gözüpeklik, girişimcilik, buluşçuluk, yapıcılık seli boşanır, hem de tek bir alanda değil birçok alanda birden. Bunun ilk nereden doğduğunu kimse söyleyemez belki, ama kendi kendini nasıl sürdürdüğünü ve hatta güçlendirdiğini izleyebiliriz: Çeşitli türlerde okullar aracılığıyla, başka bir deyimle, eğitim yoluyla. Çok gerçek bir anlamda, eğitimin tüm kaynakların en yaşamsalı olduğunu söyleyebiliyoruz bu yüzden.

Batı uygarlığı sürekli bir bunalım hali içinde bulunuyorsa, eğitiminde bir şeylerin aksadığını ileri sürmek fazla aşırı kaçmayacaktır. Eminim ki başka hiçbir uygarlık örgütlü eğitime daha fazla enerji ve kaynak adamış değildir. Başka hiçbir şeye inanmasak da, eğitimin her şeyin anahtarı olduğuna ya da olması gerektiğine inanıyoruz. Aslında eğitime inancımız o denli güçlüdür ki tüm sorunlarımızın son mirasçısı gözüyle bakarız ona. Nükleer çağ yeni tehlikeler doğuruyorsa, genetik

mühendisliğinin ilerlemesi yeni suiistimallere meydan açıyorsa; ticaret ideolojisi yeni eğilimler yaratıyorsa, çözüm daha çok ve daha iyi eğitimde aranmalıdır. Bu yakınlarda birisi şöyle söylemekteydi: "1984 yılına varıldığında en sıradan bir insanın bile bir logaritma cetvelinin, cebirin temel kavramlarının, elektron, kolomb, volt, gibi kelimelerin tanım ve kullanımlarının altından rahatça kalkıyor olması arzu edilir. Ayrıca kalem ve cetvelin yanı sıra manyetik bantlardan, valflerden, transistörlerden de anlar hale gelmiş olması gerekecektir. Bireyler ve gruplar arasındaki haberleşmenin ilerlemesi buna bağlıdır." Anlaşılan uluslararası ortam her şeyden çok eğitim alanında büyük çabalar gerektirmektedir. Bu noktaya parmak basan Sir (şimdi Lord) Charles Snow birkaç yıl önce 'Rede Konferansı'nda artık klasikleşmiş olan şu sözleri söylüyordu: "Ya kendimizi eğitmek ya da yok olup gitmek zorundayız demek, gerçeklerin gerektirdiğinden biraz fazla melodramatik oluyor. Ya kendimizi eğiteceğiz, ya da yaşamımız boyunca hızlı bir çöküşe tanık olacağız, demek gerekir." Lord Snow'a göre Ruslar bu konuda herkesten iyi gidiyordu ve "bizler ve Amerikalılar aklımızı ve hayalgücümüzü kullanarak kendimizi eğitmezsek, aradaki farkı iyice açabilecek durumda"ydılar.

Hatırlanacağı üzere, "İki Kültür ve Bilim Devrimi"nden söz eden Lord Snow, "Batı toplumunun düşünsel yaşamının gitgide kutuplaşan iki gruba ayrılmasından" duyduğu kaygıyı dile getiriyordu. "... Bir grupta edebi aydınlar... ötekinde ise bilimciler" bulunmaktaydı. Bu iki grup arasındaki "karşılıklı anlamamazlık uçurumu"nu kınayan Lord Snow, bir köprü kurulmasını istiyordu. Bu 'köprü'nün nasıl kurulacağı hakkındaki fikirleri ise hayli açıktı: Onun eğitim politikası uyarınca, önce ülkenin çıkartabildiği kadar üstün bilim adamları yetiştirilecek, sonra daha da geniş bir tabaka oluşturacak birinci sınıf meslek adamları destekleyici araştırmaları, yüksek nitelikli dizayn ve geliştirme işlerini yürüteceklerdi. Üçüncü olarak "daha binlerce ve binlerce" bilimci ve mühendis yetiştirilecek, nihayet "bilim adamlarının neden söz ettiğini sezinleyecek kadar bilimden anlayan siyaset adamları, yöneticiler ve tüm bir toplum" eğitilecekti. İşte bu dördüncü ve sonuncu grup, gerçek insanların, yani bilimcilerin ve mühendislerin neden söz ettikleri hakkında "bir fikirleri olacak" kadar eğitilebilirse, 'iki kültür' arasındaki karşılıklı anlamamazlık uçurumu, bir köprüyle aşılabilecekti.

Eğitim hakkındaki bu düşüncelerin zamanımızın görüşünü temsil etmediği söylenemez; insana, politikacılar, kamu yöneticileri gibileri de dahil olmak üzere sıradan kişiler sanki pek işe yaramıyormuş gibi tatsız bir duygu veriyor. Bu gibi sıradan kişiler sınıfta kalmışlardır, ama hiç olmazsa –Lord Snow'un verdiği örneğe göre– bilim adamları Termodinamiğin İkinci Yasası'ndan söz ederken demek istediklerini anlayacak kadar eğitim görmelidirler. Tatsız bir duygudur bu, çünkü bilimciler bize çalışmalarından elde edilen ürünlerin 'tarafsız' olduğunu söyleyip durmaktadırlar; insanlığı zenginleştirmeleri veya mahvetmeleri kullanılış biçimine bağlıdır. Peki nasıl kullanılacaklarına kim karar verecek? Bilimciler ve mühendislerin eğitiminde onlara bu tür kararlar alabilmelerini sağlayacak hiçbir şey yoktur. O halde bilimin tarafsızlığı nerede kaldı?

Sıradan insanlara bilimsel ve teknolojik ilerlemenin ortaya çıkardığı sorunlarla başedecek yeteneği kazandırmakta eğitimin gücüne bu denli güveniliyorsa, o zaman eğitimde Lord Snow'un ileri sürdüğünden çok daha fazla şeyler olması gerektir. Bilim ve mühendislik *'know-how'* üretirler; ancak 'nasıl yapılacağını bilme' tek başına hiçbir şey değildir; amaçsız bir araçtır, yalnızca bir olasılık, tamamlanmamış bir cümledir. Bir piyano tek başına ne kadar müzik demekse, *'know-how'* da tek başına o kadar kültür demektir. Eğitim bu cümleyi tamamlamamıza, olasılığı insanlığın yararına bir gerçeklik haline dönüştürmemize yardımcı olabilir mi?

Bunun için eğitimin en başta gelen işi değer fikirlerini, yani yaşamımıza yön veren düşünceleri iletmek olmalıdır. *'Know-how'*ın da iletilmesi gerektiğine kuşku yoktur, ama bu ikinci sırada gelmelidir. İnsanların eline, ne yapacaklarını bildiklerine emin olmadan, büyük kudretler teslim etmek her halde biraz aptallık olur. Bugün insanlığın ölümcül bir tehlike içinde olduğuna kuşku yoktur; bilimsel ve teknolojik *'know-how'*dan yoksun oluşumuzdan değil, bu bilgiyi akıl ve sağduyudan yoksun olarak yıkıcı bir yönde kullanmamızdan dolayıdır bu durum. Daha fazla eğitim, ancak daha fazla bilgelik ürettiği ölçüde yararlı olacaktır.

Eğitimin özü değerlerin iletilmesindedir ama, değerlerin de yaşam içinde yürüyeceğimiz yolu seçmemize yardımcı olabilmeleri için bize mal olmaları, zihin yapımızın bir parçası haline gelmeleri gerektir. Salt fromüller ya da dogmatik iddialar halinde kalmaktan çıkıp, aracılığıyla dünyayı gördüğümüz, yorumladığımız ve yaşadığımız

araçlar olmaları demektir bu. Düşündüğümüz zaman, öyle yalnızca düşünmekle kalmıyoruz; kafamızdaki fikirlerle düşünüyoruz. Dimağımız boş bir levha, bir *tabula rasa** değildir. Düşünmeye başladığımız anda, zihnimizin düşünmemize *araç* olan türlü fikirlerle dolu olması bize bu kabiliyeti veriyor. Tüm çocukluk ve ergenlik çağımız boyunca, bilinçli ve eleştirici zihnin bir tür eleme ve koruma işlevi görmeye başlamasından önce, sürüyle fikir zihnimize doluşur. Bu yıllar sanki bizim Karanlık Çağ'ımızı oluşturur; yalnızca mirasçıyızdır bu evrede. Ancak sonraki yıllardadır ki edindiğimiz bu mirası eleyip seçmesini öğrenmeye başlarız.

Her şeyden önce dil gelir. Her kelime bir fikirdir. Karanlık Çağ'ımız sırasında zihnimize sızan dil İngilizceyse, zihnimiz Çince, Rusça, Almanca ve hatta Amerikan İngilizcesinin temsil ettiğinden hayli değişik birtakım fikirlerle donanmış olur. Kelimelerden sonra, onları bir araya getirmenin kuralları gelir: Gramer de bir fikirler dizisidir ve bunların incelenmesi bazı çağdaş felsefecileri öylesine sarmıştır ki felsefenin tümünü bir gramer incelemesine indirgeyebileceklerini düşünmüşlerdir.

Tüm felsefeciler gibi başkaları da *düşünme ve gözlemlerin sonucu olarak* görülen fikirlere büyük ilgi göstermişlerdir. Ne var ki son zamanlarda düşünme ve gözlemin araçları olan fikirlerin incelenmesi hiç de ilgi çekmemiştir. Deneyimler ve bilinçli düşünme ile küçük fikirler kolaylıkla zihinden sökülüp atılabilse de, daha büyük, daha evrensel ya da incelikli fikirlerin değiştirilmesi o kadar kolay olmayabilir. Düşünmemizin sonuçları değil, araçları olduklarından, çoğu zaman farkına varmak bile çok güç olur. Aynı, dışımızdaki şeyleri görmemize araç olan gözümüzü göremeyişimiz gibi. Farkına vardığımız zaman bile olağan deneyimlerimizin ışığında yargılamamız, tartıya vurmamız, çoğunluk olanaksızdır.

Çoğu zaman başkalarının zihinlerindeki sabit fikirlerin varlığını fark ederiz; bunlar farkında olmadan düşünmelerine araç olan fikirlerdir. Biz bunlara önyargı deriz; mantık açısından doğru bir tanımlamadır bu, çünkü hiçbir şekilde bir yargı sonucu olmayan bu tür fikirler öylece zihne sızıp yerleşmişlerdir. Ne var ki önyargı sözü, genellikle, önyargılı kişinin dışında herkesin görebileceği şekilde açıkça yanlış

(*) Tabula rasa (Latince) zihnin, dış izlenimlerle etkilenmeden önceki farazi boş hali (ç.n).

fikirleri tanımlamak için kullanılır. Oysa düşünmemize araç olan fikirlerin çoğu hiç de bu türden değillerdir. Kelimelerde ve gramerde gövdeleşmiş olan bazılarına doğru ve yanlış kavramları uygulanamaz bile; bazıları da kesinlikle önyargı değildirler, yargı sonucudurlar; yine bazıları farkına varılması çok güç olan zımni varsayımlar ya da ön kabullerdir.

Bu bakımdan fikirler *ile* veya *aracılığıyla* düşündüğümüzü ve düşünme dediğimiz şeyin, genellikle, önceden varolan fikirlerin belirli bir duruma ya da birtakım gerçeklere uygulanmasından ibaret olduğunu söylüyorum. Örneğin siyasal durum hakkında düşünürken, o duruma az çok sistemli olarak kendi siyasal fikirlerimizi uygulamakta ve o durumu bu fikirlerin aracılığıyla kendi açımızdan 'anlaşılabilir' hale getirmeye çalışmaktayız.

Dünyayı yaşayış ve yorumlayışımız muhakkak ki zihinlerimizi dolduran fikirlere bağlı olmaktadır. Bu fikirler genel olarak küçük, zayıf, yüzeysel ve tutarsızsalar, yaşam da yavan, cazibesiz, ıvır-zıvırla dolu ve karmakarışık gözükecektir. Bundan doğan boşluk duygusunu taşımak çok zor olduğu gibi, zihnimizdeki boşluğun birden her şeyi aydınlatıyor ve varoluşumuza bir anlam kazandırıyor gibi gözüken siyasal ya da başka nitelikte bazı büyük fantazilerle dolması işten bile değildir. Zamanımızın en büyük tehlikelerinden birinin de burada yattığını vurgulamaya gerek yoktur sanırım.

İnsanlar eğitim isterken, salt bir meslek için yetiştirilmenin, gerçeklerin salt bilinmesinden, salt eğlencenin ötesinde bir şey aramaktadır. Belki tam olarak ne aradıklarını kendileri de ifade edememektedirler; ama bana kalırsa aslında aradıkları dünyaya ve kendi yaşamlarına bir anlam kazandıracak fikirlerdir. Bir şey anlaşılabilir olduğu zaman, insana bir katılma, bir ortaklık duygusu gelir; anlaşılamaz olduğu zamansa bir yabancılaşma duygusu. "Doğrusu, hiç anlamıyorum," diye konuştuklarını duyarsınız insanların, karşılaştıkları şekliyle dünyanın, anlaşılmazlığına karşı güçsüz bir protesto ifadesi olarak. Eğer zihin dünyayı yorumlamakta araç olacak güçte bir dizi fikir sağlayamazsa, dünya birbiriyle ilgisiz bir yığın olgu ve anlamsız olaydan oluşan bir kaos gibi gözükecektir kişiye. Böyle bir kişi ise çevresinde hiçbir uygarlık belirtisi, harita, yol işareti ya da herhangi bir gösterge bulunmaksızın yabancı bir ülkede kalmış biri gibidir. Hiçbir şeyin onun için anlamı yoktur; hiçbir şey onu candan

ilgilendirmez; herhangi bir şeyi kavranılabilir hale sokacak hiç bir aracı yoktur.

Geleneksel felsefeciliğin tümü, yaşama yön verecek ve dünyanın yorumlanmasına araç olacak düzenli bir fikir sistemi yaratmak çabasından ibarettir. Profesör Kuhn, "Yunanlıların kavradığı şekliyle felsefe, insan zihninin çevresindeki işaretler sistemini yorumlayarak insanoğluna belirli bir yer verilmiş kapsamlı bir düzen olan dünyayla bağlantısını kurmak çabasıdır," diye yazmaktadır. Ortaçağın son dönemlerindeki klasik Hıristiyan kültürü, insana işaretleri yorumlaması için gayet kapsamlı ve hayret edilecek derecede tutarlı bir araç vermiş, yani insanı, evreni ve insanoğlunun evrendeki yerini gayet ayrıntılı şekilde belirleyen bir yaşamsal fikirler sistemi sağlamıştı. Ne var ki bu sistem yıkılmış ve parçalanmış; sonuçta, geçen yüzyılın ortalarında Kierkegaard'ın en dramatik şekilde ortaya koyduğu bir şaşkınlık ve yabancılaşma ortaya çıkmıştır:

> *"Parmağınızı toprağa sokarsınız, kokusundan hangi ülkede bulunduğunuzu kestirmek için; bense parmağımı varoluşa sokuyorum ve hiçbir koku vermiyor. Neredeyim? Kimim? Buraya nasıl geldim? Dünya denilen bu şey de ne? Bu dünya ne demektir? Beni bu şeyin içine çekip sonra orada bırakan kimdir?... Dünyaya nasıl geldim? Neden bana sorulmamış da... Sanki insan kaçıran birinden, ruhların tüccarlığını yapan birinden satınalınmışım gibi safların arasına itilivernişim? Gerçeklik dedikleri bu büyük girişime nasıl oldu da ilgi duymaya başladım? Neden ilgilenecek mişim? Keyfe keder bir ilgi alanı değil mi ki? Ve eğer katılmam zorunluysa, yöneticisi nerede? Şikâyetimi kime arz edeyim?"*

Belki de bir yönetici bile yoktur. Bertrand Russel'a göre tüm evren "atomların rasgele belirli konumlarda bir araya gelmesinin bir sonucu" dur yalnızca; bu sonuca varan bilimsel kuramlar "tartışma götürmez nitelikte olmasalar da, kesin olmaya o kadar yakındırlar ki, onları yadsıyan hiçbir felsefenin ayakta kalma şansı yoktur... Ancak inatçı bir çaresizlik duygusunun kesin temeli üzerindedir ki, insan ruhunun konutu güvenle kurulabilir". Astronom Sir Fred Boyle "kendimizi içinde bulduğumuz gerçekten ürkünç durum"dan söz eder: "Şu hayret verici evrenin ortasında öylece kalmışız, varoluşumuzun herhangi bir gerçek anlam ve önemi olup olmadığına dair hemen hiçbir ipucu olmaksızın."

Yabancılaşmanın yalnızlığı ve çaresizliği, 'hiçlikle karşı karşıya gelişi', kuşkuculuğu, boş meydan okuma jestlerini doğurur. Varoluşçu felsefenin büyük bir kısmında ve bugünün genel edebiyatında görebiliriz bunu. Ya da –daha önce değindiğim gibi– gerçekliği müthiş bir şekilde basitleştirerek tüm soruları yanıtlar gözüken fanatik bir öğretinin coşkuyla benimsenmesine yol açıverir. O halde yabancılaşmanın nedeni nedir? Bilim hiçbir zaman bu denli muzaffer olmamıştır; insanoğlunun çevresi üzerindeki denetimi ne bu kadar tam olmuş, ne de ilerleyişi bu kadar hız kazanmıştır. Yalnızca Kierkegaard gibi dindar düşünürlerin değil, Russel ve Boyle gibi önde gelen matematikçilerin ve bilimcilerin de umutsuzluk duymasına yol açan, bir *know-how* yoksunluğu olamaz. Birçok şeyin nasıl yapılacağını biliyoruz ama ne yapılacağını biliyor muyuz ki? Ortega y Gasset bunu kısaca şöyle özetlemiştir: "İnsani düzeyde fikirler olmadan yaşayamayız. Ne yapacağımız onlara bağlıdır. Yaşamak, bir şeyin yerine bir başka şeyin yapılmasından ibarettir, ne fazla, ne eksik." O halde eğitim nedir? İnsana iki şey arasında seçim yapma, ya da yine Ortega'dan bir alıntıyla, "anlamsız bir trajedinin veya içe dönük bir utancın üstünde kalan bir yaşam sürme" yeteneği sağlayan fikirlerin iletilmesidir.

Örneğin Termodinamiğin İkinci Yasası'nı bilmek bize nasıl yardımcı olabilir bu konuda? Lord Snow, "bilimcilerin kara cahilliğini" kınayan okur yazar kişilere "içlerinden kaçının Termodinamiğin İkinci Yasası'nı anlatabileceğini" sorduğunu söylüyor. Aldığı karşılığın genellikle soğuk ve olumsuz olduğunu da bildiren Lord Snow, "oysa ben Shakespeare'in bir yapıtını okumuş olmakla bilimsel alanda eşdeğer olan bir şeyi soruyordum," diyor. İşte böyle bir söz, uygarlığımızın temelini oluşturan her şeye meydan okumaktadır. Önemli olan, dünyayı yaşamamıza ve yorumlamamıza yardımcı olan, araç olan, alet olan fikirler dizisidir. Termodinamiğin İkinci Yasası belirli bilimsel araştırmalarda kullanılabilecek bir hipotezden başka bir şey değildir. Shakespeare'in insanın iç gelişimi hakkında en yaşamsal fikirlerle kaynaşan, insan yaşamının tüm görkemini ve sefaletini sergileyen yapıtları ile nasıl eşdeğerde olabilir? Yaşamımda Termodinamiğin İkinci Yasası diye bir şey duymamış olsam bile, bir insan olarak ne kaybederim? Hiçbir şey. Ya Shakespeare'i bilmemekle ne kaybederim? Dünyayı kavramamı sağlayan başka bir kaynağım yoksa, yaşamı kaçırmış olurum. Şimdi çocuklarımıza birinin diğeri kadar önemli olduğunu mu anlatacağız, işte şurada bir parça fizik bilgisi, burada bir

parça edebiyat bilgisi diye? Böyle yaparsak ana-babaların günahları üçüncü ve dördüncü kuşaklarda çocuklarının sırtına yüklenecektir. Bir fikrin doğusuyla, yeni bir kuşağın zihinlerini doldurup onları kendi aracılığıyla düşünmeye ittiği olgunlaşma devresi arasındaki süre bu kadardır çünkü.

Bilim, yaşamımıza yön verebilecek fikirler üretemez. Bilimin en büyük fikirleri bile çalışma hipotezlerinden fazla bir şey değillerdir. Özel araştırma amacıyla kullanılırsa yararlı olan fakat yaşam tarzımızı belirlemekte ya da dünyayı yorumlamakta hiç kullanma olanağı bulunmayan şeylerdir. Dolayısıyla kendini yabancılaşmış veya şaşkınlık içinde hisseden biri, yaşamı ona boş ve anlamsız geldiği için eğitim arıyorsa, doğal bilimlerden herhangi birini inceleyerek, yani *know-how* edinerek aradığını bulamaz. Böyle bir çalışmanın kendine göre değerini küçümseyecek değilim, doğada ya da mühendislikte işin nasıl yürüdüğü hakkında birçok şey öğretir kişiye. Ancak, yaşamın anlamı hakkında hiçbir şey söylemediği için, onu yabancılaşmaktan ve gizli umutsuzluğundan kurtaramaz.

Nereye başvursun bu kişi şimdi? Belki de, bilimsel devrim ve bir bilim çağı içinde yaşamakta olduğumuz hakkında işittiği bir sürü şeye karşın hümaniter bilimler dediğimiz alana yönelecektir. Gerçekten de burada, şansı da varsa, zihnini dolduracak büyük ve yaşamsal fikirler bulacak, bu fikirlerle düşünerek, onların aracılığıyla dünyaya, topluma ve kendi yaşamına bir anlam verecektir. Bugün, bu alanda bulacağı fikirlerin neler olabileceğini bir görelim. Tam bir liste çıkarmaya kalkışmayacağım, onun için önde gelen altı fikri saymakla yetineceğim. Hepsi de 19. yüzyıldan kök almalarına karşın, görebildiğim kadarıyla bugünün 'eğitilmiş' kişilerinin zihinlerine hâlâ egemen durumdadırlar.

1. Evrim fikri: Bir tür doğal ve otomatik süreç içinde, alt düzeyde biçimlerden sürekli olarak daha üst düzeyde biçimlerin geliştiği. Son yüzyıl bu fikrin gerçekliğin tüm yanlarına istisnasız uygulandığına tanık olmuştur.
2. Rekabet ve doğal seçim fikri: Çevreye en iyi uyanın hayatta kalması. Bu fikir evrim ve gelişimin doğal ve kendiliğinden işleyişini açıklamayı amaçlar.
3. İnsan yaşamının din, felsefe, sanat vs. gibi –Marks'ın "insan beynindeki fantazmagoriler" dediği– tüm yüksek düzeydeki görüntülerinin "maddi yaşam sürecine gerekli eklemelerden başka bir şey" olmadıkları, ekonomik çıkarların tebdil-i kıya-

fet içinde sürdürülmesi için kurulmuş bir üstyapı oluşturdukları ve insan tarihinin tümüyle sınıf kavgalarının tarihi olduğu fikri.

4. İnsan yaşamının tüm yüksek düzeyli görüntülerinin Marksist yorumlanış biçimiyle rekabet eden Freudcu yorumlayış ise, bu görüntüleri bilinçaltı zihnin karanlık kıpırdanışlarına indirgeyerek çocukluk ve ilk ergenlik devrelerinde doyumsuz kalan, ana (ya da babaya) yönelik cinsel arzuların sonucu olarak açıklar.
5. Görecelik (*relativizm*) fikri tüm mutlakları yadsıyarak, tüm kıstas ve standartları eriterek, pragmacılıkta görüldüğü gibi doğruluk fikrini ortadan kaldırmakta ve matematiği bile etkilemektedir. Bertrand Russel bu bilim dalını "neden bahsettiğimizi ya da söylediğimizin doğru olup olmadığını hiçbir zaman bilmediğimiz konu" olarak tanımlamıştır.
6. Son olarak bir de pozitivizm fikri vardır ki geçerli bilgilerin ancak doğal bilimlerin yöntemleriyle elde edilebileceğini ve dolayısıyla genel olarak gözlenebilir olgulara dayalı olmayan hiçbir bilginin gerçek olmadığını ileri sürer. Başka bir deyişle, pozitivizm yalnızca *know-how*'la ilgilidir ve ne türde olursa olsun, anlam veya amaçlar hakkında nesnel bilgi edinme olasılığını reddeder.

Herhalde kimse bu altı 'büyük' fikrin yaygınlığını ve gücünü yadsıyamaz. Dar bir deneyselciliğin sonucu olarak ortaya çıkmış değillerdir; ne kadar bulgusal araştırma yapılırsa yapılsın, bu fikirlerin herhangi biri doğrulanamazdı. Bunlar hayalgücünün bilinmeyene ve bilinemeze doğru muazzam sıçrayışlarıdır. Doğal ki, bu sıçrayış gözlenmiş gerçeklerin oluşturduğu küçük bir platformdan yapılmıştır; eğer bu fikirler önemli hakikat öğeleri içermeselerdi, insanların zihinlerinde o kadar sağlam yerleşemezlerdi. Ne var ki asıl özellikleri evrensellik savlarıdır. Evrim, nebulalardan homo sapiens'e* kadar tüm maddi olgular kadar din ya da dil gibi tüm düşünsel olguları da kapsamına almaktadır. Rekabet, doğal seçim ve en güçlünün hayatta kalması, yalnızca bir gözlemler dizisi olarak değil, evrensel yasalar olarak sunulmaktadır. Marks, tarihin bazı kısımlarının sınıf kavgalarından

(*) Homo sapiens: (İçinde bulunduğumuz son evrim aşamasındaki) insan (ç.n).

oluştuğunu söylemiyor; 'bilimsel materyalizm', pek de bilimsel olmayan bir biçimde bu kısmi gözlemin kapsamına "şimdiye dek varolmuş tüm insan toplumlarının tarihi"nin hepsini birden alıyor. Freud da bazı klinik gözlemlerini bildirmekle kalmıyor, insanların davranış nedenlerini (itkelerini) açıklayan evrensel bir kuram ortaya atıyor ve örneğin tüm dinin sabit bir nevrozdan başka bir şey olmadığını ileri sürüyor. Relativizm ve pozitivizme gelince, onlar da doğallıkla tamamen metafizik doktrinler olmalarına karşın garip bir ayrımla tüm metafiziğin geçerliliğini, bu arada kendi kendilerini de yadsıyorlar.

Bu altı 'büyük' fikrin deneysel olmaması ve metafizik nitelikte olmasının dışındaki ortak özellikleri nedir? Hepsi de daha önceleri yüksek türden olarak kabul edilenin aslında 'aşağı' türdekinin daha incelmiş bir görüntüsünden 'başka bir şey olmadığını' ileri sürmektedirler, yüksek ile aşağı arasındaki ayrımın kendisi de yadsınmadığı sürece. Dolayısıyla insan, evrenin öteki parçaları gibi, atomların rasgele belli bir konumda toplanmasından ibaret kalmaktadır. Bir insan ile bir taş arasındaki fark yanıltıcı bir görüntüden fazla bir şey değildir. İnsanın en yüce kültürel başarıları, ekonomik hırsların maske takmış halinden veya cinsel engellenmişliklerin taşmasından başka bir şey değildir. Ne olursa olsun, insanın 'aşağı' olana değil, 'yüksek' olana yönelmesi gerektiğini söylemek anlamsızdır, çünkü 'yüksek' ya da 'aşağı' gibi tamamen öznel kavramlara anlaşılabilir bir anlam verilemez; 'gerektiği' kelimesi ise buyurgan bir büyüklük kuruntusunun belirtisidir yalnızca.

19. yüzyıldaki atalarımızın fikirleri, 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşamakta olan üçüncü ve dördüncü kuşaklara mal olmuştur. Onlar için bu fikirler yalnızca zihinsel faaliyetlerinin bir sonucuydu. Kendilerini izleyen üçüncü ve dördüncü kuşaklar içinse, dünyanın yaşanmasında ve yorumlanmasında kullanılan araç ve gereçlerin tâ kendileri haline gelmiş bulunmaktadırlar. Yeni fikirler ortaya atanların bu fikirlerin egemenliğine girdikleri pek görülmez. Ancak, insanın 'Karanlık Çağı' boyunca beynine nüfuz eden o büyük fikirler kitlesinin –dil dahil– bir parçası haline geldikleri üçüncü ve dördüncü kuşaklarda, insanların yaşamını etkilemeye başlar bu fikirler.

19. yüzyılın fikirleri bugünkü Batı dünyasında okumuş okumamış hemen herkesin dimağında sağlam bir yer etmiştir. Eğitim görmemiş dimağlarda henüz bulanık ve sisli halde olduklarından, dünyayı anlaşılır bir şekle sokacak güçte değillerdir. Bundan dolayıdır ki eğitim

özlemi çekilir; bizi bulanık bir cehaletin karanlık kuytuluklarından anlayışın ışığına çıkaracak bir şeyin özlemidir bu.

Salt bilimsel bir eğitimin bunu sağlayamayacağını, çünkü yalnızca *know-how* fikirleri verdiğini, oysa bizim olguların ve olayların nedenlerini, nasıl yaşamamız gerektiğini anlamaya ihtiyacımız olduğunu söylemiştim. Belli bir bilimi incelemekle öğrendiğimiz, daha geniş çerçeveli amaçlarımız için çok sınırlı ve belirli kalmaktadır. Biz de çağımızın büyük ve yaşamsal fikirlerini iyice tanımak için (insanı konu alan) hümaniter bilimlere yönelmekteyiz. Gerçi hümaniter bilimlerde de, doğal bilimlerden aldığımız fikirler gibi elverişsiz bir sürü küçük fikirlerle kafamızı dolduran uzmanlaşmış bir öğretime saplanıp kalabiliriz. Ancak talihli çıkıp da (buna talih denirse) 'zihinlerimizi aydınlatacak', kafamızdaki büyük, evrensel fikirleri açıklığa kavuşturacak ve böylece dünyamızı anlaşılır hale getirecek bir öğretmen bulabiliriz.

İşte böyle bir sürece 'eğitim' demeye değer gerçekten. Oysa bugün eğitimden gördüğümüz nedir? Dünyayı hiçbir anlam ve amaç bulunmayan bir çorak diyar olarak gösteren, insanın bilinçliliğini talihsiz bir kozmik raslantıya bağlayan, tek kesin gerçekler olarak ıstırap ve çaresizliği öne süren bir görüş. Eğer gerçek bir eğitim sayesinde insanoğlu Ortega'nın "Çağımızın Yükseklikleri" veya "Çağdaş Fikirlerin Dorukları" dediği düzeye tırmanabilirse, kendini dibi gözükmeyen bir hiçlik uçurumunun içinde bulur ve belki de Byron'u yankılamak arzusunu duyar:

Üzülmek bilmektir; en çok bilen
ölümcül hakikatin yasını en derinden tutar,
Bilgi Ağacı, Hayat Ağacı değildir.

Başka bir ifadeyle, bizi çağımız fikirlerinin doruklarına yükselten hümaniter bir eğitim bile 'istenilen malları sağlayamaz' insana; çünkü insanların, hayli meşru olarak, aradıkları daha bolluk içinde bir yaşamdır, üzülmek değil.

Ne olmuştur ki? Nasıl olur da böyle bir şey mümkün olur?

19. yüzyılın önde gelen fikirleri, metafiziği ortadan kaldırdıklarını iddia ededursunlar, kendileri kötü, zalim ve yaşamı yıkıcı türden bir metafizik oluşturmaktadırlar. Biz de ölümcül bir hastalığa yakalanmış gibi çekiyoruz onlardan. Bilginin üzüntü olduğu doğru değildir. Ama zehirleyici yanlışlar üçüncü ve dördüncü kuşaklara sınırsız acılar çektirir. Yanlışlar bilimde değil, bilim adına ortaya sürülen felsefede yapılmıştır. Etienne Gilson'un yirmi yılı aşkın bir süre önce söylediği gibi:

"Böyle bir gelişme hiç de kaçınılmaz değildi, ama doğal bilimlerin gittikçe yaygınlaşmasıyla olasılığı artmıştır. İnsanların bilimin pratik sonuçlarına duydukları ilginin artması kendi başına hem doğal hem de meşruydu; ne var ki bilimin bilgi, pratik sonuçlarının ise yalnızca onun yan ürünleri olduğunu unutmalarına da katkıda bulunmuştur... Maddi dünyayı açıklayan kesin sonuçlara varmakta beklenilmedik başarılar kazanmazdan önce bile insanlar bu tür kanıtların bulunamadığı tüm bilim dallarını küçük görmeye ya da bu dalları fizikî bilimlerin doğrultusunda yeniden kurmaya başlamışlardı. Bunun sonucunda metafizik ve ahlak ya kenara itilmek, ya da yerini yeni pozitif bilimlere bırakmak durumunda kaldı. İşte bu gerçekten çok tehlikeli bir yönelişti; Batı kültürünün bugün içinde bulunduğu tehlike dolu durumun nedeni budur."

Metafizik ve ahlakın saf dışı edilmek durumunda kaldıkları bile doğru değildir. Tersine, ortaya kötü bir metafizik ve ürkütücü bir ahlak çıkmıştır.

Tarihçiler, metafizik yanlışların ölüme yol açabileceğini bilir. R. G. Collingwood şunları yazmıştır:

"Greko-Romen uygarlığının çürüyüşüne Patrisyenlerin koydukları teşhis, metafizik bir hastalıktır. ... Greko-Romen dünyasını yıkan barbarların saldırıları değildi.... Metafizik bir nedendi. Putperest uygarlık kendi temel inançlarını yaşatmayı başaramıyor, diyorlardı (Patrisyen yazarlar), çünkü metafizik çözümlemelerindeki yanlışlar yüzünden bu inançların ne olduklarını şaşırmıştı.... Metafizik salt entelektüel bir lüks olmuş olsaydı, bunun hiç önemi olmazdı."

Bu alıntı olduğu gibi bugünkü uygarlık için de geçerlidir. Biz de inançlarımızın gerçekten ne olduklarını şaşırmış durumdayız. 19. yüzyılın büyük fikirleri dimağlarımızı şu veya bu şekilde doldurmuşsa da, yine de yürekten inanmıyoruz onlara. Birbiriyle savaş halinde olan dimağ ve yürektir; genellikle ileri sürüldüğü gibi, mantık ile iman değil. Mantığımız, 19. yüzyıldan miras kalmış bir dizi hayal ürünü ve yaşamı zedeleyici, olağanüstü fikirlere bağlanan kör ve mantıksız bir imanın sis perdesi ardında kalmıştır. Bundan daha doğru bir imana dönmek mantığımızın en önde gelen görevi olmaktadır.

Eğitim, metafiziğe yer vermediği sürece bize yardımcı olamaz. Öğretilen konular bilim alanında da olsa, hümanite alanında da olsa,

öğretim metafiziğin açıklanması yönünde değilse, yani temel inançlarımızı aydınlatmıyorsa, bir insanı eğitemez ve dolayısıyla toplum için gerçek bir değeri yoktur.

Eğitimin aşırı uzmanlaşma yüzünden bütünlüğünü yitirerek parçalandığı ileri sürülür sık sık. Ne var ki bu ancak kısmi ve hatta yanlış yönde bir teşhistir. Uzmanlaşma, kendi başına eğitimin hatalı bir ilkesi değildir. Uzmanlaşma olmasaydı ne olacaktı? Tüm ana konuların amatörce bölük pörçük verilmesi mi? Yoksa insanların izlemeyi arzu etmedikleri konulara burun kıvırıp asıl öğrenmek istedikleri konulardan uzak kaldıkları uzun bir genel öğrenim mi? Sorunun çözüm yolu bu olamaz, çünkü Kardinal Newman'ın şiddetle eleştirmiş olduğu entelektüel tip doğabilir bundan ancak: "Dünyanın şimdiki kavrayışına göre entelektüel bir insan... felsefenin tüm konuları, günün tüm sorunları üzerine 'görüşler'le dolu biri". Bu tür 'görüşlülük' ise bilgiden çok cehaletin belirtisidir. "Size bilginin anlamını öğreteyim mi?" der Konfüçyus; "bir şeyi biliyorsanız bildiğinizi bilmek, bilmiyorsanız da bilmediğinizi bilmek; işte bilgi budur."

Hatalı olan uzmanlaşma değil, konuların sunuluşundaki genel yüzeysellik ve metafizik bilincin yokluğudur. Bilim konulan, bilimin ön-varsayımlarının, bilimsel yasaların anlam ve öneminin, insan düşüncesinin tüm kozmosu içinde doğal bilimlerin tuttuğu yerin farkına varılmaksızın öğretilmektedir. Sonuç, bilimin ön-varsayımlarının genellikle bulgularıyla karıştırılması olmaktadır. Ekonomi, bugünkü ekonomik kuramların temelinde yatan, insan doğasına ilişkin görüşün bilincine varılmaksızın öğretilmektedir. Hatta birçok ekonomistin kendisi de öğretilerinin böyle bir görüş içerdiğinin ve eğer bu görüş değişecek olsa tüm kuramlarının değişmiş olması gerekeceğinin farkında değildir. Tüm sorunların metafizik köklerine inmeden akılcı bir siyaset öğretimi nasıl yapılır? İşin içindeki metafizik ve ahlaki sorunların ciddi bir şekilde incelenmesinden kaçınıldıkça, siyasal düşüncenin bulanıklaşması ve iki-yüzlülükle son bulması zorunlu olacaktır. Kargaşa şimdiden o denli büyüktür ki, hümaniter denilen konuların birçoğunun eğitimsel değerinden kuşkuya düşmeye hakkımız vardır. 'Denilen' diyorum çünkü insan doğasına ilişkin görüşünü açığa vurmayan bir öğrenim konusuna hümaniter demek pek mümkün değildir.

Ne kadar uzmanlaşmış olursa olsunlar, tüm konular bir merkezle bağlantılıdır; güneşten yayılan ışınlar gibi. Merkez de en temel inançlarımızdan, gerçekten bize yön vermeye, bizi harekete geçirmeye

gücü olan fikirlerden oluşur. Başka bir deyişle merkez, metafizik ve ahlaktan –istesek de istemesek de– olgular dünyasını aşan fikirlerden meydana gelir. Olgular dünyasını aştıklarından, olağan bilimsel yöntemlerle kanıtlanmaları veya çürütülmeleri olanaksızdır. Salt 'öznel' ya da 'göreceli' veya rasgele göreneklerden ibarettirler demek değildir bu. Olgular dünyasını aşmaktaysalar da, gerçekliklere uygun olmak zorundadırlar ki, bu pozitivist düşünürlerimize bir paradoks gibi gözükmektedir. Gerçekliğe uygun değilseler, bu türden bir dizi fikre inanmanın felakete yol açması kaçınılmazdır.

Eğitim ancak ve ancak 'bütün insanlar' üretirse yardımcı olabilir bize. Gerçekten eğitilmiş insan, her şeyden bir parça bilen biri değildir, tüm konuların tüm ayrıntılarını bilen biri de değildir (böyle bir şey olanaklı olsa bile). Aslında 'bütün insan'ın olgular ve kuramlar hakkındaki ayrıntılı bilgisi az olabilir, 'o bildiği ve kendisinin de bilmeye gereksinimi olmadığı' için *Brittanica Ansiklopedi*'sine ya büyük değer veriyor olabilir, *fakat kendisi merkezle gerçekten temas halinde olacaktır.* Temel inançlarından, yaşamının anlam ve amacı konusundaki görüşünden emin olacaktır. Bunları sözle ifade etmeye yeteneği olmasa da hayat tarzı içindeki berraklıktan kök alan belli bir özgüven sergileyecektir.

'Merkez'den ne kastedildiğini biraz daha açıklamaya çalışayım.

İnsanın tüm faaliyeti, iyi bilinen bir şeye ulaşmak için bir çabadır. Bu aynı fikrin bir tekrarından başka bir şey olmasa da, gereken soruyu sormamızı sağlamaktadır. "Kimin için iyi?" Çabalayan kişi için iyi. Demek ki o kişi çeşitli dürtülerini, itkelerini ve arzularını bir ayrıma tabi tutup düzene sokmamışsa, çabalarının kargaşa içinde, birbirleriyle çelişkili, kendi amaçlarına aykırı ve belki de hayli yıkıcı olmaları olasıdır. Muhakkak ki kendisi ve dünyası hakkında düzenli bir fikir sistemi yaratacağı yer 'merkez'dir. Çeşitli çabalarını yönlendirebilecek olan ancak bu merkezdir. Ya hep daha önemli işlerle meşgul olduğundan ya da kendini 'alçakgönüllülükle' bir agnostik [bilinemezci] saydığından buna hiç kafa yormamışsa, merkez yine de boş kalacak değildir: Bu kez, şu veya bu şekilde Karanlık Çağı boyunca dimağına sızmış olan o yaşamsal fikirlerle dolu olacaktır. Günümüzde bu tür fikirlerin nasıl şeyler olabileceğini göstermeye çalıştım; insanoğlunun yeryüzündeki varoluşunun hiçbir anlam ve amacı olmadığı fikri, gerçekten inanan herkesi tam bir çaresizlik içine itmektedir. Yine yukarıda değindiğim

gibi, bereket versin yüreğimiz çoğu kez dimağımızdan daha zeki olduğundan bu fikirleri tam ağırlığıyla kabul etmeyi reddetmektedir. Böylece insan umutsuzluktan kurtulmakta, ama bu kez de bir kargaşaya saplanıp kalmaktadır. Temel inançları bulanık olduğundan, eylemleri de karışık ve güvensiz olmaktadır. Oysa bilinç ışığının merkezi aydınlatmasma bir izin verip temel inançlarıyla yüz yüze gelmeyi kabul etse, kargaşa olan yerde bir düzen kurabilecektir, işte bu onu 'eğitecek', metafizik kargaşasının içinden çekip çıkaracaktır.

Ne var ki, insan dimağında yerleşmiş olan 19. yüzyıl kökenli fikirlerin hemen hemen tam karşıtı olan bir dizi yeni metafizik düşünceyi bilinçli olarak kabul etmezse, bunun başarılabileceğini sanmıyorum. Burada üç örneğe değineceğim.

19. yüzyıl fikirleri evrendeki basamaklar hiyerarşisini yadsımakta ya da silip atmaktaysa da, hiyerarşik bir düzen kavramı, anlamak için vazgeçilmez bir araçtır. 'Varolma Düzeyleri' veya 'Önem Dereceleri' olduğu kabul edilmezse, ne dünyayı anlamamıza ne de evrensel plan içinde dünyadaki kendi yerimizi tanımlamamıza en ufak bir olasılık bile yoktur. Ancak dünyayı bir merdiven olarak aldığımız ve insanoğlunun merdivendeki yerini gördüğümüz zaman insanoğlunun yeryüzündeki yaşamıyla anlamlı bir görevi yerine getirdiğini kabul edebiliriz. Belki de insanın görevi –ya da, basitçe söylersek, mutluluğu– içindeki gizli güçleri daha yüksek bir düzeyde gerçekleştirmesi; kendine 'doğal' olarak verilenden daha yüksek bir varolma düzeyine veya 'önem derecesi'ne erişmesidir. Ancak bu olasılığı hiyerarşik bir yapının varlığını kabullenmeden inceleyemeyiz bile. Dünyayı 19. yüzyılın büyük, yaşamsal fikirleri aracılığıyla yorumladığımız ölçüde bu düzey farklarına gözlerimiz kapalıdır, çünkü körleştirilmişizdir bir kere.

'Varolma düzeyleri'nin olduğunu kabul ettiğimiz anda, örneğin fiziki bilim yöntemlerinin siyaset veya ekonomi bilimine neden uygulanamayacağını, ya da fiziğin bulgularının, Einstein'ın da itiraf etmiş olduğu üzere, neden felsefi bir içeriği olmadığını hemen anlayabiliriz.

Metafiziği ontoloji* ve epistemolojiye** ayıran Aristo düşüncesini kabul edersek, varolma düzeyleri bulunduğu önermesi ontolojik bir

(*) Ontoloji: Metafiziğin varlığın doğasını inceleyen dalı (ç.n).

(**) Epistemoloji: Metafiziğin bilginin doğası ve temelini inceleyen dalı (ç.n).

önerme olur; ben buna bir de epistemolojik bir önerme ekleyeceğim: Düşünmemizin doğası öyledir ki, her şeyi karşıtıyla düşünmekten kendimizi alıkoyamayız.

Tüm yaşamımız boyunca, mantıksal olarak bağdaştırılmayacak karşıtları bağdaştırmak işiyle karşı karşıya olduğumuzu görmek zor değildir. Yaşamın olağan sorunları genellikle bulunduğumuz varolma düzeyinde çözülemez niteliktedir. Eğitimde özgürlük ve disiplin zorunlulukları nasıl bağdaştırılabilir? Sayısız ana ve öğretmen gerçekte bunu başarır, ama kimse oturup da bir çözüm şekli yazamaz. Onlar, karşıtların aşıldığı daha yüksek bir düzeye ait bir gücü içinde bulundukları duruma sokarak başarmaktadırlar bunu: Sevginin gücü.

G. N. M. Tyrell, mantık yürüterek çözülemeyen sorunları, mantıkla çözülebilir sorunlardan ayırt etmek için 'ıraksak' [*divergent*] ile 'yakınsak' [*convergent*] ayrımını ortaya atmıştır. Yaşam, 'yaşanması' zorunlu olan ve ancak ölümün çözdüğü, ıraksak sorunlarla sürdürülür. Yakınsak sorunlar ise insanoğlunun en elverişli buluşudur: Gerçekte varolmamalarına karşın, bir soyutlama süreci içinde yaratılmışlardır. Çözüldükleri zaman, çözüm yolu bir formüle dökülerek başkalarına iletilebilir, onlar da aynı zihnî çabayı göstermeye gerek kalmadan bunu uygulayabilirler. İnsan ilişkilerinde, örneğin aile hayatında, ekonomide, siyasette, eğitimde vb. durum böyle olsaydı, doğrusu cümleyi nasıl bitireceğimi bilemiyorum. O zaman insan ilişkileri diye bir şey kalmaz, yalnızca mekanik ilişkiler olurdu; yaşam da canlı bir ölüm. Iraksak sorunlar sanki insanı kendinden yüksek bir düzeye yükseltmeye iter gibidir; daha yüksek bir düzeydeki güçleri çağırmakla yaşamlarımıza sevgi, güzellik, iyilik ve doğruluğun girmesini sağlarlar. Ancak, bu daha yüksek güçlerin yardımıyla yaşanan durumdaki karşıtlıklar bağdaştırılabilir.

Fiziki bilimler ve matematik yalnızca yakınsak sorunlara özgüdür. Bunun için birikim meydana getirerek ilerleyebilirler; her yeni kuşak bir öncekinin bıraktığı yerden devam edebilir. Ne var ki, bunun bedeli ağırdır. Yalnızca yakınsak sorunlarla uğraşmak yaşamın içine değil, yaşamdan uzağa götürür insanı.

Charles Darwin otobiyografisinde şöyle yazmıştır.

> *"Otuz yaşına ve belki bir süre sonrasına kadar birçok türden şiirler bana büyük zevk verirdi, hatta okuldayken bile Shakespeare'den ve özellikle tarihsel konulu oyunlarından yoğun bir haz duyardım. Önceleri resimlerden hatırı sayılır ölçüde ve müzikten*

ise çok büyük haz duyduğumu da söylemiştim. Oysa artık birçok yıldır bir satır şiir bile okumaya tahammülüm kalmadı; son zamanlarda Shakespeare'i okumaya çalıştım ve öyle dayanılmaz derecede yavan buldum ki midem bulandı. Resimlerden ve müzikten almış olduğum tadı da hemen hemen tamamen yitirmiş bulunuyorum... Dimağım, sürüyle bulgudan genel yasalar çıkarıp duran bir tür makine haline gelmişe benziyor; ama beynin daha yüksek zevklerin duyulmasını sağlayan kısmının neden bu yüzden felce uğraması gerektiğini kavrayamıyorum... Bu zevklerin yitirilmesi, bir mutluluk kaybıdır ve belki zekâyı da zedeleyici bir etkisi vardır. Daha da büyük bir olasılıkla doğamızın duygusal kısmını zayıflatarak manevi karakterimizi zedelemektedir."

Darwin'in gayet duygulandırıcı bir şekilde anlattığı bu yoksullaşma, bugünkü eğilimin sürüp gitmesine izin verecek olursak tüm uygarlığımızı saracaktır. Gilson'un "pozitif bilimin toplumsal bulgulara uzanması" dediği bu eğilim, tüm ıraksak sorunları bir 'indirgeme' sürecinden geçirerek yakınsak sorunlar haline getirmek yönündedir. Ne var ki sonuç, insan yaşamını soylulaştıran tüm yüksek düzeyli güçlerin yitirilmesi ve doğamızın duygusal yönünün yanı sıra bir de, Darwin'in sezinlediği gibi, zekâmızın ve manevi karakterimizin yozlaşmasıdır. Bunun belirtileri her yerde görülebilmektedir bugün.

Yaşamanın gerçek sorunları, siyasette olsun, ekonomide olsun, eğitimde veya evlilikte olsun, karşıtların uzlaştırılmasını veya aşılmasını içeren sorunlardır. Iraksak sorunlar olduklarından, kelimenin olağan anlamıyla bir çözümleri yoktur. İnsandan yalnızca mantık yürütme yetilerini kullanmakla kalmayıp tüm kişiliğini vermesini isterler. Doğal olarak, kurnaz bir formülle ortaya atılan yüzeysel çözümler her zaman vardır; ama hiçbir zaman uzun süre yürümezler, çünkü iki karşıttan birini mutlaka ihmal ettiklerinden insan yaşamının öz niteliğini kaybederler. Ekonomide, önerilen bir çözüm özgürlük sağlayabilir ama planlamaya yer bırakmaz, ya da tersi olur. Sınai örgütlenmede bir yandan disiplin sağlanması için yol bulunurken, işçilerin yönetime katılmasına olanak bırakılmaz, ya da tersi. Siyasette güçlü bir yönetim sağlanırken demokrasiye yer kalmaz, ya da demokrasi sağlanırken yönetim zayıflatılır.

Iraksak sorunlarla cebelleşmek tüketici, kaygılandırıcı ve yorucu olduğundan, insanlar kaçınmaya bakarlar. Bütün gün ıraksak sorunlarla

uğraşan, işi başından aşkın bir işletme yöneticisi evine dönerken ya bir dedektif romanı okur, ya da bilmece çözer. Bütün gün kafasını çalıştırdığına göre hâlâ niye devam eder kullanmaya? Çünkü dedektif romanı ya da bilmece, yakınsak (çözümlü) sorunlar sunmakta ve işte *bu* dinlendirici olmaktadır. Beyni biraz zorlamalarına karşın, ıraksak bir sorunun gerektirdiği şekilde daha yüksek bir düzeye doğru çabalamayı ve uzanmayı gerektirmemektedirler. Oysa yaşamın gerçek maddesini oluşturan, bağdaşmaz karşıtların uzlaştırılmaları gereken (ıraksak) sorunlardır.

Son olarak, aslında metafiziğin kapsamına girmekteyse de, genellikle ayrı olarak düşünülen üçüncü bir kavramlar kategorisine gelmiş bulunuyoruz: Ahlak.

19. yüzyılın en güçlü fikirleri, 'varolma düzeyleri' kavramını toptan yadsımış veya en azından gölgelemişlerdir. Bu doğal olarak iyi ile kötünün ayırdedilmesine dayanan ve iyinin kötüden daha yüksek düzeyde olduğunu iddia eden ahlakın yıkımı demek olmuştur. Bir kez daha atalarımızın günahları şimdi kendilerinin herhangi bir ahlaki öğretim görmeksizin yetiştiklerini gören üçüncü ve dördüncü kuşakların tepesine çökmüş bulunmaktadır. "Ahlakın kuru laftan ibaret olduğu" fikrini ortaya atanların kafaları ise ahlaka ilişkin fikirlerle iyice donanmıştı, ama üçüncü ve dördüncü kuşaklar artık bu tür fikirlerle donanmış değillerdir; onların kafalarındaki, 19. yüzyılda ortaya atılmış olan fikirlerdir, yani "ahlakın kuru laftan ibaret olduğu" ve "daha yüksek düzeyde" görünen her şeyin aslında hayli aşağılık ve bayağı bir nitelikten fazlasını taşımadığı.

Bundan doğan karışıklığın tarifi olanaksızdır. Almanların deyimiyle Leitbild, yani genç insanlarm kendilerini şekillendirmelerine ve eğitmelerine rehberlik edecek olan örnek nedir? Yoktur öyle bir şey; daha doğrusu örnekler öyle bir bulanıklık ve karmaşa içindedirler ki, akla yakın hiçbir yol gösterememektedirler. İşlevi bunları bir düzene sokmak olan aydınlar, zamanlarını her şeyin göreceli olduğunu, ya da aynı kapıya çıkan başka bir şeyler söylemekle geçirmektedirler. Ya da ahlaki konuları en yüzsüzce bir kuşkuculukla ele almaktadırlar.

Yukarıda da değinilen bir örnek vereceğim buna; zamanımızın en etkin kişilerinden biri olan merhum Lord Keynes'ten alındığı için önemli bir örnek: "En azından daha bir yüzyıl boyunca kendimizi ve başkalarını iyinin kötü, kötününse iyi olduğuna inandırmahyız; çünkü kötü işe yarar, iyi ise yaramaz. Açgözlülük, tefecilik ve ihtiyatlılık daha bir süre için tanrılarımız olmaya devam etmelidirler."

Büyük dehâlar böyle konuşurlarsa, neyin iyi neyin kötü olduğunun biraz birbirine karışmasına şaşmamak gerekir; işler sessiz sedasız yürürken ikiyüzlülüğe, biraz daha hareketlenince suç işlenmesine yol açar bu karışıklık. Açgözlülük, tefecilik ve ihtiyatlılık (yani ekonomik güvence)nin tanrılarımız olması gerektiği Keynes için yalnızca parlak bir fikirden ibaretti; muhakkak ki kendisinin çok daha soylu tanrıları vardı. Ne var ki fikirler yeryüzündeki en kudretli şeylerdir; onun tavsiye ettiği tanrıların günümüzde tahta çıkarılmış olduklarını söylemek hiç de abartma olmayacaktır.

Daha başka birçok alanda olduğu gibi ahlak kuralları alanında da gözümüzü kırpmadan ve bilinçli olarak büyük klasik-Hıristiyan mirasımızı terk etmiş bulunuyoruz. Hatta ahlak üzerinde konuşabilmek için şart olan erdem, sevgi, itidal (ölçülülük) gibi kelimeleri bile yozlaştırmış durumdayız. Bu yüzden akla gelebilecek tüm konular içinde en önemli olan konuda tamamen eğitimsiz, tamamen cahil kalmış haldeyiz. Düşünmemize aracı olacak hiçbir fikrimiz olmadığı için, ahlakın düşünmenin yarar sağlamadığı bir alan olduğuna kolayca inanıveriyoruz. Bugün Yedi Ölümcül Günah ve Dört Temel Erdem hakkında bir şey bilen var mıdır? Hatta ne olduklarını söyleyebilecek biri? Eğer bu saygıdeğer eski fikirler dert edinmeye değmezse, yerlerini alan yeni fikirler nerededir?

19. yüzyıldan miras edindiğimiz, ruhu ve yaşamı zedeleyici metafiziğin yerini ne alacaktır? Hiç kuşkum yoktur ki, kuşağımızın asıl görevi metafiziksel anlamda bir imarı gerçekleştirmektir. Yeni bir şey icat etmemizi gerektiren bir şey değildir bu, ama eski formüllere başvurmak da yeterli olmayacaktır. Görevimiz, hatta tüm eğitimin görevi, içinde yaşadığımız ve seçim yaptığımız bugünkü dünyayı anlamaktır.

Eğitimin sorunları, çağımızın en derin sorunlarının yansımasından başka bir şey değildirler. Önemleri yadsınamazsa da, örgütlenmeyle, yönetimle ve hatta para harcanmasıyla çözülemezler. Biz metafiziksel bir hastalığa tutulmuş bulunuyoruz; tedavisi de dolayısıyla metafiziksel olacaktır. Ana inançlarımızı aydınlığa çıkarmayı başaramayan bir eğitim yalnızca bir alıştırma veya vakit geçirmeden ibaret kalacaktır. Kargaşa içinde olan temel inançlarımızdır ve bugünkü metafizik karşıtı eğilim sürdükçe, kargaşa daha da büyüyecektir. Eğitim insamn en büyük kaynağı olmaktan çok uzakta kaldığı gibi, *corruptio optimi pessima** ilkesi ile tutarlı olarak yıkıcı bir etken haline gelecektir.

(*) Corruptio optimi pessima: (Latince) En çok kötümserlik yozlaştırır (ç.n).

7. TOPRAĞIN GEREĞİNCE KULLANILMASI

Maddi kaynaklar arasında kuşkusuz en büyüğü topraktır. Bir toplumun toprağını nasıl kullandığını incelemekle geleceği hakkında oldukça güvenilir sonuçlar çıkarabilirsiniz.

Toprağın üst kesimindeki tabaka, insanla birlikte muazzam bir çeşitlilik gösteren canlı varlıkları besler. 1955 yılında Tom Dalc ve Vernon Gill Carter adında iki tecrübeli ekolog *Topsoil and Civilization* (Üsttoprak ve Uygarlık) adlı bir kitap yayımladı. Ben de bu bölümde onların ilk paragraflarından bazılarını buraya almaktan daha iyisini yapamayacağım:

> *"Uygar insan çevresine hemen her zaman geçici olarak egemen olabilmiştir. Asıl zorluklar, geçici egemenliğin sürekli olduğunu hayal etmesinden çıkmıştır. Doğanın yasalarını tamamen anlayamazken, kendini 'dünyanın efendisi' sanmıştır.*
>
> *İnsan, uygar ya da vahşi olsun, doğanın çocuğudur; doğanın efendisi değil. Çevresi üzerindeki üstünlüğünü korumak istiyorsa eylemlerini belirli doğa yasalarına uydurmak zorundadır. Doğa yasalarını atlatmaya kalkıştığında genellikle kendini besleyen doğal çevreyi zedeler. Çevresi hızla yozlaşırken, uygarlığı çökmeye başlar.*
>
> *Birisi tarihin anahatlarını kısaca şöyle belirtir: 'Uygar insan yeryüzünü arşınlamış ve bastığı her yerde bir çöl bırakmıştır.' Bu söz abartma olsa bile dayanaksız değildir. Uygar insan uzun süre yaşamış olduğu toprakların çoğunu çoraklaştırmıştır. Birbirini izleyen uygarlıklarının oradan oraya göçmesinin ana nedeni budur. Eski yerleşme bölgelerindeki uygarlıklarının çökmesinin ana nedeni de bu olmuştur. Tarihin tüm gelişim çizgilerini belirleyen asıl etken budur.*
>
> *Tarihi yazanlar toprak kullanımının önemini nadiren kayda almışlardır. İnsanoğlunun kurduğu imparatorluk ve uygarlıkların çoğunun yazgısını, toprağı kullanış biçimlerinin belirlediğini farketmemişe benzemektedirler. Doğal çevrenin tarih üzerindeki etkinliğini görmekle birlikte, insanoğlunun çoğu kez çevresini değiştirdiğini ya da çoraklaştırdığını gözden kaçırmaktadırlar.*

Uygar insan bu elverişli çevreyi nasıl oldu da çoraklaştırdı? Kuşkusuz doğal kaynakları tüketerek ya da yok ederek. Ormanlık yamaçlardaki ve vadilerdeki kullanışlı ağaçların çoğunu kesti veya yaktı. Hayvanlarını besleyen çayırlıkları aşırı otlatma yüzünden kelleştirdi. Vahşi hayvanların, balık ve öteki su canlılarının çoğunu öldürdü. Erozyonun ekili topraklardaki verimli üsttabakayı sıyırıp götürmesine izin verdi. Aşınım ile sürüklenen toprağın akarsularını tıkamasına, baraj göllerini, sulama kanallarını ve limanlarını alüvyonla doldurmasına seyirci kaldı. Birçok hallerde kolayca çıkarılabilen madenleri ve öteki yeraltı zenginliklerini har vurup harman savurdu. Sonra uygarlığı, kendi eseri olan bu çoraklığın ortasında çökmeye başlayınca yeni topraklara göçtü (Sayısız uygarlıkları, sınıflandırana göre değişmekle beraber) on ile otuz arasında uygarlık bu yolu izleyerek mahvoldu gitti."[1]

'Ekolojik sorun' çoğu kez gösterildiği kadar yeni bir şey değildir anlaşılan. Ne var ki iki önemli fark vardır: Yeryüzü eski zamanlara oranla çok yoğun bir nüfus taşımaktadır ve artık göçülebilecek yeni topraklar yoktur; ayrıca değişim hızı özellikle son yirmi beş yıldır müthiş yükselmiş bulunmaktadır.

Her şeye karşın, eski uygarlıkların başına ne gelmiş olursa olsun, çağdaş Batılı uygarlığımızın doğaya bağımlılıktan kendini kurtarmış olduğu inancı hâlâ egemendir bugün. Bu inancı temsil eden *Bulletin of Atomic Scientists* [Atom Bilginleri Bülteni] dergisinin yazı işleri müdürü Eugene Rabinowitch *The Times*'ın 29 Nisan 1972 sayısında şöyle diyor:

"Ortadan kaybolmalarıyla, insanın biyolojik yaşayabilirliğini tehlikeye düşürebilecek tek hayvan türü, vücudumuzdaki bakterilerdir. Geri kalanlara gelince, insanoğlunun yeryüzündeki tek hayvan türü olarak yaşamını sürdüremeyeceğini gösteren inandırıcı bir kanıt yoktur! İnorganik hammaddelerden –ergeç olacağı gibi– gıda maddeleri sentezinin ekonomik yolları geliştirilebilirse insanoğlu halen gıda kaynağı olarak bağımlı olduğu bitkilerden bile bağımsız kalabilir...

Ben de dahil olmak üzere insanların büyük çoğunluğu böyle bir şeyi (hayvansız ve bitkisiz bir doğal çevreyi) düşününce tüyleri ürperecektir. Ne var ki New York, Chicago, Londra veya Tokyo gibi

'kent cengelleri'nin milyonlarca sakini tüm yaşamlarını neredeyse tamamen 'azoik' bir çevrede geçirmişler ve hayatta kalmışlardır."

Açıkça görüldüğü gibi Eugene Rabinowitch, yukarıdakileri 'akılcı yoldan doğrulanabilir' bir bildirim saymaktadır. "Son yıllarda, üstelik bazen çok ünlü bilimciler tarafından doğal ekolojik sistemlerin kutsallığı, bünyesel istikrarlılıkları ve insanın müdahalesiyle ortaya çıkacak tehlikeler hakkında 'bir sürü akılcılıkla bağdaştırılmayacak' şeylerin yazılmış olmasını yermektedir.

'Akılcı' olan nedir, 'kutsal' olan ne? İnsan doğanın efendisi midir, yoksa çocuğu mu? İnorganik maddelerden gıda maddeleri sentezine ulaşılması 'ekonomik' hale gelirse –ki 'ergeç olacaktır'– ve bitkilerden bağımsız hale gelirsek, üsttabaka ile uygarlık arasındaki bağlantı kopacaktır. Kopacak mıdır acaba? Ortaya çıkan bu sorular, 'Toprağın Gereğince Kullanımı'nın teknik veya ekonomik değil, metafizik bir sorun arzettiğini göstermektedir. Açıkça görülmektedir ki sorun son iki alıntının temsil ettiğinden daha da yüksek bir akılcı düşünme düzeyindedir.

Öyle işler vardır ki, salt kendi amaçları uğruna yaparız; bazı başkalarını da ayrı bir amaç için yaparız. Herhangi bir toplumun en önemli görevlerinden biri de amaçlar ve amaçların araçları arasında bir ayrım yapmak ve bu konuda tutarlı bir görüş ve anlaşmaya varmaktır. Toprak salt bir üretim aracı mıdır, yoksa bunun da ötesinde, kendi başına bir amaç olan bir şey midir? Ve ben 'toprak' derken, üstündeki yaratıkları da katıyorum.

Sırf yapmış olmak için yaptığımız bir iş, yararcı hesaplamalara gelmez. Örneğin çoğumuz kendimizi az çok temiz tutmaya bakarız. Neden? Yalnızca sağlıkla ilgili nedenlerden mi? Hayır, işin sağlıkla ilgili yönü ikinci plandadır; temizliği kendi başına bir değer olarak kabul etmişizdir çünkü. Değerini hesaplamayız; burada ekonomik hesaplama uygulanamaz. Yıkanmanın gayrı iktisâdi olduğu ileri sürülebilir. Hem zamana hem paraya mal olduğu gibi, temizlikten başka bir şey de üretmez. Tamamen gayrı iktisâdi olan birçok faaliyet vardır ki, salt kendi uğruna yürütülür. Ekonomistler ise konuyu ele almanın kolayını bulmuşlardır: Tüm insan faaliyetlerini 'üretim' ile 'tüketim' olarak ayırmışlardır. 'Üretim' başlığı altında yaptığımız her şey ekonomik hesaplamanın konusudur, 'tüketim' başlığı altında yaptıklarımız ise değildir. Oysa gerçek yaşam bu tür sınıflandırmalara hiç uymaz, çünkü üreten-insan ile tüketen-insan aslında aynı insandır, aynı zamanda

hem üretir hem de tüketir. Fabrikadaki bir işçi bile belirli 'kolaylıklar' tüketmektedir ki, genellikle 'çalışma koşulları' olarak adlandırılan bu 'kolaylıklar' yetersizse çalışmayı ya sürdüremez ya da reddeder. Sabun ve su tüketen kişinin bile temizlik ürettiği söylenebilir.

Biz, 'tüketici' olarak bazı kolaylık ve rahatlıkları elde edebilmek için üretiriz. Ama biri 'üretim'le uğraşırken aynı kolaylık ve rahatlıkları talep ederse, bunun gayrı iktisâdi, verimsiz olduğu ve toplumun böyle bir verimsizliği kaldıramayacağı söylenir. Diğer bir deyişle, her şey bunun üreten-insan mı, yoksa tüketen-insan tarafından mı yapıldığına bakmaktadır. Üreten-insan birinci sınıfta yolculuk eder ya da lüks bir araba kullanırsa, para israfı sayılır; oysa aynı insan tüketen-kişi olarak aynı işi yapsa, buna yüksek bir yaşam düzeyinin belirtisi denir.

Bu ikilik hiçbir yerde toprağın kullanımı konusunda olduğu kadar belirgin değildir. Çiftçi, mümkün olan her araçtan yararlanarak maliyetlerini kısmak ve verimliliği artırmak zorunda olan bir üretici olarak düşünülür yalnızca. Bu arada tüketen-insan için gerekli olan toprak sağlığını ve doğal manzaranın güzelliğini zedelerse zedelesin, isterse bunun sonucunda kırsal kesim boşaltılıp kentler aşırı kalabalıklaşsın. Bugün büyük çaplı çiftçiler, hayvan yetiştiricileri, gıda maddesi imalatçıları ve meyve yetiştiricileri vardır ki, kendi ürünlerinden herhangi birini yemeyi düşünmezler bile. "Neyse ki zehir kullanılmadan organik olarak yetiştirilmiş ürünleri satınalabilecek paramız var" derler. Kendilerinin neden organik yöntemlere bağlı kalıp da zehirli maddeleri kullanmaktan kaçınmadıkları sorulduğunda ise, olanaklarının buna elvermeyeceğini söylerler, insanın üreten olarak elinden gelenle, tüketen olarak elinden gelen şeyler başka başka şeyler olmaktadır. Gelgelelim her ikisi de aynı insan olduğundan, insanın –ya da toplumun– olanaklarının gerçekten neye elverip elvermediği sorusu sonsuz bir karmaşaya yol açmaktadır.

Toprağa ve üstünde yaşayan yaratıklara yalnızca 'üretim faktörleri' olarak baktıkça, bu karmaşadan kurtulmanın yolu yoktur. Muhakkak ki aynı zamanda üretim faktörleri, yani başka amaçların araçlarıdırlar; fakat bu onların ikinci plandaki doğasıdır, birinci değil. Her şeyden önce, kendi başlarına birer amaçtırlar; meta-ekonomik (ekonomi ötesi)dirler; bu bakımdan, bir hakikatin ifadesi olarak, belli bir anlamda kutsal olduklarını söylemek akılcı açıdan haklı sayılır. İnsan yaratmamıştır onları; dolayısıyla kendi yapamadığı ve yapamayacağı ve bir

kez bozduktan sonra yeniden yaratamayacağı şeylere, kendi yapımı olan şeyler gibi, aynı tutum ve ruh içinde davranması akılcılığa aykırıdır.

Gelişmiş hayvanlar kullanışlılıkları dolayısıyla ekonomik bir değere sahiptirler, ama kendi başlarına da meta-ekonomik bir değerleri vardır. İnsan yapısı bir şey olan bir otomobilim varsa, gayet meşru olarak, bunu kullanmanın en iyi yolunun, bakımını hiç dert edinmeden bozulana kadar kullanmak olduğunu tartışabilirim. Eğer hesaplamam doğruysa kimse bu şekilde hareket ettiğim için beni eleştiremez, çünkü otomobil gibi insan yapısı bir şeyin kutsal bir yanı yoktur. Ama yalnızca bir dana veya tavuk da olsa, bir hayvanım, duyarlı ve canlı bir yaratık varsa, onu da salt yarar getiren bir şey olarak mahvolana kadar kullanabilir miyim?

Bu tür soruları bilimsel olarak yanıtlamaya çalışmak boşunadır. Bunlar bilimsel değil, metafiziksel sorunlardır. 'Otomobil' ile 'hayvan' yararlılıklarını ölçü alarak eşitlemek ve bu arada aralarındaki en temel ayrılık olan 'varolma düzeyi' farkını görememek, pratikte en ciddi sonuçları doğuracak metafiziksel bir yanlıştır. Dine aykırı bir çağ, atalarımızın metafizik doğruları değerlendirmesine yardımcı olan kutsal sözlere alaylı bir küçümseme ile bakmaktadır. "Ve Yüce Tanrı insanı aldı ve onu Cennet Bahçesi'ne getirdi"; boş durmasın, "onu donatsın ve korusun diye". "Ve insana denizdeki balıklara ve havadaki kanatlılara, ve yeryüzü üzerinde hareket eden her canlı varlığa hükmetme yetkisi verdi." "Yeryüzünün vahşi hayvanlarını kendi türlerine göre, inekleri ve öküzleri kendi türerine göre ve toprak üzerinde sürünen her şeyi de kendi türüne göre" yarattıktan sonra, "iyi" olduğunu gördü. Ama yarattığı her şeye, yani bugünün diliyle biosfere baktıktan sonra "gördü ki, çok iyi olmuştu". Yaratıklarının en yücesi olan insana "hükmetme yetkisi" verilmişti, istibdat hakkı, mahvetme ve yoketme hakkı değil. Bu soylu görevi kabul etmeden insanın saygınlığı üzerine konuşmak yararsızdır. Nitekim insanın hayvanlarla ve özellikle uzun süredir evcilleştirmiş olduklarıyla kötü bir ilişkiye girmesi, her zaman ve her gelenekte korkunç ve sonsuz tehlikelerle dolu bir davranış olarak görülmüştür. Ne bizim ne de bir başkasının tarihinde hiçbir ermiş ya da kutsal kişi yoktur ki hayvanlara zalim davranmış, onlara salt yarar sağlayan nesnelerden başka şeyler değillermiş gibi muamele etmiş olsun. Kutsallık kadar mutluluğu da daha aşağı düzeydeki yaratıklara karşı sevgi dolu bir şefkate bağlayan efsane ve öyküler sayısızdır.

Modern insanın, aslında çıplak maymundan başka *bir şey olmadığı* ve hatta atomların rasgele belli bir şekilde bir araya gelmesinden ibaret olduğunun bilim adına söylenmesi ilginçtir. Profesör Joshua Lederberg, "artık insanı tanımlayabiliriz," demektedir. "En azından jenotip olarak, karbon, hidrojen, oksijen, nitrojen ve fosfor atomlarının belirli bir molekül dizisinin oluşturduğu bir metre seksen santimlik bir kütledir."[2] Modern insan kendi hakkında bu denli 'tevazuyla' düşünürken, gereksinimlerini yerine getiren hayvanlar hakkında büsbütün 'tevazuyla' düşünmekte ve onlara makine muamelesi yapmaktadır. O kadar ince bilgi sahibi olmayan –yoksa o kadar bozulmamış mı demek gerekir?– başka insanlar değişik bir *tutum* takınmaktadır. H. Fielding Hall'un Burma'dan yazdığı gibi:

> *"Onun (Burmalı) için insan insandır, hayvan da hayvan; ve insan çok daha yüksektir. Ancak, insanın üstünlüğünün hayvanlara kötü muamele etmesine veya öldürmesine izin verdiği sonucunu çıkarmaz. Tam tersine. İnsan, hayvandan o denli yüksekte olduğu içindir ki, hayvanlara karşı en büyük dikkati gösterebilir, en büyük şefkati besleyebilir ve elinden gelen her şekilde iyi davranabilir ve davranmalıdır. Burmalı'nın sloganı, 'ayrıcalık, sorumluluk yükler' olmalı. Kelimeleri bilmiyor ama anlamını biliyor."*[3]

Hz. Süleyman'ın *Meselleri* kitabında, adaletli bir insanın hayvanına iyi baktığı, fakat kötü kalplinin insafsız olduğunu okuruz. Aziz Thomas Aquinas ise şöyle yazmıştır: "Açıktır ki bir kişi hayvanlara karşı şefkatli bir yakınlık gösteriyorsa, insan kardeşlerine karşı daha da şefkat besleyecektir." Hiç bir kimse tutup da insanların bu inançlara uygun olarak yaşamaya *olanaklarının elverip vermeyeceğini* sormamıştır. Değerler düzeyinde, kendi başına amaç olan şeylerde, 'olanakların elverip vermediği' sorulmaz.

Toprak üstündeki hayvanlar için geçerli olan, eşit ölçüde ve hiçbir duygusallık kuşkusuna yer vermeksizin, toprağın kendisi için de geçerlidir. Cehalet ve açgözlülük toprağın verimliliğini tekrar tekrar tüketip koca uygarlıkların çökmesine neden olmuşsa da, hiçbir geleneksel öğreti yoktur ki 'eli-açık toprağın' meta-ekonomik değer ve önemini kabul etmemiş olsun. Bu öğretilerin dikkate alındığı yerlerde de yalnızca tarım değil, uygarlığın tüm öteki etkenleri de sağlık ve bütünlük kazanmışlardır. Bunun aksine, doğaya karşı olacaklarına doğa ile beraber çalışıp toprağa iyi bakmaya 'olanaklarının elvermediği'ni

sanan insanların toprağında meydana gelen hastalık, uygarlığın tüm öteki etkenlerine de yayılmıştır.

Zamanımızda, toprağı ve dolayısıyla tarımın yanı sıra uygarlığın bütününü de tehdit eden asıl tehlike, kentli insanın sanayinin ilkelerini tarıma da uygulamakta direnişidir. Bu eğilimin en iyi örneğini Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun Başkan Yardımcısı olarak Avrupa Tarımı için Mansholt Planı'nı ortaya atan Dr. Sicco L. Mansholt vermiştir. Ona göre çiftçiler "henüz toplumdaki hızlı değişimi kavramamış bir küme"dirler. Çoğu çiftçiliği bırakıp kentlerde sanayi işçisi olmalıdırlar, çünkü "fabrika işçileri, inşaat işçileri ve yönetimsel işlerde çalışanlar şimdiden haftada beş gün mesai ve yılda iki hafta izin koşuluyla" çalışmaktadırlar. Oysa çiftçi, *"haftada yedi gün çalışmaya mahkûmdur, çünkü beş gün mesai yapan inek henüz icat edilmemiştir, üstelik tatil de yapamaz."*[4] İşte Mansholt Planı da, insancıl bir şekilde ne kadar çabuk olabilirse birçok küçük aile çiftliğinin fabrika gibi büyük tarımsal birimler haline getirilmesini ve Topluluğun tarımsal nüfusunun mümkün olduğu kadar düşürülmesini öngörmüştür. "Gençler kadar yaşlı çiftçilerin de tarımı bırakmasına olanak verecek" yardım da yapılacaktır.[5]

Mansholt Planı üzerinde yürütülen tartışmalarda, tarım genellikle Avrupa'nın 'sanayilerinden' biri olarak anılmaktadır. Burada ortaya çıkan soru, tarımın gerçekten bir sanayi mi, yoksa özünde farklı bir şey mi olduğudur. Bu metafiziksel veya meta-ekonomik bir soru olduğundan, ekonomistlerin hiç aklına gelmemiş olmasına şaşmamak gerekir.

Oysa tarımın temel 'ilke'si yaşamla ilgili olması, yani canlı maddeleri konu almasıdır. Ürünleri, yaşam süreçlerinin sonucu, üretim araçları ise yaşayan topraktır. Bir santimetre küplük verimli toprakta milyarlarca canlı organizma vardır; tamamen araştırılması insanın yetenek ve olanaklarını aşar. Öte yandan, çağdaş sanayinin temel 'ilke'si insan elinden çıkma süreçlerle ilgili olmasıdır. Bu süreçler ise ancak yine insan yapısı, cansız malzemeye uygulandığı takdirde güvenilir bir şekilde işleyebilir. Sanayinin ideali, canlı maddelerin elenmesidir. İnsan yapısı malzeme, doğal malzemeye yeğ tutulur, çünkü ölçülebilecek ve kusursuz bir kalite kontrolü uygulanabilecek şekilde yapılabilir. İnsan yapısı makineler insan gibi canlı maddelerden daha güvenilir ve sonucu kestirilebilir bir şekilde çalışırlar. Sanayinin ideali, canlı etkeni ve hatta insan etkenini bile eleyerek ortadan kaldır-

mak ve üretim sürecini makinelere devretmektir. Alfred North Whitehead'in yaşamı 'evrenin tekrarlanıp duran mekanizmasına yöneltilmiş bir saldırı' olarak tanımlaması gibi, biz de çağdaş sanayiyi 'İnsan da içinde olmak üzere, canlı doğanın tahmin edilemezliğine, dakik olamayışına, genel dağınıklık ve huysuzluğuna karşı bir saldırı' olarak tanımlayabiliriz.

Diğer bir deyişle, tarım ve sanayinin temel ilkelerinin birbirleriyle bağdaşabilir olmak bir yana, birbirlerine karşıt olduklarına kuşku yoktur. Gerçek yaşam, her ikisi de gereksinilen karşıtların bağdaşmazlığından doğan gerginliklerden oluşur ve ölüm olmadan yaşam nasıl bir anlam taşımazsa, tarım da sanayisiz bir anlam taşımaz. Ne var ki, tarımın birincil, sanayinin ise ikincil olduğu bir gerçek olarak kalmaktadır. İnsan yaşamı sanayi olmadan sürebilirse de, tarım olmadan sürdürülemez.

Uygarlık düzeyinde sürdürülen insan yaşamıysa iki ilkenin *dengelenmesini* gerektirmekte ve tarım ile sanayi arasındaki *asıl* ayrılık –ki bu yaşam ile ölüm arasındaki ayrılık kadar büyüktür– değerlendirilemeyerek tarım herhangi bir sanayi dalıymış gibi ele alınınca bu dengenin bozulması kaçınılmaz olmaktadır.

Bahane malûmdur. *A Future for European Agriculture* [Avrupa Tarımının Geleceği] adlı kitapta uluslararası üne sahip bir grup uzmanın öne sürdüğü gibi,

> *"Dünyanın değişik kesimleri, iklim, toprak özellikleri ve emek maliyetlerindeki farklardan doğan çok farklı üretim avantajlarına sahiptirler. En verimli oldukları tarımsal faaliyetlerde üretimlerini yoğunlaştırdıkları takdirde, bu tür bir işbölümünden tüm ülkeler yararlanacaktır. Böylece ekonominin bütünü bakımından, ve özellikle sanayi açısından maliyetler düşecek, tarımın geliri yükselecektir. Tarımsal korumacılığı* haklı gösterecek hiçbir temel neden bulunamaz."*[6]

Bu doğru olsaydı, tarih boyunca tarımsal korumacılığın kural dışı olmaktan çok kural olmasını anlamak olanaksızlaşırdı. Neden çoğu ülke bu kadar basit bir reçeteyi uygulamakla kazanacağı görkemli ödüllere karşı çoğu kez isteksizdir? 'Tarımsal faaliyet'te bir gelir

(*) Tarımsal korumacılık: Yerli tarım ürünlerinin daha düşük fiyatlı dış rekabetten korunması (ç.n).

üretilmesinden ve maliyetlerin düşürülmesinden öte bir şeyler vardır da ondan. Burada söz konusu olan insan ve doğa arasındaki tüm ilişki, bir toplumun tüm yaşam tarzı, insanoğlunun sağlığı, mutluluğu ve uyumu, ve çevresinin güzelliğidir. Uzmanların hesaplarından bütün bunlar hariç tutulursa, insanın kendisi de hesap dışı bırakılmış demektir. Uzmanlar onu sonradan hesaba katıp, kendi politikalarının 'toplumsal sonuçları'nın bedelini toplumun ödemesini isteseler bile. Uzmanlara göre Mansholt Planı "gözüpek bir girişimdir. Temel bir ilkenin kabulüne dayalıdır; tarımsal gelirlerin korunması ancak tarım nüfusunun azaltılması hızlandırılırsa ve çiftlikler kısa bir süre içinde iktisaden yaşayabilecekleri bir büyüklüğe erişirlerse olanaklıdır".[7] Ve yine, "Tarım, en azından Avrupa'da gıda üretimine yöneliktir... Gayet iyi bilinir ki gıda maddelerine talep gerçek gelirdeki artışlara oranla görece daha yavaş artar. Bu da tarımda kazanılan toplam gelirlerin sanayide kazanılan gelirlere oranla daha yavaş artmasına yol açar. Adam başına aynı artış oramnı muhafaza etmek ancak tarımla uğraşan nüfusta yeterli bir azalış sağlanmasıyla olanak kazanır"[8] "... (bunlardan) bazı sonuçların çıkarılması kaçınılmaz gibidir: Öteki ileri ülkelerde olağan sayılan koşullar altında, topluluğun gıda ihtiyaçlarını bugünkünün üçte biri kadar çiftçiyle karşılaması olanaklıdır".

Uzmanların yaptığı gibi en kaba bir maddeciliğin metafizik bakış açısını benimsediğimiz takdirde bu sözlere ciddi bir itirazda bulunulamaz. Bu açıdan parasal maliyetler ve parasal gelirler insan faaliyetinin son kıstasları ve belirleyici etkenlerdir; *yaşayan dünyanın önem ve anlamı açılıp sömürülecek bir taş ocağından farklı değildir.*

Daha geniş bir açıdan bakıldığında ise, toprak paha biçilmez bir varlıktır ve onu 'donatıp korumak' insanın görev ve mutluluğudur. İnsanın toprak yönetiminin üç amaca yönelik olması gerektiğini söyleyebiliriz: Sağlık, güzellik ve süreklilik. Dördüncü amaç olan verimlilik –ki uzmanlarca kabul edilen tek amaçtır– hemen hemen bir yan ürün olarak elde edilecektir o zaman. Kaba maddeci görüş, tarımı 'temelde gıda üretimine yönelik' olarak görür. Daha geniş bir görüş ise tarımın en azından üç işlevi yerine getirmesi gerektiğini ileri sürer:

- İnsanı canlı doğa ile temas halinde tutmak; insan canlı doğanın gayet duyarlı bir parçasıdır ve öyle kalacaktır.
- İnsanın daha geniş kapsamlı çevresini insancıllaştırmak ve soylulaştırmak;

– İnsana yaraşır bir yaşam için gereksinilen gıda maddelerini ve başka malzemeleri üretmek.

Bu görevlerin ancak üçüncüsünü kabul eden ve öteki iki görevin yalnızca ihmali değil, sistemli olarak etkisizleştirilmesi pahasına da olsa, amansızca sürdüren bir uygarlığın uzun dönemde ayakta kalma şansı olduğuna inanmıyorum.

Bugün tarımla uğraşan nüfus oranının çok alçak bir düzeye inmiş ve daha da düşmeye devam ediyor olmasından kıvanç duyuyoruz. Büyük Britanya gıda gereksiniminin yüzde altmış kadarını çalışan nüfusunun tarımla uğraşan yüzde üçüyle karşılamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde Birinci Dünya Savaşı sonunda tarım nüfusu hâlâ yüzde 27, İkinci Dünya Savaşı sonunda ise yüzde 14 oranındaydı; 1971 tahmini ise yalnızca yüzde 4,4 göstermektedir. Tarım işçisinin oranındaki bu düşüşler genellikle kırsal kesimden dışarı doğru cereyan eden kitlesel bir göçe ve kentlerin gittikçe büyümesine bağlanır. Oysa Lewis Herber'e göre;

> *"Metropolde yaşam psikolojik, ekonomik ve biyolojik olarak çökmektedir. Milyonlarca insan bu çöküşü ayaklarıyla doğrulamışlar; malı mülkü toplayıp göçmüşlerdir. Metropol ile bağlarını koparamamışlarsa bile, hiç olmazsa bir denemişlerdir. Toplumsal bir belirti olarak bu çaba önemli ve anlamlıdır."*[10]

Herber, uçsuz bucaksız modern kentlerde yaşayanların kırlardaki atalarından daha yalnızlaştırılmış olduklarını söylemektedir. "Modern metropoldeki kentli öyle bir anonimleşme, sosyal yalıtım ve ruhsal yalnızlaşma düzeyine varmıştır ki, insanlık tarihinde bir örneği yoktur."[11]

Bu durumda ne yapar insan? Banliyölere sığınmaya çalışır ve işine oradan gidip gelmeye başlar. Kırsal kültür çöktüğünden kır halkı topraktan kaçmakta; metropollerdeki yaşam çökmekte olduğundan kentliler kentlerden kaçmaktadırlar. Dr. Mansholt'a göre, "gayrı iktisâdi davranmak gibi bir lüks kimsenin harcı değildir";[12] bunun sonucunda da çok zenginlerin dışında herkes için nerede olursa olsun yaşam çekilmez hale gelmektedir.

"İnsanın doğal dünyayla yeniden uzlaştırılması artık arzu edilir bir şey olmanın da ötesinde bir gereklilik olmuştur," diyen Herber'e katılıyorum. Bu ise turizmle, manzara seyretmekle veya boş vakitleri dolduran başka faaliyetlerle değil, tarımın yapısının Dr. Mansholt'un

gösterdiği yönün tam aksi yönde değiştirilmesiyle başarılır. O zaman tarımdan dışarı kaçışı hızlandıracak çareler aramak yerine, kırsal kültürü yeniden inşa edecek, toprağı daha büyük sayıda insana yarım –veya tam– gün kazanç getirecek uğraşlara açacak ve toprak üzerindeki tüm faaliyetimizi sağlık, güzellik ve süreklilikten oluşan üçlü ideale yöneltecek politikalar arıyor olurduk.

Tarımın toplumsal yapısı büyük ölçekli makineleşmeden ve yoğun kimyasallaşmadan etkilendiği ve genelde varlığının bunlara dayandığı düşünüldüğü sürece insanı canlı doğayla gerçek temas halinde tutmak olanaksızlaşmakta, hatta çağımızın en tehlikeli eğilimleri olan şiddet, yabancılaşma ve çevresel yıkıcılık teşvik görmektedir. Sağlık, güzellik ve sürekliliğin geçerli tartışma konuları olmaktan bile çıkmaları, insancıl değerlere önem verilmediğini gösteren başka bir örnektir. Ekonomizmi putlaştırmanın kaçınılmaz sonucu insanın önemini yitirmesidir.

Eğer 'güzellik, hakikatin görkemliliğidir' sözü doğruysa, tarım insanın geniş çevresini insancıllaştırmak ve soylulaştırmak olan ikinci görevini, doğanın yaşayan süreçlerinin ortaya çıkardığı hakikatlere imanla ve inatla sarılmadan yerine getiremez. Bu hakikatlerden biri dönüşüm yasası; bir başkası her türlü monokültüre karşı çeşitlendirme, yine bir başkasıysa merkezden uzaklaşmadır; böylece uzun mesafelere taşınması akla yakın gelmeyecek olan düşük kaliteli kaynaklar için bile bir kullanım alanı bulunabilir. Oysa bu konuda da işlerin gidişatı ve uzmanların öğütleri tam ters doğrultudadır: Tarımın sanayileştirilmesi, anonimleştirilmesi, tekelleşme, uzmanlaşma ve emekten tasarruf sağlayan her türlü maddi israfa doğru. Sonuçta insanın geniş çevresi, tarımsal faaliyetinin etkisiyle insancıllaşıp soylulaşacağına, yavanlaşıncaya kadar standartlaştırılmakta ve hatta çirkinlik ölçüsüne varacak kadar yozlaştırılmaktadır.

Bütün bunlar insanın üreten olarak 'gayrı iktisâdi davranmanın lüksünü' kaldıramayacağı ve dolayısıyla sağlık, güzellik ve süreklilik gibi, tüketen insanın her şeyden fazla arzuladığı çok gerekli 'lüksler'i üretemeyeceği gerekçesiyle yapılmaktadır. Bunun maliyeti çok yüksek olurdu; bu yüzden ne kadar zenginleşirsek o kadar daha azı 'harcımız oluyor'. Yukarıda anılan uzmanlar Avrupa Ekonomik Topluluğu içinde tarımı desteklemenin 'yükü'nü toplam 'Gayri Safi Milli Hasıla'nın yüzde 3'ü kadar' hesaplamakta ve bunu 'ihmal edilemeyecek kadar' önemli bir tutar saymaktadırlar. Yılda GSMH'nın yüzde 3'ün-

den daha büyük bir büyüme oranı ile böyle bir "yük"ün kolaylıkla taşınabileceği düşünülebilirdi ama uzmanlar "ulusal kaynaklar büyük ölçüde kişisel tüketime, yatırıma ve kamu hizmetlerine adanmış bulunduğundan... ister tarımda ister sanayide olsun, gerileyen girişimleri desteklemek için kaynaklarm bu denli büyük bir oranı kullanılırsa Topluluk (öteki alanlarda) gerekli ıslahata girişmek fırsatını kaçırmış olur" demektedirler.[13]

Bundan daha açık bir şey olamaz. Tarım yapılan yatırımın karşılığını vermiyorsa, o zaman 'gerileyen bir girişim'den ibarettir yalnızca. Desteklemenin ne anlamı var? Toprak üzerinde yapılması 'gerekli' ıslahat olmadığına göre, çiftçilerin gelirleri iyileştirmek de çiftçi sayısının azaltılması ile olur. Yaşayan doğaya yabancılaşmış olan kentlinin felsefesidir bu; kendi öncelikler ölçeğini kabul ettirmek için başka bir ölçeğin 'harcımız olmadığı'nı ekonomik terimlerle ileri sürmektedir. Aslında her toplum toprağına iyi bakıp sürekli olarak sağlık ve güzellik içinde tutabilir. Ne teknik bir zorluk vardır bu işte, ne de herhangi bir bilgi eksikliği. Soru bir öncelik sorusu olduğundan ekonomi uzmanlarına danışmaya gerek yoktur. Halen toprağın, hayvanların işletilmesinde, gıda maddelerinin depolanmasında ve işlenmesinde, başıboş kentleşmede meydana gelmekte olan bir çok kötüye kullanımı özürlü gösteremeyecek kadar genişlemiştir ekoloji bilgimiz bugün. Eğer bu kötüye kullanımlara izin veriyorsak, yoksulluktan ötürü engellemeye gücümüz yetmediğinden falan değildir; bir toplum olarak herhangi bir meta-ekonomik değere bağlı sağlam bir inanç temelimizin bulunmayışındandır. Böyle bir temel olmadığı zaman inancın yerini ekonomik hesaplamalar alır. Bundan kaçınılamaz. Zaten başka türlü nasıl olabilir ki? Daha önce de söylediğimiz gibi, doğa boşluktan nefret eder; 'ruhsal boşluk' yüce bir davranış nedeniyle doldurulmadıysa ister istemez daha aşağı bir şey ile dolacaktır; ekonomik hesaplamalarda akılcı gerekçesini bulan küçük, bayağı, içten hesaplı hayat görüşüyle.

Toprağa ve üzerindeki hayvanlara karşı takınılan nasırlaşmış tavrın daha birçok başka tutumla ilgili ve bu tutumların bir belirtisi olduğuna kuşkum yoktur. Hızlı değişime ve her türlü yeniliğe karşı çılgınlık derecesinde bir tutkunluk yaratan bu tutumlar, daha uzun dönemli sonuçlarının ne olacağı hiç anlaşılmamış olan teknik, örgütsel, kimyasal, biyolojik vb. yeniliklerin uygulanmasında direnmektedir. İnsanlardan sonra en değerli kaynağımız olan toprağa nasıl muamele etmemiz gerektiği gibi basit bir soru, tüm yaşam tarzımızı içermektedir. Toprak

ile ilgili politikalarımız gerçekten değişmeden önce, büyük çapta felsefi ve belki de dinsel değişim olması gerekecektir. Sorun, olanaklarımızın neye elverip vermediği değil, paramızı neye sarfetmeyi yeğlediğimiz sorusudur. Meta-ekonomik değerleri yeniden rahatça kabul edebilsek, çevremizdeki manzara yine sağlıklı ve güzel bir görünüm alacak; insanoğlu, kendini hayvandan yüksek bilen fakat o ayrıcalığının getirdiği sorumluluğu da hiç unutmayan soyunun saygınlığını yeniden kazanacaktır.

8. SANAYİ İÇİN KAYNAKLAR

Çağdaş sanayinin en çarpıcı yönü çok fazla şey istemesine karşın, çok az şey yaratmasıdır. Çağdaş sanayinin verimsizliği, insanın olağan hayalgücü sınırlarını bile aşan bir ölçüye ulaşmaktadır. Bu yüzden de verimsizliğinin farkına varılmamaktadır.

Sanayi bakımından günümüzün en ileri ülkesi kuşkusuz Amerika Birleşik Devletleri'dir. Halen 207 milyonluk nüfusu dünya nüfusunun yüzde 5,6'sıdır.* Dünya nüfus yoğunluğu ortalaması olan kilometre kare başına 27 küsura karşı 22 kişi ile, kuzey yarımkürenin ılımlı kuşağı üzerinde bulunan bu ülke dünyanın en büyük seyrek nüfuslu bölgelerinden biridir. Dünya nüfusunun tümü, Amerika'ya yerleştirilseydi, nüfus yoğunluğunun İngiltere'nin bugünkü nüfus yoğunluğuna eşit olacağı hesaplanmıştır. Bunun 'adaletsiz' bir kıyaslama olduğu düşünülebilir; ama Birleşik Krallığı bir bütün olarak alsak bile nüfus yoğunluğu ABD'nin 10 katıdır (bu da ABD'nin bugünkü Birleşik Krallığın nüfus yoğunluğuna erişinceye kadar dünya nüfusunun yarısını alabileceğini gösterir). Nüfus yoğunluğunun daha da büyük olduğu sanayileşmiş birçok başka ülke de vardır. Sovyetler Birliği dışında tüm Avrupa'yı alırsak, kilometre kare başına 93,7 kişilik, yani Amerika'dakinin 4,5 katı bir rakam buluruz. Dolayısıyla, göreceli konuşursak, ABD'nin nüfus fazlalığı ve toprak azlığından doğan bir engelinin bulunmadığı açıktır.

ABD topraklarının doğal kaynaklar bakımından yoksul olduğu da söylenemez. Tersine, insanlık tarihinde başka hiçbir büyük toprak parçası yoktur ki insanlar yerleşmeye başladığında böylesine eşsiz ve bol kaynaklara sahip olsun. O zamandan beri çoğu tüketilmiş ve mahvedilmiş olsa da, bu söz bugün için de geçerlidir.

Oysa ABD'deki sanayi düzeni yine de iç kaynaklarla yetinememekte ve hammadde gereksinimini sağlama bağlamak için kollarını yerkürenin dört bir yanına uzatmış bulunmaktadır. Çünkü dünya nüfusunun Amerika'da yaşayan yüzde 5,6'sı yaşam biçimlerini sürdürmek için dünyanın birincil kaynaklarının yüzde 40'ı kadarını gereksinmektedir. Gelecek on, yirmi ya da otuz yıl için tahminler yapıldığında ortaya çıkan sonuç ABD ekonomisinin yurt dışı hammadde ve yakıt te-

(*) Kitabın yazıldığı yıllardaki nüfus. ABD'nin 2010 yılındaki yaklaşık 300 milyon nüfusu, 7 milyarlık dünya nüfusunun % 4,3'ü kadardır (ç.n).

darikine gittikçe daha bağımlılaşacağıdır. Örneğin Ulusal Petrol Konseyi 1985 yılına gelindiğinde ABD'nin toplam petrol gereksiniminin yüzde 57'sini dışalım ile karşılamak zorunda kalacağını hesaplamıştır. 800 milyon ton tutan bu miktar Batı Avrupa ve Japonya'nın halen Ortadoğu ve Afrika'dan yaptığı toplam dışalımdan hayli fazladır.

Dünya nüfusunun yüzde altısından az bir kesimini beslemek için dünya kaynaklarının yüzde kırkını kullanan bir sanayi düzenine verimli diyebilmek için, insanların mutluluğu, refahı, kültürü, barış ve uyumu açısından çarpıcı başarılar elde etmiş olması gerekirdi. Amerikan sisteminin bunu başaramadığı gerçeği üzerinde durmaya bile gerek yoktur; dünyanın sınırlı kaynaklarından daha fazla tüketerek daha hızlı bir üretim artışı sağlasa bile, bu başarıyı elde etmesine en küçük bir olasılık bulunmamaktadır. ABD Başkanı'nın Ekonomik Danışmanlar Konseyi'ne başkanlık etmiş olan Profesör Walter Heller, şu görüşü açıklarken herhalde çoğu çağdaş ekonomistin fikirlerini yansıtmaktaydı:

> *"Ulusumuzun emellerini yerine getirmek için iktisaden genişlememiz gerekmektedir. Tam istihdamlı, hızla büyüyen bir ekonomide düşük büyüme oranlı bir ekonomiye kıyasla yeryüzü, hava, su ve ses kirlenmesine karşı savaş vermek daha olanaklıdır."*

"Bir ekonominin büyümeden başarılı olabileceğini düşünemiyorum," diyor Profesör. Peki ama Amerikan ekonomisi büyümesini sürdürmeden başarılı olamayacaksa ve bu büyüme de dünyanın geri kısımlarından gittikçe daha fazla kaynak çekilmesine bağlıysa, insanlığın Amerika'nın o kadar "gerisinde" kalmış olan öteki yüzde 94,4'lük kesimi ne olacak?

Aslında hızlı iktisadi büyümenin kaçınılmaz sonucu olarak gözüken çevre kirlenmesine karşı savaşmak için, hızla büyüyen bir ekonomi gerekiyorsa, bu olağanüstü kısır döngüden kurtulmak için ümit kalır mı? Herhalde, dünya kaynaklarının, bu kadar çok tüketip bu kadar az iş başaran bir sanayi düzeninin daha da gelişmesine yetip yetemeyeceği sorulması gereken bir sorudur.

Yetmeyeceğini söyleyenler çoğalmaktadır bugün. Bunların arasında belki de en önde geleni Massachusets Institute of Technology (MIT)'de *The Limits to Growth* [Büyümenin Sınırları] raporunu üreten araştırma grubudur. Roma Kulübü'nün insanlığın geleceği hakkındaki projesi için hazırlanan bu rapor başka verilerin yanı sıra halen bilinen dünya kaynaklarını, bugünkü evrensel tüketim oranlarıyla kaç

yıl dayanacaklarım, tüketim geometrik oranda arttığı zaman kaç yıl dayanacaklarını ve bugün bilinenden beş katı daha çok olsalardı artan bir tüketimi daha kaç yıl karşılayabileceklerini sanayileşmiş toplumlarda yaşamsal önem taşıyan 19 yenilenemez doğal kaynak için gösteren bir tabloyu da içermektedir. Özellikle dünya toplamının yüzdesi olarak ABD tüketimini gösteren şu son sütun ilginçtir:

Altın	% 26	Kömür	% 44
Alüminyum	% 42	Krom	% 19
Bakır	% 33	Kurşun	% 25
Cıva	% 24	Manganez	% 14
Çinko	% 26	Molibden	% 40
Demir	% 28	Nikel	% 38
Doğal Gaz	% 63	Petrol	% 33
Gümüş	% 26	Platin Grubu	% 31
Kalay	% 24	Tungsten	% 22
Kobalt	% 32		

Bu maddelerin yalnızca bir ya da ikisinin ABD'deki üretimi Amerikalıların tüketimini karşılayabilmektedir. Belirli varsayımlara göre bu maddelerden her birinin ne zaman tükenmiş olacağını hesaplayan yazarlar, çıkardıkları genel sonucu dikkatli bir dille şöyle bildiriyorlar:

"Bugünkü kaynak tüketimi oranlarıyla ve bu oranlarda tahmin edilen artışlarla, halen önem taşıyan yenilenemez kaynakların büyük çoğunluğu bundan 100 yıl sonra aşırı pahalı hale geleceklerdir."

Raporun yazarları, "hammadde sağlanması için üretici ülkelerle yapılmış uluslararası anlaşmalar sistemine çok bağımlı haldeki" çağdaş sanayinin şimdiye dek görülmedik ölçülerde bunalımlarla karşılaşmasına az zaman kaldığına inanmaktadırlar.

"Kaynaklar birbirinin arkasından kullanılamayacak kadar pahalılaştıkça çeşitli sanayilerin yazgısının ne olacağına ilişkin ekonomik soruna ek olarak, artakalan kaynaklar daha sınırlı coğrafi alanlarda yoğunlaştıkça üretici ve tüketici ülkeler arasındaki ilişkilerin oluşturacağı siyasal sorun da ortaya çıkmaktadır. Güney Amerika'daki madenlerin son zamanlarda ulusallaştırılması ve Ortadoğulu'ların petrol fiyatlarını yükseltmek için yaptıkları bas-

kıyla başarı kazanmalan, siyasal sorunun nihai ekonomik sorundan çok önce ortaya çıkacağını göstermektedir."

MIT araştırma grubunun o kadar incelikli ve hipotezlere dayalı hesaplar yapması belki yararlıydı ama pek gerekli değildi. Sonunda grubun vardığı sonuçlar baştaki varsayımlardan türemektedir; oysa sınırları olan bir dünyada maddesel tüketimin sınırsız artmasının olanaksız olduğunu görmek aslında basit bir seziden fazlasını gerektirmez. Hele bir sürü temel maddenin, trendlerin, 'feedback' (geri-etki) döngülerinin, sistem dinamiği vs.'nin de incelenmesi gerekmez *zamanımızın kalmadığı* sonucuna ulaşmak için. Kafası işleyen her kişinin bir zarfın falan arkasına yapacağı birkaç hesaplamayla çıkarabileceği sonuçları elde etmek için bir bilgisayar kullanmak belki de yararlı olmuştur, çünkü çağdaş dünya bilgisayarlara ve yığınla veriye inanmakta, yalınlıktan nefret etmektedir. Ne var ki şeytanların başının yardımıyla şeytan kovmaya çalışmak her zaman tehlikeli ve genellikle kendi amacına aykırı bir şeydir.

MİT incelemesinin bu kadar incelikle üstünde *durduğu* hammadde kıtlıkları ve fiyat artışları modern sanayi düzenini o kadar ciddi bir biçimde tehdit etmemektedir. Yerkabuğunda bu maddelerden daha ne kadar olduğunu, evrensel çapta tükenmelerinden söz etmek bir anlam kazanıncaya kadar daha da dâhiyane yöntemlerle ne kadarının çıkartılabileceğini; okyanuslardan ne kadar elde edilebileceğini ve ne kadarının yeniden devreye sokulabileceğini kim söyleyebilir? İhtiyaç gerçekten de icadın anasıdır; modern bilimin gayet mükemmel bir biçimde desteklediği sanayinin buluşçuluğu bu cephelerde kolaylıkla yenilgiye uğrayacağa benzememektedir.

Konunun derinine inilmesi bakımından, MIT ekibinin çözümlemesini tüm öteki maddi etkenler için bir önkoşul niteliğinde olan ve dönüştürülemeyen tek şey üzerinde yoğunlaştırması daha iyi olurdu: Enerji.

Önceki bölümlerde enerji sorununa değinmiştim. Bu sorundan kaçmanın olanağı yoktur. Oynadığı başrol ne kadar vurgulansa yine azdır. İnsan dünyası için bilinçlilik ne demekse, mekanik dünya için de enerji odur, denebilir. Enerji aksadı mı, her şey aksar.

Aşırı olmayan fiyatlarla yeteri kadar birincil enerji bulundukça, öteki birincil maddelerdeki darboğazların geçilemeyeceğine veya başka bir yol bulunamayacağına inanmak için bir neden yoktur. Öte yandan, birincil enerjide bir kıtlık başgöstermesi öteki birçok birincil

ürünlere karşı isteğin o ölçüde kısılması demek olacaktır ki, bu maddeler açısından bir kıtlık söz konusu olmayacaktır.

Bu temel gerçekler pekâlâ açık olmalarına karşın, henüz yeterince değerlendirilmemektedir. Modern ekonomi biliminin aşırı *nicesel* yönelimi dolayısıyla, enerji sağlamasını daha bir sürü sorunun yanında herhangi bir sorun gibi görme eğilimi hâlâ vardır, nitekim MIT ekibi de soruna bu açıdan yaklaşmıştır. Nicesel yönelim, nitesel anlayıştan o kadar yoksundur ki, 'büyüklük dereceleri'nin niteliği bile anlaşılamamaktadır. Ve işte bu modern sanayi toplumunun enerji sağlanması bakımından geleceği tartışılırken gerçekçilikten uzak kalınmasının ana nedenlerinden biridir. Örneğin "kömürün zamanının geçtiği ve yerini petrolün alacağı" söylenmektedir; böyle bir durumun tüm bulunmuş ve bulunması beklenen petrol rezervlerinin hızla tükenmesi demek olacağı işaret edildiği zaman da rahatça 'hızla nükleer çağa girdiğimiz' ileri sürülmektedir. Yani hiçbir şeyi dert edinmeye gerek yoktur, hele fosil yakıt kaynaklarının korunmasını hiç. Ulusal ve uluslararası kurumlar, komiteler, araştırma kurumları vb. tarafından yapılan sayısız inceleme vardır ki, bir sürü incelikli hesaplamalarla Batı Avrupa'nın kömürüne karşı istemin azaldığını ve bu azalışın kömür madencilerini mümkün mertebe çabuk sepetlemeyi gerektirecek kadar hızlı olduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Bu incelemelerin yazarları, durumu, geleceği kolayca tahmin edilebilecek bir bütünü olarak ele alacak yerde, her biri için ayrı ayrı tahmin yürütülmesi olanaksız olan parçalarına bakmaktadırlar; oysa bütün anlaşılmadan, parçalar da anlaşılamaz.

Yalnızca bir örnek verecek olursak, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu tarafından 1960-1961'de yapılan ayrıntılı bir inceleme Ortak Pazar ülkelerinde 1975 yılına değin yakıt ve enerji konusunda sorutabilecek hemen her soruya kesin nicesel yanıtlar vermektedir. Bu raporu yayınlanışından hemen sonra gözden geçirme fırsatını elde ettiğimden, burada eleştirimden birkaç alıntı vermek yersiz olmayacaktır sanırım:[1]

> *"Bundan on beş yıl sonra kendi ülkesindeki madencilerin ücretlerinin ve üretkenliğinin ne şekilde gelişeceğini herhangi birinin tahmin edebilmesi şaşırtıcı görünebilir: Amerikan kömürünün fiyatlarını ve denizaşırı navlunlarını tahmin edebildiğini görmekse daha da şaşırtıcıdır. Belirli kalitede bir Amerikan kömürünün 1970 yılında Kuzey Denizi'ndeki bir limanda 'tonu takriben 14,50 dolara', 1975'te ise 'biraz daha fazlaya' mal olacağını öğreniyoruz. Ra-*

pora göre, 'takriben 14,50 dolar'ın anlamı, '13,75 ile 15,25 arası bir rakam' demek oluyor; yani 1,50 dolarlık veya yüzde beşlik bir sapma payı öngörülüyor."

(Gerçekte Amerikan kömürünün Avrupa limanlarındaki c.i.f fiyatı, 1970 Ekim'inde aktedilen yeni sözleşmelerde, tonu 24 ile 25 dolar arasına yükseldi!)

"Bunun gibi, fuel oil fiyatı da ton başına 17-19 dolar arasında bir şey olacaktır. Bu arada doğal gaz ve nükleer enerji için de çeşitli tahminler yapılmaktadır. Bu (ve daha birçok) verileri ellerinde bulunduran yazarlar Avrupa Topluluğu kömür üretiminin ne kadarının 1970 yılında rekabet şansına sahip olacağını kolayca hesaplayabilmekte ve yanıtın '125 milyon ton kadar, yani bugünkü üretimin yarısından biraz fazla' olduğunu saptamış bulunmaktadırlar."

"Günümüzde, gelecek hakkında elde hiçbir rakam bulunmamaktansa, herhangi bir rakamın daha iyi olacağını varsayma eğilimi vardır. Bilinmeyen hakkında rakamlar çıkartmak için halen kullanılan yöntem, şu veya bu hakkında adına 'varsayım' denen bir tahminde bulunmak ve bundan incelikli hesaplamalarla yaklaşık bir değer türetmektir. Bu yaklaşık değer böylece bilimsel bir mantık yürütmenin sonucu salt tahmin yürütmenin çok üstünde bir şey olarak sunulur. Oysa bu ancak dev planlama hatalarına yol açacak zararlı bir yöntemdir; aslında işe bir girişimcinin gözüyle bakılıp yargıya varılması gereken yerde, düzmece yanıtlar verir."

"Burada eleştirilen inceleme çok çeşitli keyfi varsayımlara dayanmakta ve bu varsayımlar 'bilimsel' bir sonuç elde etmek için sanki bir hesap makinesine verilmektedir. Oysa sonucu baştan varsaymak çok daha ucuz ve hatta dürüstçe bir iş olurdu."

Gerçekten de bu 'zararlı yöntem' planlama yanlışlarını en çoğa çıkarmış, Batı Avrupa kömür sanayiinin kapasitesi yalnızca AT'de değil, İngiltere'de de hemen hemen yarı yarıya kısılmıştır. 1960 ile 1970 yılları arasında AT'nin yakıt dışalımına bağımlılığı yüzde 30'dan yüzde 60'a çıkmış, Birleşik Krallığın ise yüzde 25'den yüzde 44'e yükselmiştir. 1970'ler ve sonrasında karşılaşılacak olan durumu tümüyle önceden kestirmek pekâlâ *mümkün* iken, Batı Avrupa hükümetleri ekonomistlerin büyük bir çoğunluğunun desteğiyle kömür sanayilerinin neredeyse yarısını ortadan kaldırmışlardır. Kömürü kârlı olduğu sürece üretilecek ve üretimi kârsız olmaya başladığı anda hesaptan silinivecek sayısız

pazar mallarından *herhangi biri* imiş gibi görmüşlerdir. Yerli kömür kaynaklarının yerini *uzun dönemde* neyin alacağı sorusu "tahmin edilebilir gelecekte" düşük fiyatlı başka yakıtların yeterince elde edilebileceği yolunda güvencelerle yanıtlanmıştır. Ne var ki bu güvenceler herhangi bir somut gerçeğe değil, umutlara dayalıdır.

Eskiden ya da bugün bir bilgi eksikliği olduğundan, ya da politikayı belirleyenlerin önemli verileri gözden kaçırdıklarından ötürü değildir bu. Güncel durum hakkında gayet mükemmel bilgi de vardı, gelecek eğilimler hakkında pekâlâ akla yakın ve gerçekçi değerlendirmeler de. Ne var ki politikayı belirleyen kişiler doğru olduğunu bildikleri şeylerden doğru sonuçlar çıkaramıyorlardı. Yakın gelecekte büyük enerji kıtlıklarıyla karşılaşılması olasılığına işaret edenlere, karşı-tezlerle çıkılıp iddiaları çürütülmedi, yalnızca alay edilerek umursamazlıktan gelindi. Nükleer enerjinin uzun dönemde geleceği ne olursa olsun, bu yüzyılın geri kalan kısmında dünya sanayiinin yazgısının öncelikle petrol tarafından belirleneceğini görmek için fazla bir içgörü gerekmiyordu. Bundan on yıl kadar önce petrolün geleceği hakkında ne söylenebilirdi? 1961 Nisan ayında verilmiş bir konferanstan bazı parçaları aşağıya alıyorum:

> *"Çıkarılabilecek ham petrol kapasitesinin uzun dönemli geleceği hakkında bir şey söylemek, 'bundan otuz veya elli yıl önce birisi petrol kaynaklarının kısa sürede tükeneceğini söyledi ama bak işte hiç de tükenmedi' gerekçesiyle haksız görülmektedir. Hayret edilecek kadar büyük bir çoğunluk şu veya bu kişinin uzun bir zaman önce yapmış olduğu yanlış tahminlere işaret etmekle, yıllık tüketimi ne kadar hızla artarsa artsın petrolün hiç tükenmeyeceğini saptamış olduklarını sanmaktadır. Nükleer enerji konusunda olduğu gibi, gelecekteki petrol tedariki konusunda da birçok kişi mantığa pek sığmayan sınırsız bir iyimserlik içinde olmayı başarmaktadır."*
>
> *"Ben ise petrolcülerin kendilerinden gelen verilere dayanmayı yeğliyorum. Onlar petrolün yakında tükeneceğini söylemiyorlar; tersine, şimdiye dek bulunmuş olan petrolden çok daha fazlasının bulunacağını ve normal bir maliyetle işletilebilecek olan petrol rezervlerinin 200 milyar ton düzeylerinde, yani bugünkü yıllık üretimin 200 katı kadar olduğunu söylemektedirler. "Kanıtlanmış" denilen petrol rezervlerinin halen 40 milyar ton civarında olduğunu biliyoruz ve olanca petrolümüzün bu kadar olduğunu sanmak gibi bir yanılgıya düşmüş değiliz. Neredeyse akla hayale sığmayacak*

kadar büyük bir miktar olan 160 milyar ton petrolün gelecek birkaç on yıl içinde bulunacağına inanmakla mutluluk duyuyoruz. Neden akla hayale sığmayacak kadar diyoruz? Çünkü örneğin son zamanlarda Sahra'da bulunan büyük petrol yatakları (ki birçok kişi bu keşif ile petrolün geleceğinin temelden değiştiğine inanmıştı) bu rakamı şu ya da bu biçimde etkilememektedir bile. Uzmanların yürürlükteki görüşüne göre Sahra yatakları olsa olsa 1 milyar ton kadar verebilecektir. Tutup da Fransa'nın yıllık petrol gereksinimi ile karşılaştırırsak büyük bir rakamdır bu; ama yakın gelecekte bulunacağını varsaydığımız 160 milyar tonun yanında hayli önemsiz kalır. 'Neredeyse akla hayale sığmayacak' dememin nedeni budur; çünkü bu çapta 160 keşif yapılacağını düşünmek gerçekten zordur. Biz yine de bu keşiflerin olanaklı olduğunu ve gerçekleşeceğini varsayalım."

"Kanıtlanmış petrol rezervleri 40 yıl kadar, toplam petrol rezervleri ise 200 yıl kadar bugünkü tüketim hızına dayanacağa benzemektedir. Ne yazık ki tüketim hızı değişmez olmayıp, çok uzun bir süredir yılda yüzde 6 ile 7 oranında artagelmiştir. Aslında bu artış şu anda kesilse, kömürün yerini petrolün alması diye bir sorun olmazdı; oysa petrol tüketiminin dünya ölçüsünde aynı hızla artmaya devam edeceği konusunda herkes emin gözükmektedir. Sanayileşme tüm dünyaya yayılmakta ve her şeyden önce petrolün gücüyle itilmektedir. Bu sürecin birdenbire duracağını sanan kimse olmadığına göre salt aritmetik olarak daha ne kadar sürebileceğini bir hesaplamakta yarar vardır herhalde."

"Şimdi önerdiğim bir kehanette bulunmak değil, basit bir önhesaplama, ya da mühendislerin diliyle bir olabilirlik etüdü yapmaktır. Yüzde 7'lik bir artış hızı, 10 yılda iki katı demektir. Dolayısıyla, 1970 yılında dünya petrol tüketimi yılda 2 milyar tonu bulabilir. (Gerçekte 2.273 milyar ton olmuştur). 10 yıllık süre içinde tüketilen toplam miktar kaba hesap 15 milyar ton olacaktır o zaman. Kanıtlanmış rezervleri 40 milyar tonda tutabilmek için on yıl süresince bulunması gerekli yeni rezervler 15 milyar ton kadar olmak zorundadır. Bugün yıllık tüketimin 40 katı olan kanıtlanmış rezervler o zaman yalnızca 20 katı olacaklardır, çünkü yıllık tüketim iki katına çıkmış olacaktır. Böyle bir gelişmenin mantıksız veya olanaksız sayılması için hiçbir neden de yoktur. Ne var ki, yakıt ikmali sorunları söz konusu olunca 10 yıl hayli kısa bir süredir.

Bu bakımdan biz de 1980'lere kadar bir sonraki on yıla bakalım. Petrol tüketiminin yıllık artışı yaklaşık yüzde 7 oranında kalırsa, 1980 yılında yılda 4 milyar tona yükselecektir. Bu ikinci on yıl süresince toplam tüketim kaba hesap 30 milyar ton olacaktır. Kanıtlanmış rezervlerin "ömrü" yirmi yıl olarak tutulmak isteniyorsa –amortisman için en azından 20 yıllık bir süre garanti olmadan büyük yatırımlara girişecek kimse pek yoktur– yalnızca 30 milyar tonluk tüketimin yerini doldurmak yetmeyecek, 80 milyar ton (20 çarpı 4 milyar) düzeyinde kanıtlanmış rezerv olması gerekecektir. Bu ikinci on yıl içinde bulunması gereken yeni rezervler böylelikle 70 milyar tondan aşağı olmayacaktır. Bana kalırsa bu rakam şimdiden hayli olağanüstü bir düzeydedir. Üstelik, o zamana kadar başlangıçtaki toplam 200 milyar tonun 45 milyar ton kadarını kullanmış da olacağız. Geri kalan 155 milyar tonu oluşturan bulunmuş ve henüz bulunmamış rezervler 1980'deki tüketim hızının bir 40 yıl daha sürmesine bile yetmeyecektir. 1980'den öteye hızlı bir büyüme*nin sürdürülmesinin olanaksız olduğunu göstermek için daha fazla aritmetik kanıta gerek yoktur."*

"Demek ki 'olabilirlik etüdü'müzden şu sonuç çıkmaktadır: Önde gelen petrol jeologlarının yayınladıkları toplam petrol rezervleri tahminlerinde birazcık doğruluk payı varsa, petrol sanayiinin bugünkü büyüme hızını daha bir on yıl sürdürebileceği; bunu 20 yıl daha sürdürmesinin kuşkulu olduğu ve 1980 yılından öteye de kesinlikle sürdüremeyeceği açıkça meydana çıkmaktadır. O yılda, daha doğrusu o sıralarda dünya petrol tüketimi her zamankinden fazla ve kanıtlanmış rezervler mutlak miktar olarak en yüksek düzeyinde olacaktır. Dünyanın petrol kaynaklarının sonuna gelmesi demek değildir bu; ancak petrol arzı artışının sonuna gelinmiş olacaktır. Konu ile ilgili olarak şunu da ekleyebilirim ki, Amerika'daki doğal gaz kaynakları bu noktaya şimdiden gelmiş gibidir. En yüksek düzeyine çıkmış, fakat cari tüketim miktarının kalan rezervlere oranı daha fazla bir artışı olanaksız kılabilecek durumdadır."

"Yerli kaynakları olmamasına karşın petrol tüketimi yüksek, ileri bir sanayi ülkesi olan İngiltere'ye gelince, petrol bunalımı bu-*

(*) Sonradan Kuzey Denizi'nde petrol yatakları bulundu ve işletilmeye başlandı. Ama yazarın bahsettiği genel trend değişmedi; 2009 yılında hampetrol varili 150 dolara kadar dayandı; değerli madenler için de büyük bir rekabet var (ç.n).

raya da gelecek; yalnız dünyadaki tüm petrol tükendiği zaman değil, dünya petrol arzının genişlemesi durduğu zaman başgösterecektir. Ön hesaplamamızın gösterdiği gibi, sanayileşmenin tüm yeryüzüne yayılmış ve geri kalmış ülkelerin hâlâ şiddetli bir yoksulluk içinde olmakla beraber daha yüksek bir yaşam düzeyine erişme arzuları iyice kamçılanmış olacağı yirmi yıl sonrasında, petrol kaynakları için yoğun ve hatta şiddete başvurulan bir çekişmeden başka ne beklenebilir? Bu çekişmede gereksinimi büyük fakat yerli kaynakları az olan her ülke kendini çok zayıf bir durumda bulacaktır."

"Temel varsayımlan yüzde elli oranına kadar değiştirerek bu hesapları daha da aynntılandırmak olanaklıdır; ancak çıkacak sonuçlar fazla değişik olmayacaktır. Çok iyimser olmak istiyorsanız en yüksek büyüme noktasına 1980'de değil de birkaç yıl sonra ulaşılacağını hesaplayabilirsiniz. Ne fark eder ki? Biz ya da bizim çocuklarımız birkaç yıl daha yaşlanmış olacaklardır sadece."

"Bütün bunlar, Ulusal Kömür Kunılu'na her şeyin üstünde bir görev ve sorumluluk yüklemektedir: ülkenin kömür rezervlerinin mütevellileri olarak, dünya çapında petrol çekişmesi başladığında yeterince kömür sağlayabilmek. Kömür sanayiinin tümünün ya da önemli bir kısmının bugünkü petrol bolluğu ve ucuzluğu yüzünden tasfiye edilmesine izin verilirse, buna olanak kalmayacaktır. Kaldı ki, bu petrol bolluğu çeşitli geçici nedenlere dayanmaktadır..."

"O halde 1980'de kömürün durumu ne olacaktır? Bütün belirtiler bu ülkede kömür talebinin bugünkünden daha büyük olacağını göstermektedir. Petrol yine bol olacaktır ama tüm gereksinimleri karşılayacak kadar değil. Belki dünya çapında bir petrol mücadelesi olacak ve petrol fiyatlarına yansıyacaktır. Ulusal Kömür Kurulu'nun bizi bekleyen zorlu yıllardan sanayiimizi sağ salim geçirebileceğini ummak zorundayız. Bunun için yılda 200 milyon ton düzeyinde kömürü verimli bir şekilde üretecek güçte kalması gerekmektetir. Zaman zaman kömür yerine dış alım malı petrol kullanmak bazı tüketiciler ya da ekonominin tümü bakımından daha ucuz veya elverişli gözükse de, ulusal yakıt politikasını belirleyecek olan uzun dönemli olasılıklar olmalıdır. Ve bu uzun dönemli olasılıklar nüfus çoğalması ve sanayileşme gibi dünya ölçüsündeki gelişmelerin çerçevesinde görülmelidir. Ortadaki belirtiler 1980'lerde şimdikinden en az üçte bir oranında daha kalabalık bir dünyada yaşayacağımızı ve bugünkünün en az iki buçuk

katı yüksek bir sınai üretim düzeyine erişeceğimizi göstermektedir. Yakıt tüketimi ise iki katından fazla artmış olacaktır. Toplam yakıt tüketiminin iki katı artabilmesi için petrolün dört katı, hidro-elektrik enerjisinin iki katı artırılması, doğal gaz üretiminin hiç olmazsa bugünkü düzeyinde muhafaza edilmesi, önemsiz ölçüde olsa da nükleer enerjiden önemlice bir katkı sağlanması ve kömür üretiminin yüzde 20 yükseltilmesi gerekecektir. Kuşkusuz önümüzdeki 20 yıl içinde bugünden kestiremeyeceğimiz birçok şey olacaktır. Bunlardan bazıları kömür gereksinimini düşürürken, bazıları artıracaktır. Politika, önceden görülmeyen ya da görülemeyen şeyler üzerine kurulamaz. Ama bugünkü politikamızı halen gözle görülen şeylerin üzerine kuracaksak, kömür sanayiinin korunmasını öngören bir politika olacaktır bu, tasfiye edilmesini değil..."

Bu uyarılara ve 1960'larda yapılan daha birçoklarına yalnızca omuz silkilmekle kalınmadı, alayla, küçümsemeyle karşılandı... 1970'deki genel yakıt darlığı korkusu başgösterene kadar. Sahra'da olsun, Hollanda'da olsun veya Kuzey Denizi'nde ya da Alaska'da, her yeni petrol veya doğal gaz keşfi 'geleceğin tüm olasılıklarını temelinden değiştiren' önemli olaylar olarak karşılandı, oysa yukarıda yaptığımız çözümlemede her yıl muazzam yeni keşiflerin yapılacağı zaten varsayılmış idi. Bugün 1961'de yapılan ön-hesapların asıl eleştirilecek yönü, bütün rakamların biraz düşük alınmış olmasıdır. Olaylar bundan on ya da yirmi yıl önce beklediğimden de hızlı gelişmiştir.

Bugün bile falcılar hâlâ işbaşında bulunmakta ve bir sorun olmadığını ileri sürmektedir. 1960'larda geniş güvenceler verenler petrol şirketleriydi; ne var ki öne sürdükleri rakamlar tezlerini tamamen çürütmüştür. Şimdi, Batı Avrupa kömür sanayilerinin yarı kapasitesi ve işletilebilir rezervlerinin yarıdan fazlası ortadan kaldırıldıktan sonradır ki, başka telden çalmaya başlamışlardır. OPEC'in (Petrol İhracatçısı Ülkeler Orgütü) hiçbir zaman önem kazanmayacağı, çünkü Arapların Arap olmayanlar bir yana, birbiriyle bile asla anlaşamayacakları söylenmişti; bugün ise OPEC'in dünyanın gördüğü en büyük kartel tekeli olduğu ortadadır. Petrol satıcısı ülkelerin de petrol alıcılarına en az bir o kadar bağımlı oldukları söylenirdi; bugün ise bunun salt bir umudun ifadesinden başka bir şey olmadığı açıktır, çünkü petrol tüketicilerinin gereksinimi o denli büyük ve talepleri o denli esneklikten uzaktır ki, petrol satıcıları tek gövde halinde davranarak yalnızca üretimi kısmakla gelirlerini artırabilmektedirler. Petrol fiyatları çok

aşırı yükseldiği zaman (bununla ne demek isteniyorsa) petrolün pazar dışı kalacağını [alıcısı kalmayacağını] söyleyenler vardır hâlâ. Oysa petrolün yerini nicesel bakımdan önemli bir ölçüde alacak bir seçenek olmadığı ve bu durumda petrolün fiyat yüksekliği dolayısıyla pazar dışı kalmasının olanaksız olduğu apaçık ortadadır.

Bu arada petrol üreticisi ülkeler paranın tek başına yeni geçim kaynaklan oluşturmaya yetmediğini anlamaya başlamaktadırlar. Bunun için paraya ek olarak muazzam çabalar ve uzun bir zaman gerekmektedir. Petrol 'israf edilen' bir varlık olduğundan, ne kadar hızla. sarfedilirse, yeni bir ekonomik temel atılması için elde kalan zaman o kadar kısalmış olacaktır. Bundan çıkarılacak sonuç açıktır. Petrolün 'yaşam süresi'nin mümkün olduğu kadar uzatılması, hem petrol satıcısı, hem de petrol alıcısı ülkelerin uzun dönemli çıkarlarınadır. Birinciler başka geçim kaynakları geliştirmek için zaman gereksinirken, ikinciler de petrole bağımlı ekonomilerini bugün yaşayanların birçoğunun yaşam süresi içinde mutlaka başgösterecek olan petrol darlığı koşullarına göre ayarlamak için zaman istemektedir. Her ikisi için de en büyük tehlike, tüm dünyada petrol üretim ve tüketiminin hızla artmasıdır. Petrol cephesinde felakete yol açacak gelişmelerden kaçınılabilmesi için *her iki grubun da uzun dönemli çıkarlarının temelde uyuştuğu* tamamen kavranmalı, yıllık petrol tüketimi dengeye getirilmeli ve yavaş yavaş azaltılmalıdır.

Petrol alıcısı ülkeler arasında en ciddi durumda olanlar muhakkak ki Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya'dır. Bu iki bölge dış kaynaklı petrolün "artık mirasçıları" haline gelmek tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Daha bu yakınlara değin Batı Avrupa 'sınırsız ucuz enerji çağına girdiğimiz' hayali içinde rahattı. Bu arada ünlü bilimciler de gelecekte "enerjinin piyasada ilaç gibi satılacağı" yolunda görüşler ileri sürüyordu. İngiliz hükümetinin 1967 yılında yayımlanan resmî Yakıt Politikası Raporu şöyle demektedir:

> *"Kuzey Denizi'nde doğal gaz bulunması Birleşik Krallığın enerji ikmalinin evriminde önemli bir olaydır. Nükleer gücün önemli bir potansiyel enerji kaynağı olarak ortaya çıkmasını yakından izlemiştir. Bu iki gelişme gelecek yıllarda enerji arz ve talep dokusunda temelden değişikliklere yol açacaktır."*

Beş yıl sonra söylenebilecek tek şey Birleşik Krallığın dış kaynaklı petrole her zamankinden daha bağımlı halde olduğudur. 1972

Şubat'ında Çevre İşleri'yle ilgili Bakanlığa sunulan bir rapor, enerji konusundaki bölüme şu sözlerle girmektedir:

> *"Gerek bu ülkede, gerekse tüm dünyadaki geleceğin enerji kaynakları hakkında bize gönderilen kanıtlar bu konuda derin bir huzursuzluğun varolduğunu ortaya çıkarmıştır. Fosil yakıtların ne zaman tükeneceği hakkında farklı değerlendirmeler olmakla beraber, ömürlerinin sınırlı olduğu ve yeterli seçeneklerin bulunması gerektiği gittikçe anlaşılmakta ve kabul edilmektedir. Kalkınan ülkelerin henüz başlangıçta bulunan muazzam gereksinimleri, nüfus artışları, bazı enerji kaynaklarının sonucu düşünülmeksizin tüketilişindeki hız, gelecekteki kaynakların ancak gittikçe artan ekonomik maliyetler karşılığında ve nükleer enerjinin peşinde getireceği tehlikeler pahasına elde edilebileceği inancı, artmakta olan bu kaygılara neden olan etkenler arasındadır."*

'Artmakta olan kaygılar'ın kendini 1960'larda göstermemesi yazık olmuştur; bu süre içinde İngiliz kömür sanayiinin neredeyse yarısı 'gayrı iktisâdi' olduğu gerekçesiyle terk edilmiştir ve bir kez terk edilince de hemen hemen sonsuza dek yitirilmiş sayılır. Üstelik, 'artmakta olan kaygılar'a karşın yüksek nüfuz çevrelerinin 'ekonomik' gerekçelerle başka kömür ocaklarının da kapatılması için yaptıkları baskılar sürmektedir.

9. NÜKLEER ENERJİ: SELAMET Mİ, LANET Mİ?

Gelecekte enerji sağlanması konusunda duyulan gönül rahatlığının –ki şimdi yavaş yavaş kaybolmaktadır– ana nedeni herkesin tam zamanında yetiştiğine inandığı nükleer enerjinin ortaya çıkması olmuştur kuşkusuz. Gelenin tam olarak ne olduğunu soruşturmaya zahmet edilmemiştir. Gelen yeni bir şeydi, hayranlık uyandırıcıydı, bir ilerlemeydi ve ucuz olacağına dair vaatlerde bulunuluyordu. Yeni bir enerji kaynağı er ya da geç nasılsa gereksinileceğine göre, neden bir an önce olmasındı?

Aşağıdaki sözler 1960'ların sonlarında söylenmiş, o sıralar kulağa hayli aykırı gelmişti.

> *"Ekonomi-bilim dini, hızlı değişime karşı putperestçe bir hayranlık duygusu körüklemekte, ama kesin bir iyileşme getirmeyen bir değişikliğin kuşkulu bir nimet sayılacağı gerçeğini unutmaktadır. Bunun kanıtlanması da 'ekolojik görüşü' benimseyenlerin sırtına yüklenmektedir: İnsanın belirgin bir zarar görmesinin* mümkün olmadığını onlar *kanıtlayamazlarsa, değişim yoluna devam etmektedir. Oysa kanıtlama görevinin bir değişiklik getirmek isteyen kişiye düşmesi sağduyu gereğidir: Herhangi bir zararlı sonucun oluşmasına* olanak olmadığını *göstermek* ona *düşmelidir. Ne var ki bu çok zaman alacak ve dolayısıyla gayrı iktisâdi olacaktır. Gerçekten de ekoloji profesyonel veya amatör tüm ekonomistler için zorunlu bir ders olmalıdır, böylece hiç olmazsa biraz denge kurulmuş olur. Ekolojik görüşe göre 'milyonlarca yıl boyunca oluşmuş olan bir çevresel ortamın belli bir yararlılığı olduğu göz önüne alınmalıdır. Bir buçuk milyonu aşkın bitki ve hayvan türünün, topraktaki ve havadaki hep aynı molekülleri kullanıp devrederek, azçok dengeli bir ortamda yaşadıkları bir gezegen gibi karmaşık bir şey, bilgisiz ve amaçsızca yapılan kaba-saba değişikliklerle daha iyiye götürülemez. Karmaşık bir mekanizmadaki tüm değişiklikler belli bir risk taşır ve ancak eldeki tüm verilerin dikkatle incelenmesinden sonra yapılmalıdır. Değişiklikler önce küçük bir ölçekte uygulanmalıdır ki, daha yaygın çapta uygulanmazdan önce bir sınanmış olsun. Eldeki bilgiler tam değilse, değişiklikler de doğal*

süreçlerden fazla sapmamalıdır; hiç olmazsa onların çok uzun bir süredir yeryüzündeki hayatı beslediği tartışmasız bir gerçektir.'"[1]

Bundan altı yıl önce, tezimiz şöyleydi:

İnsanoğlunun doğaya getirdiği değişiklikler arasında en derin etkisi ve tehlikeli olanı kuşkusuz atomun parçalanmasıdır. Bunun sonucunda oluşan iyonlaştırıcı radyasyon, çevre kirlenmesinin en ciddi aracı ve insan soyunun yeryüzünde devamı için en büyük tehlike olmuştur. Sokaktaki adamın dikkati doğal olarak atom bombasına kaymıştır, oysa hiç olmazsa bir daha hiç kullanılmama olasılığı vardır. Atomik enerjinin sözümona barışçıl amaçlarla kullanılışının insanlar için yarattığı tehlike çok daha büyük olabilir. Gerçekten de yürürlükteki ekonomizm diktatörlüğünün bundan daha açık bir örneği olamazdı. Kömür ya da petrole dayalı alışılagelmiş enerji santralları mı, yoksa nükleer enerji santralı mı kurulacağı ekonomik gerekçelere dayanarak kararlaştırılmakta, kömür sanayiinin aşırı bir hızla kısıtlanmasının yaratacağı 'sosyal etkiler' belki biraz gözönüne alınmaktadır. Ama çekirdek parçalanmasının insan hayatı bakımından inanılmaz, oranlanması olanaksız ve örneği görülmedik bir tehlike oluşturduğu hiç hesaba katılmamakta ve hiçbir zaman sözü edilmemektedir. İşleri risk ölçmek olan sigorta şirketleri, dünyanın neresinde olursa olsun nükleer santralları üçüncü taraf risklerine karşı sigortalamaya yanaşmadığından, sonuçta Devlet'e büyük sorumluluklar yükleyen özel yasalar çıkarılmak zorunda kalınmıştır.[2] Oysa, sigortalı ya da sigortasız tehlike devam etmekte ve ekonomi dininin kölesi olan hükümetler ve halk işe yalnızca 'iktisâdi' olup olmadığı açısından bakmaktadır."

Bu, bizi uyaracak bilgi sahibi kişiler olmadığından değildir. Alfa, beta ve gamma ışınlarının canlı dokular üzerindeki etkileri gayet iyi bilinmektedir: Radyasyon parçacıkları bir organizmaya saplanan kurşunlar gibidir; yaptıkları hasar dozaja ve girdikleri hücre tipine bakar.[3] Daha 1927'de Amerikalı biyolog H. J. Muller, röntgen ışınlarının bombardımanı altında ortaya çıkan genetik mutasyonlar hakkında ünlü raporunu yayınlıyordu.[4] 1930'ların başlarından bu yana radyasyonun genetik tehlikeleri genetikçi olmayan bilimciler tarafından da kabul edilmiş bulunmaktadır. Ortada şimdiye kadar görülmemiş 'boyut'ları olan bir tehlikenin bulunduğu ve yalnızca radyasyonun doğrudan etkisi altında kalanları değil, onların çocuklarını da tehdit ettiği açıktır.

Yeni bir 'boyut'un olduğu şu gerçekten de bellidir ki, insan şimdi radyoaktif elemanlar yaratabilecek durumda ve yaratmakta iken, bunları bir kez yarattıktan sonra radyoaktivitelerini azaltacak hiçbir şey yapamamaktadır. Hiçbir kimyasal reaksiyon, hiçbir fiziksel müdahale işe yaramamakta, bir kez başlatılan radyasyonun şiddeti ancak zamanla azalmaktadır. Karbon-14, 5900 yıllık bir yarı-ömür süresine sahiptir; yani radyoaktivitesinin başlangıçtakinin yarısına inmesi için 6000 yıla yakın bir sürenin geçmesi gerekir. Strontium-90'ın yarı-ömrü ise 28 yıldır. Yalnız yarı-ömür süresinin uzunluğu ne olursa olsun, bazı ışınlar neredeyse sonsuza dek etkili olmakta ve radyoaktif maddeyi güvenceli bir yerde saklamaya çalışmaktan başka yapılacak bir şey kalmamaktadır.

İyi ama, nükleer reaktörlerin yarattığı çok yüksek miktarlardaki radyoaktif atık için güvenceli bir yer olabilir mi? Yeryüzünde hiçbir yer yoktur ki tam güvence sağlasın. Bir zamanlar bu tür atıkların okyanusların derinliklerine dökülebileceği, çünkü bu kadar derinlerde hiçbir canlı varlığın yaşamayacağı varsayılıyordu.[6] Oysa Sovyetler'in derin denizlerde yaptıkları araştırmalar bunun yanlış olduğunu göstermiş bulunmaktadır. Yaşam olan yerde de radyoaktif maddeler biyolojik döngüye girmekte, bu maddelerin suya dökülmesinden birkaç saat sonra büyük bir kısmının canlı organizmalara yerleştiği görülebilmektedir. Plankton, deniz yosunu ve birçok deniz hayvanlarının bu tür maddeleri 1000 katı ve hatta bazı hallerde bir milyon katı yoğunlaşmış halde emebilme yetenekleri vardır. Bir organizma diğerinden beslendikçe, radyoaktif maddeler de biyolojik sistemin basamaklarını tırmanarak gerisin geriye insana ulaşmaktadırlar.[7]

Atıkların zararsız hale getirilmesi konusunda henüz hiçbir uluslararası anlaşmaya varılmış değildir. 1959 Kasım ayında Monako'da yapılan Uluslararası Atomik Enerji Örgütü Konferansı, Amerikalı ve İngilizlerin atıklarını okyanuslara dökmesine öteki ülkelerin çoğunun şiddetle karşı çıkması yüzünden bir anlaşmaya varılamadan dağılmıştır.[8] Halen 'yüksek düzeyde' radyoaktif atıklar denize dökülmeye devam etmekte, 'orta' ve 'düşük düzey'li olarak nitelenen atıklar ise ya akarsulara dökülmekte ya da doğrudan doğruya yere gömülmektedir. Bir Atomik Enerji Komisyonu raporunda sıvı atıkların "zamanla yeraltı sularına karıştığı, radyoakvitelerinin tamamını veya bir kısmını (aynen böyle deniyor!) kimyasal veya fiziksel olarak toprağa bıraktığı" vecizane ifade edilmektedir.[9]

En kütlesel atıklar doğal ki artık kullanılmaz hale gelen nükleer reaktörlerin kendileridirler. Önemsiz bir iktisâdi soru olan yirmi, yirmi beş veya otuz yıl mı dayanacakları konusunda bir sürü tartışma yapılırken, insancıl açıdan yaşamsal bir soru olan; bu tesislerin sökülüp taşınamayacakları, belki yüzyıllarca belki de binlerce yıl daha oldukları yerde bırakılmaları gerekeceği konusunda tartışan çıkmamaktadır. Oysa bu süre boyunca sessiz sedasız toprağa, havaya ve suya radyoaktivite sızıp duracaktır. Amansızca çoğalacak olan bu şeytan işi fabrikaların sayısının ve konumlarının ne olması gerektiği konusunda düşünen kimse çıkmamıştır. Tabii bu arada hiç deprem olmayacağı, savaş çıkmayacağı, iç karışıklıklar başgöstermeyeceği, ya da Amerikan kentlerinde bir ara salgın halinde olan şiddet gösterilerinin yer almayacağı var sayılmaktadır. Kullanılmayan nükleer güç merkezleri öyle çirkin anıtlar olarak dikili kalacaklar ve bundan böyle önünde artık sonsuz bir sükunet devrinin uzandığını ya da bugünkü en ufak ekonomik kazancın yanında geleceğin hiçbir önemi olmadığını varsayan insanı rahatsız edeceklerdir.

Bu arada bazı otoriteler çeşitli radyoaktif maddeler için 'en yüksek [izin verilen] konsantrasyon sınırları' (MPC) ve 'en yüksek [izin verilen] radyoaktivite düzeyleri'ni (MPL) tanımlamakla uğraşmaktadırlar.* MPC insan gövdesinin zarar görmeden biriktirebileceği radyoaktif madde miktarını tanımlamayı amaçlamaktadır. Oysa *herhangi* bir radyoaktivite birikiminin insana biyolojik zarar verdiği bilinmektedir. ABD Deniz Kuvvetleri Radyoloji Laboratuvarı "bu etkilerden tamamen kurtulunup kurtulunamayacağını bilmediğimizden, ne kadarına dayanabileceğimiz hakkında rasgele bir karar alma zorunda kalıyoruz; yani ne kadarının 'kabul edilebilir' veya 'izin verilebilir' bir miktar olduğu hakkında. Bu ise bilimsel bir bulgu değil, yönetimsel bir karardır" şeklinde bir gözlemde bulunmuştur. Bu bakımdan, Albert Schweitzer gibi üstün zekâ ve karakter bütünlüğüne sahip kişilerin bu tür yönetimsel kararları kayıtsızlıkla karşılamayı reddetmesine şaşmamalıyız: "Kim verdi onlara bu hakkı? Böyle bir izni vermeye yetkili olabilecek kim olabilir ki?"[11] Bu tür kararların tarihçesi, en azından insanı huzursuz edici niteliktedir. Britanya Tıbbî Araştırma Konseyi on iki yıl kadar önce şunları kaydetmiştir:

(*) MPC: *Maximum permissible concentration*.
MPL: *Maximum permissible level* (ç.n).

"İnsan iskeletinde Uluslararası Radyolojik Korunma Komisyonu'nca kabul edilmiş bulunan en yüksek strontium-90 yoğunluğu, beher gram kalsiyum başına 1.000 mikro-mikro küri (=1.000 SU) karşılığıdır. Ne var ki bu özel işlerde çalışan yetişkinler için izin verilen en yüksek miktardır ve ne halkın tümü için ne de radyasyona daha duyarlı olan çocuklar için geçerlidir."[12]

Kısa bir süre sonra, strontium-90 için genel olarak kabul edilen MPC yüzde 90 oranında düşürülmüş, derken üçte-bir oranında daha azaltılarak 67 SU'ya indirilmiştir. Fakat bu arada nükleer santrallarda çalışanlar için aynı tavan 2.000 SU'ya yükseltilmiştir.[13]

Ancak bu konuda ortaya çıkan anlaşmazlıkların kargaşasında kaybolmamaya dikkat etmek gerekir. Sorun şudur, 'atomik enerjinin barışçıl amaçlarla kullanımı' ile zaten çok ciddi tehlikeler yaratılmış bulunmakta ve şimdiye dek nükleer enerji istatistiksel olarak önemsiz bir ölçekte kullanılagelmiş olmasına karşın yalnızca bugün yaşayanları değil, tüm gelecek kuşakları da etkilemektedir. Asıl gelişme henüz olmuş değildir; olduğu zaman pek az kimsenin aklının alacağı bir ölçekte olacaktır. 'Sıcak' kimyasal fabrikalardan nükleer santrallara ve oradan gerisin geriye, fabrikalara; santrallardan atıkları işleyecek tesislere, oradan da atıkların döküleceği yerlere sürekli bir radyoaktif madde trafiği olacaktır. Taşıma ya da üretim sırasında ciddi bir kaza başlıbaşına bir felaket nedeni olabilecek; tüm dünyadaki radyasyon düzeyi kuşaktan kuşağa amansızca artıp duracaktır. Eğer hayattaki tüm genetikçiler yanılmıyorlarsa, zararlı mutasyonların sayısında da aynı ölçüde kaçınılmaz fakat belki biraz daha gecikmeyle bir artış olacaktır. Oak Ridge Laboratuvarı'ndan K. Z. Morgan, hasarın gözle fark edilmeyecek bir düzeyde, örneğin hareketlilik, doğurganlık ve duyusal organların işlerliği gibi organik niteliklerin yitirilmesi şeklinde başgösterebileceğini vurgulamaktadır. "Eğer küçük bir dozaj bir organizmanın hayat devresi içinde herhangi bir evrede herhangi bir etki yaparsa, o zaman bu düzeydeki kronik radyasyon tek bir kütlesel dozajdan çok daha hasar verici olabilir: Nihayet, radyasyona maruz kalmış kişilerin hayatlarını sürdürmeleri bakımından hemen göze çarpan bir etki olmasa da; gerilim ve mutasyon hızlarında bir değişim meydana gelebilir."[14]

Önde gelen genetikçiler mutasyon hızlarında bir artışı önlemek için elden gelen her şeyin yapılması gerektiği yolunda uyarılarda bu-

lunmuşlar;[15] önde gelen tıp adamları nükleer enerjinin geleceğinin henüz tamamlanmış olmaktan çok uzak bulunan radyasyon biyolojisi alanındaki araştırmalara bağlı olmasında diretmişler;[16] önde gelen fizikçiler geleceğin enerji ikmali sorununu çözmek için "nükleer reaktörler kurmaktan çok daha az kahramanca önlemlerin" denenmesini önermişler;[17] önde gelen strateji ve siyaset uzmanları da "Başkan Eisenhower'ın 8 Aralık 1953 tarihli 'Barış Yolunda Atom' önerileri ile görkemli bir şekilde açtığı" yoldan plutonyum kapasitesinin yayılması halinde, atom bombasının yaygınlaşmasını önlemenin olanağı kalmayacağını hatırlatmışlardır.[18]

Tüm bu görüşler ağırlık taşımalarına karşın geniş bir 'ikinci nükleer program'a girişilmesi, ya da lehte ve aleyhte ne söylenirse söylensin, hiç olmazsa bizi yabancısı olduğumuz ve hesaplanamaz risklere sokmayan alışılagelmiş yakıtlarla bir süre daha idare edilmesi gerektiği konusundaki tartışmada rol oynamamaktadır. Bu görüşlerin hiçbirine değinilmez bile; insan soyunun geleceğini etkileyebilecek olan bu tartışma yalnız ve yalnız kısa dönemli yararlar açısından yürütülmektedir; sanki iki âdi bezirgan toptan iskontosu konusunda uzlaşmaya çalışırlarmış gibi.

Havanın, suyun ve toprağın iyonlaştırıcı radyasyonla kirlenmesi yanında, havanın baca dumanlarıyla bozulması ne önem taşır? Bildiğimiz hava ve su kirlenmesinin zararlarını küçümsemek istemiyorum; ama 'boyutsal farklar'ı da görmemiz gerekir. Radyoaktif kirlenme insanoğlunun şimdiye dek bilip tanıdığıyla oranlanamayacak kadar büyük 'boyut'lu bir tehlikedir. Hatta şu bile sorulabilir: Radyoaktif parçacıklarla dolu olacak olduktan sonra, temiz hava üzerinde diretmenin anlamı nedir? Hava korunabilse bile, sular ve toprak zehirlendikten sonra ne anlamı kalır bunun?

Bir ekonomistin bile aklına şu soru gelebilir: Ekonomik ilerlemenin, sözüm ona yüksek bir yaşam düzeyinin anlamı nedir, yeryüzü çocuklarımızda ya da torunlarımızda sakatlıklar oluşturacak maddelerle kirleniyorsa? Talidomid trajedisinden hiç mi ders almadık? Bu kadar temel özellik taşıyan konuları boş garantilerle ya da (şu veya bu yeniliğin) "herhangi bir şekilde zararlı olduğunu gösteren bir kanıt olmadığı sürece halkı telaşa vermek sorumsuzluğun en büyüğüdür" yollu resmi uyarılarla geçiştirebilir miyiz?[19] Bu tür sorunları yalnızca kısa vâdeli kâr hesaplarıyla ele alabilir miyiz?

Leonard Beaton şöyle yazmıştır:

"Nükleer silahların yaygınlaşmasından korkanların ellerindeki tüm olanakları bu gelişmeleri mümkün olduğu kadar engellemeye adayacakları sanılırdı. Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği ve Britanya'dan, örneğin klasik yakıtların enerji kaynakları olarak yeterince değerlendirilemediğini kanıtlamak için büyük paralar harcamaları beklenirdi... Oysa, gerçekte... sarfedilen çabalar tarihin açıklanması en güç siyasal fantezilerinden biri olarak kalacaklardır. Tarihin en korkunç silahlarını ellerinde bulunduranların, bunların üretimine yarayan sanayiyi yaymaya çalışmalarının nedenini ancak bir toplum psikoloğu açıklayabilecektir... Neyse ki... Nükleer güç reaktörleri henüz hayli seyrektir."[20]

Gerçekten de Amerikalı nükleer fizikçi A.W. Weinberg bir tür açıklamada bulunmuştur: "İyi niyetli insanların, sırf olumsuz yanları bu denli huzur kaçırıcı olduğu için nükleer enerjinin olumlu yanlarını büyütmeye çalışmalarını anlayışla karşılamak mümkündür." Fakat o da şu uyarıda bulunmaktadır: "Nükleer bilimcilerin dünya üzerindeki etkileri konusunda yazarken iyimser görünmeleri için son derece zorlayıcı kişisel nedenler vardır. Her birimiz kendi kendine nükleer tahrip araçlarıyla uğraşmasını haklı göstermek zorundadır (hatta biz reaktörlerle uğraşanlar bile silahlarla uğraşan meslektaşlarımızdan daha az bir suçluluk duygusu içinde değilizdir)."[21]

İnsan sanırdı ki, kendi kendimizi koruma içgüdümüz, suçluluk duygusuyla dolu bir bilimsel iyimserliğin yaltaklanmalarına ya da kanıtlanmamış maddi yarar vaatlerine aldırmamızı engellerdi. Bu yakınlarda Amerikalı bir yorumcu, "Henüz eski kararları yeniden gözden geçirip yenilerini almak için çok geç değildir. Hiç olmazsa şimdilik bu seçenek elimizdedir," demekteydi.[22] Bir kez radyoaktivite merkezlerinin sayısı çoğaldıktan sonra, bunların tehlikeleriyle başedebilsek de edemesek de, bir seçim hakkı kalmamış olacaktır.

Son otuz yılın bazı bilimsel ve teknolojik ilerlemelerinin, altından kalkılamaz nitelikte tehlikeler doğurmuş ve doğurmakta olduğu açıktır. 1960 Eylül'ünde Amerika'da yapılan 4. Ulusal Kanser Konferansı'nda California Eyaleti Halk Sağlığı Dairesi'nden Lester Breslow batıdaki üretim yataklarında bulunan on binlerce alabalığın birdenbire karaciğer kanserine yakalandığını bildirerek şöyle devam etmiştir:

"İnsanın çevresini etkileyen teknolojik değişiklikler o denli hızla ve denetimsiz uygulamaya sokulmaktadırlar ki, insanın şimdiye kadar bu yıl alabalıklar arasında başgösteren salgın hastalıktan kaçabilmiş olması hayret edilecek bir şeydir."[23]

Böyle şeylere değinmek kuşkusuz bilime, teknolojiye ve ilerlemeye karşı olmakla suçlanmak demektir. Bu bakımdan sonuç olarak bilimsel araştırmanın geleceği hakkında birkaç söz söylemek gerekiyor. İnsanoğlu, doğaya karşı çıkarak yaşayamayacağı gibi, bilim ve teknolojisiz de yaşayamaz. Ancak, büyük bir dikkatle üzerinde durulması gereken, bilimsel araştırmaların aldığı yöndür. Bu yönün saptanmasını yalnızca bilimcilere bırakamayız. Einstein'ın kendisinin de söylemiş olduğu gibi, "Hemen hemen bilimcilerin tümü ekonomik bakımdan tam bağımlıdırlar" ve "bir toplumsal sorumluluk anlayışı olan bilimcilerin sayısı o kadar azdır ki" araştırmaların yönünü belirleyemezler. Kuşkusuz bu ikinci hüküm tüm uzmanlaşmış bilimciler için geçerli olduğundan, iş sıradan fakat bilgili kişilere, örneğin Ulusal Temiz Hava Derneği'ni ve çevre *koruması* ile ilgili benzer dernekleri oluşturanlara düşmektedir. Onlar kamuoyunu oluşturmaya çalışmalıdırlar ki, kamuoyuna dayanan siyasetçiler ekonomizmin köleliğinden kendilerini kurtarıp gerçekten önem taşıyan konulara eğilsinler. Yukarıda da söylediğim gibi önemli olan araştırmaların yönüdür ve bu yönün zorbalığa değil, sükuna ve huzura; doğayla çarpışmaya değil, doğayla uyumlu bir işbirliğine; günümüz bilimlerinin bulduğu gürültülü, yüksek enerji tüketen, kaba, savurgan ve biçimsiz çözümlere değil, doğada olağan olan gürültüsüz, az enerji tüketen, güzel ve ekonomik çözüm yollarına doğru olmasıdır.

Bilimsel ilerlemenin durmadan artan bir zorbalık yönünde devam etmesi, çekirdek parçalanmasından çekirdek birleşmesine geçilirken insanoğlunu yeryüzünden silmekle tehdit eden ürkünç bir geleceğin görüntüsünü yaratmaktadır. Oysa tek yönün bu olması gerektiği tanrının emri değildir. Can verecek ve yaşamı sürdürecek bir seçenek de vardır: Kendimizin de bir parçası olduğumuz ve kuşkusuz kendimizin yaratmadığı Tanrı vergisi doğanın o muazzam, harikalar dolu, anlaşılamaz düzeniyle işbirliği yapmanın tüm barışçıl, uyumlu ve organik yöntemlerini bilinçli olarak araştırmak ve geliştirmek.

1967 Ekim ayında Ulusal Temiz Hava Derneği'ne verilen bir konferanstan bir parça olan bu sözler, gayet sorumlu bir dinleyici topluluğunun düşünceli alkışlarıyla karşılanmış ancak arkasından yetkili

makamlar tarafından 'sorumsuzluğun en büyüğü' diye şiddetle yerilmişti. En harika eleştiri, haber verildiğine göre, o sıralar Enerji Bakanı olan ve yukarıdaki sözlerin sahibini 'kınamak' gereğini duyan Richard Marsh tarafından yapılmıştı: "(Bu konferans) *nükleer ve kömür enerjilerinin maliyeti üzerinde halen yürütülmekte olan tartışmaya en yararsız ve en olağan dışı katkılardan biri olmuştur"* (*Daily Telegraph*, 21 Ekim 1967).

Ne var ki zaman değişmektedir. 1972 Şubat'ında resmi olarak atanmış bir çalışma grubu tarafından Çevre İşleri Bakanlığı'na sunulan ve Kraliyet Basım İşleri Bürosunca *Çevre Kirlenmesi: Başbelası mı, İlahi Adalet mi?* adı altında yayımlanan, Çevre Kirlenmesinin Denetimi konulu bir rapor şunları söylüyor:

> *"Asıl kaygı geleceğimiz hakkında ve uluslararası çerçevede duyulmaktadır. Dünyanın ekonomik refahı nükleer enerjiyle bağlantılı gözükmektedir. Oysa şu anda nükleer enerji dünyada yaratılan toplam elektriğin yalnızca yüzde birini üretmektedir. Bugünkü planlar gerçekleştirilirse, 2000 yılında bu oran yüzde 50'nin hayli üstüne çıkmış olacaktır; her gün her biri Snowdonia'daki Trawsfynydd reaktörünün çapında olan iki 500 MWlik reaktörün hizmete girmesi demektir bu."*[25]

Nükleer reaktörlerin radyoaktif atıkları konusunda:

> *"Gelecekteki en büyük kaygı nedeni uzun ömürlü radyoaktif atıkların depolanmasıdır... Öteki çevre kirletici maddelerden farklı olarak, radyoaktiviteyi yok etmenin yolu yoktur... Dolayısıyla sürekli bir depolamadan başka çare yoktur..."*
>
> *"Birleşik Krallık'ta Strontium-90 halen Cumberland'ın Windscale yöresinde bulunan dev paslanmaz çelikten tanklarda sıvı olarak muhafaza edilmektedir. Radyasyonun yaydığı sıcaklığın, ısıyı kaynama noktasının üzerine çıkarmasını önlemek için sürekli olarak suyla soğutma zorunluğu vardır. Başka nükleer reaktör kurmasak da, bu tankları daha uzun yıllar soğutmaya devam etmek zorundayız. Ne var ki, gelecekte beklenildiği gibi Strontium-90'ın büyük miktarlarda artmasıyla sorunun çok daha güç olduğu ortaya çıkabilecektir. Üstelik, yine beklenildiği gibi hızlı üretken* [fast breeder] *reaktörlerine geçildiği takdirde durum daha da kötüleşecektir; çünkü bu reaktörler yüksek miktarda çok uzun yarı-ömürlü radyoaktif maddeler üretmektedirler."*

"Sonuçta, bilinçli ve kasıtlı olarak zehirli bir birikim oluşturuyor ve belki ileride bir gün ortadan kaldırabileceğimize güveniyoruz. Nasıl başedeceğimizi bilmediğimiz bir sorunu gelecek kuşakların sırtına yıkıyoruz."

Nihayet, rapor gayet açık bir uyarıda bulunmaktadır:

"Görünürdeki tehlike odur ki, insanoğlu bir çözüm bulunamayacağının farkına varmadan tüm yumurtalarını tek bir sepete koymuş olabilir. Bu takdirde radyasyonun tehlikelerini umursamayıp kurulu reaktörler kullanmaya devam etmek için güçlü siyasal baskılar oluşacaktır. Atıkların ortadan kaldırılması sorununu çözene dek nükleer enerji programını yavaşlatmak akıllıca bir hareket olmalıdır... Sorumluluk duygusu taşıyan birçok kişi daha da ileri giderek, atıklarının nasıl denetim altına alınacağını öğrenene kadar başka nükleer reaktör kurulmaması gerektiğini düşünmektedir."

Peki gittikçe artan enerji talebi nasıl karşılanacaktır o zaman?

"Planlanan elektrik talebi nükleer enerji olmaksızın karşılanamayacağına göre, bu çevreler insanoğlunun elektrik ve öteki enerji biçimlerinin kullanımında daha az savurgan toplumlar geliştirmesinin zorunlu olduğunu ileri sürmektedirler. Ayrıca, bu yön değişikliğinin bir an önce ve ivedilikle yapılmasının gerektiğini görmektedirler."

Hiçbir refah düzeyi, nasıl "güvenlikli" hale sokulacağı hiç bilinmeyen ve canlı yaratıkların tümü için tarihsel ve hatta jeolojik çağlar boyunca hesaba gelmez bir tehlike olarak kalan, çok zehirli bir maddenin yüksek ölçüde birikimini haklı gösteremez. Böyle bir şey yapmak yaşamın kendisine karşı suç işlemek demektir; şimdiye kadar insanoğlunun işlemiş olduğu tüm suçlardan daha ağır bir suç. Uygarlığın böyle bir suçun temeli üzerinde kendini sürdürebileceğini düşünmek ahlaksal, ruhsal ve metafizik açıdan bir canavarlıktır. İnsanoğlunun ekonomik işlerini, sanki insanların gerçekten hiçbir önemi yokmuş gibi sürdürmek demektir.

10. İNSAN YÜZLÜ TEKNOLOJİ

Çağdaş dünyayı biçimlendiren metafizik eğitimi, eğitim de bilim ve teknolojiyi oluşturmuştur. Demek ki metafizik ve eğitime kadar gitmeden çağdaş dünyanın teknoloji tarafından biçimlendirildiğini söyleyebiliriz. Bu dünya bunalımdan bunalıma yuvarlanmakta, her yanda felaket kehanetlerinde bulunulmakta ve şimdi gerçekten de açık bir şekilde çöküş belirtileri görülmektedir.

Eğer teknolojinin biçim vermekte olduğu bu şey hastalıklı görünüyorsa, teknolojinin kendisine bir göz atmakta yarar olabilir. Teknolojinin gittikçe daha insanlık dışı hale geldiği hissediliyorsa, bundan daha iyi bir seçenek; yani insan yüzlü bir teknoloji olup olmadığını düşünmekle iyi ederiz.

Gariptir ki, teknoloji insanoğlunun bir ürünü olmasına karşın kendi yasaları ve ilkeleri doğrultusunda gelişme eğilimi göstermektedir. Ve bunlar insan doğasının ya da genel olarak canlı doğanın yasa ve ilkelerinden çok değişiktir. Doğa, sözün gelişi, nerede ve ne zaman durulacağını bilir. Doğal büyümenin sırlarından daha büyük bir sır, büyümenin doğal bir biçimde kendiliğinden durmasıdır. Tüm doğal olaylarda ve olgularda bir ölçülülük vardır: Boyutlarında, hızlarında ya da şiddetlerinde. Sonuçta insanın da parçası olduğu doğa düzeni kendi kendini dengeleyen, kendi kendini ayarlayan, kendi kendini arındıran bir eğilimdedir. Oysa teknolojinin, daha doğrusu teknolojinin ve uzmanlaşmanın boyunduruğu altındaki insanın durumu öyle değildir. Teknoloji, kendi kendini sınırlama ilkesini tanımaz; ne boyutları, ne hızı, ne de şiddet ölçüsü bakımından. Dolayısıyla ne kendi kendini dengelemek, ne kendi kendini ayarlamak, ne de kendi kendini arındırmanın erdemlerine sahiptir. Doğanın incelikli düzeninde, teknoloji ve özellikle çağdaş dünyanın süper teknolojisi yabancı bir cisim gibi davranır ve şimdi bu cismin reddedildiğini gösterir bir sürü işaret vardır.

Büsbütün şaşırtıcı olmamakla beraber modern teknolojinin biçim verdiği çağdaş dünya, kendini bir anda üç bunalımın birden içinde bulmuştur. Birincisi, insan doğasının insanlık dışı teknolojik, örgütsel ve siyasal düzenleri boğucu ve tüketici bularak isyan etmesidir; ikincisi, insan yaşamını besleyen canlı çevre inlemekte, sızlamakta ve kısmen çöküş belirtileri göstermektedir; üçüncüsü, konu hakkında bilgisi

olan herkesin açıkça gördüğü gibi, dünyanın yenilenemez kaynaklarına, özellikle fosil yakıt kaynaklarına o ölçüde ulaşılmıştır ki hayli yakın bir gelecekte ciddi darboğazlar ve tam bir tükeniş bizi beklemektedir.

Bu üç bunalımdan herhangi biri ölümcül çıkabilir. Hangisinin son çöküşün doğrudan nedeni olmaya en yakın olduğunu bilmiyorum. Ancak ortada bir gerçek var; bu da maddeciliğe dayalı bir yaşam tarzının, yani sınırlı bir çevrede sınırsız bir genişlemeciliğin uzun süre devam edemeyeceği ve genişleme amacını ne ölçüde başarıyla izlerse ömrünün de o denli kısa olacağıdır.

Dünya sanayiinin son çeyrek yüzyıldaki sarsıcı gelişmelerinin bizi nereye getirdiğini sorarsak, bunun yanıtı biraz cesaret kırıcı olacaktır. Her yerde sorunların çözümlerden daha hızla çoğaldıkları ve büyüdükleri gözükmektedir. Bu yoksul ülkelerde olduğu kadar varlıklılarda da böyledir. Son yirmi beş yıldır edindiğimiz deneyimlerde, bildiğimiz kadarıyla modern teknolojinin, işsizliği bir yana bırakalım, yoksulluğu ortadan kaldırabileceğini gösterir hiçbir şey yoktur. İşsizlik şimdiden 'kalkınan' olarak tanımlanan ülkelerde yüzde 30 düzeylerine ulaşmış ve artık varlıklı ülkelerin birçoğunda da yerleşik bir hastalığa dönüşme tehlikesi göstermektedir. Ne olursa olsun, son yirmi beş yılın göze görünmekle beraber aslında yanıltıcı olan başarılarının yinelenmesine olanak yoktur; sözünü ettiğim üçlü bunalım bunu önleyecektir. Bu durumda ister istemez teknoloji sorunuyla yüz yüze gelmemiz gerekecektir: Ne yapmaktadır ve ne yapması gerekir? Gerçekten sorunlarımızı çözmekte yardımcı olacak bir teknoloji geliştirebilir miyiz? İnsan yüzlü bir teknoloji?

Teknolojinin birincil görevi, insanın yaşamak ve saklı gücünü geliştirmek için taşımak zorunda kaldığı iş yükünü hafifletmek olmalıdır. Herhangi bir makineyi işlerken izlediğimizde teknolojinin bu amacı yerine getirdiğini kolayca görebiliriz. Örneğin bir bilgisayar memurların, hatta matematikçilerin çok uzun bir zamanını alacak ve belki de onların hiç başaramayacakları bir işi saniyede halledebilir. Ne var ki bütün olarak toplumlara bakıldığında bu sıradan önermenin doğruluğundan emin olmak güçleşmektedir. Dünyayı ilk gezmeye başladığımda, varlıklı ülkeleri de yoksulları da ziyaret ettikçe, ekonominin ilk yasasını şu biçimde koymaya zorlanmıştım: "Bir toplumun yararlandığı gerçek boş zaman süresi, kullandığı emekten tasarruf edici makine miktarıyla ters orantılıdır". Ekonomi profesörleri bu önermeyi

sınav kâğıtlarına geçirip öğrencilerinden tartışmalarını isteseler iyi ederler. Her neyse, bu önermeyi doğrulayan gerçekten güçlü kanıtlar vardır. Örneğin telaşsız bir hayat yaşanan İngiltere'den Almanya'ya ya da Amerika'ya gittiğinizde, oralardaki insanların çok daha gerginlik içinde yaşadıklarını görürsünüz. Bir de Burma gibi sınai gelişme tablosunun en diplerinde yer alan bir ülkeye gittiğinizde, insanların hayatın tadını çıkarabilecekleri çok geniş bir boş zamana sahip olduklarını farkedersiniz. Doğal olarak, kendilerine yardımcı olacak emekten tasarruf sağlayıcı makineler çok daha az olduğundan, bizlerden çok daha az 'iş başarmaktadırlar'; ancak bu başka bir konudur. Gerçek şudur ki, yaşamın yükü onların sırtlarına bizimkilerden çok daha az baskı yapmaktadır.

Bu bakımdan teknolojinin bize ne yararı dokunduğunu araştırmaya değer. Kuşkusuz bazı işleri azaltırken, bazılarını da çoğaltmaktadır. Modern teknolojinin azaltmakta ve giderek toptan yok etmekte en başarılı olduğu iş türü insan elinin şu ya da bu biçimde gerçek malzemeyle temas halinde olduğu, ustalık isteyen üretken işlerdir. İleri sanayi toplumlarında bu tür çalışma aşırı seyrekleşmiş, bu tür işten doğru dürüst ekmek parası çıkarmak hemen hemen olanaksızlaşmıştır. Modern insanın nevrozlarından büyük bir kısmı bu gerçeğe dayalı olabilir; çünkü Thomas Aquinas'ın bir beyin ve iki ele sahip bir yaratık olarak tanımladığı insan, hiçbir şeyden her iki eliyle ve beyniyle yararlı ve üretici bir iş yapmaktan aldığı zevki almaz. Bugün bir insanın bu sıradan zevki tadabilmesi için zengin olması gerekmektedir. Çalışacak bir yere ve iyi gereçlere sahip olabilmesi, iyi bir eğitici, öğrenmek ve uygulamak için de yeterince zaman bulacak kadar şanslı olması gerekmektedir. Ücretli bir işi gereksinmeyecek kadar paralı olmalıdır, çünkü bu açıdan doyurucu işlerin sayısı gerçekten çok azdır.

Modern teknolojinin insan elinin işini ne derece devraldığı, şöyle gösterilebilir: 'Toplam sosyal zaman'ın; yani adam başına günde 24 saatin gerçek üretime ne kadarının verildiğini hesaplayalım. Bu ülkenin toplam nüfusunun yarısından azı 'kazanç getiren' bir işte çalışmakta, bunların da üçte bir kadarı tarım, madencilik, inşaat ve sanayi sektörlerinde gerçek üreticilik yapmaktadır. *Gerçek üretici* derken, kelimenin tam anlamını kullanıyorum, başkalarına ne yapmaları gerektiğini söyleyen, ya da geçmişin hesabını çıkaran, geleceği planlayan, ya da başkalarının ürettiğinin dağıtımını yapanları kastetmiyorum. Başka bir deyişle, toplam nüfusun altıda birinden de azı fiilen üre-

time katılmakta, ortalama olarak her biri kendinden başka beş kişiyi beslerken, bu beş kişiden ikisi gerçek üretimin dışında bir işte kazanç karşılığı çalışmakta, üçü de kazançlı bir işte çalışmamaktadır. Şimdi, tam gün çalışan biri tatiller, hastalıklar ve başka yokluklar da çıkarıldıktan sonra toplam zamanının beşte bir kadarını işinde geçirdiğine göre, benim kullandığım dar anlamıyla 'toplam sosyal zaman'ın asıl üretimde harcanan kısmı kaba hesap yarımın üçte birinin beşte biri, yâni yüzde 3,5 olmaktadır. 'Toplam sosyal zaman'ın geri kalan yüzde 96,5'i başka biçimlerde, örneğin uykuda, yemekte, TV başında, *doğrudan* üretici olmayan işlerde ya da az çok insancıl biçimlerde zaman öldürerek harcanmaktadır.

Çalışma zamanının bu biçimde hesaplanması kelimesi kelimesine kabul edilmese de, teknolojinin bize ne sağladığını göstermeğe hayli yeterlidir: Temel anlamıyla üretimde fiilen geçen zamanın toplam sosyal zamana oranı o denli azaltmıştır ki fiili üretimde harcanan zaman önemsizleşmiş, ağırlığını ve saygınlığını yitirmiştir. Sanayi toplumuna bu açıdan bakınca, saygınlığını toplam sosyal zamanın öteki yüzde 96,5'inin doldurulmasına katkıda bulunanlara ait olduğunu görürüz; en başta Parkinson Yasası'nın* koruyucuları, sonra da uygulayıcıları. Aslında, sosyoloji öğrencilerine şu önerme verilebilir: "Çağdaş sanayi toplumunda insanların taşıdıkları saygınlık, fiilî üretime yakınlıklarıyla ters orantılıdır".

Bunun bir nedeni daha vardır. Üretici zamanın toplam sosyal zamanın yüzde 3,5'ine indirilmesinin kaçınılmaz etkisi, bu tür çalışmadan elde edilen zevk ve doyumun yitirilmesi olmuştur. Hemen hemen tüm gerçek üretim, kişiyi doldurmak, zenginleştirmek yerine boşaltan, tüketen insanlık dışı bir angarya haline dönüşmüş bulunmaktadır. Birisi şöyle demiştir: "Fabrikadan ölü madde işlenmiş olarak, insan ise bozulmuş ve yozlaşmış olarak çıkar."

Bu yüzden modern teknolojinin insanı en çok zevk aldığı çalışma türünden, yani elleriyle ve beyniyle yaptığı yaratıcı ve yararlı işlerden yoksun bırakmış; ona, çoğu hiç zevk vermeyen, bir sürü bölük pörçük işler yüklemiş olduğunu söyleyebiliriz. Az buçuk üretici de olsa, bunu dolaylı ve 'dolambaçlı' bir yoldan yapan ve eğer teknoloji biraz daha az modern olsaydı çoğu hiç gerekmeyecek nitelikte işlerle aşırı meşgul

(*) Parkinson Yasası: Parkinson adlı İngiliz ekonomistinin, bürokratlaşma sürecini açıklayan kuramı (ç.n).

olan insanların sayısı artmıştır. Karl Marx şunları yazarken olacakları önceden görmüş gibidir, "Üretimin yalnızca yararlı şeylerle sınırlanmasını istiyorlar, ama aşırı miktarda yararlı şey üretmenin ortaya bir sürü yararsız insan çıkaracağını unutuyorlar." Bu söze şu da eklenebilir: 'Özellikle üretim süreçleri zevksiz ve sıkıcı oldukları zaman'. Bütün bunlar şu kuşkumuzu kanıtlamaktadır; modern teknoloji şimdiye kadar gösterdiği ve gelecekte göstereceği anlaşılan gelişmesiyle insanlık dışı bir çehreye bürünmektedir. Bu durumda bizim de durup arkamıza bakmamız ve hedeflerimizi yeniden gözden geçirmemiz iyi olacaktır.

Arkamıza baktığımız zaman görüyoruz ki uçsuz bucaksız bir yeni bilgi birikimine, bu birikimi daha da büyütecek görkemli bilimsel tekniklere ve uygulanmasında muazzam bir deneyime sahip bulunmaktayız. Ne var ki bütün bunlar doğrunun bir yanıdır. Bunları bilmemiz bizi dev boyutların, süpersonik hızların ve zorbalığın teknolojisini kabul etmemizi, insancıl çalışma zevkinin yok edilmesini zorunlu *kılmaz.* Bilgimizi kullanış biçimimiz, olanaklı olan kullanış biçimlerinden yalnızca biri olduğu gibi, gittikçe daha çok ortaya çıktığı gibi çoğu zaman da akılsızca ve yıkıcı bir kullanış biçimi olmaktadır.

Yukarıda gösterdiğim gibi toplumumuzdaki doğrudan üretici işlere harcanan zaman toplam sosyal zamanın yüzde 3,5'ine kadar düşürülmüş bulunmakta ve modern teknolojik gelişmenin genel eğilimi bu oranı daha da düşürüp sıfır çizgisine teğet getirmek yönünde olmaktadır. Oysa tam tersi yönde bir hedef koyduğumuzu düşünelim; bu oranı altı katı yükseltsek, toplam sosyal zamanın yüzde 20'si kadarı fiilen üretici işlere, ellerin ve beyinlerin, doğal olarak mükemmel aletlerin de yardımıyla, birlikte çalışacakları işlere ayrılmış olurdu. Ne inanılmaz bir düşünce! Çocukların bile yararlı olmalarına olanak doğardı o zaman, hatta yaşlıların bile. Bugünkü üretkenliğin altıda biri kadarıyla, bugünkü kadar üretiyor olabilirdik. Seçtiğimiz herhangi bir şeyi yapmak için altı katı daha fazla zamanımız olur, bu da gerçekten iyi bir iş çıkarmak, çalışmaktan zevk almak, gerçekten yüksek kaliteli ürünler elde etmek ve hatta güzel şeyler yaratmak için yeterli olurdu. Gerçek çalışmanın iyileştirici değerini, eğitici değerini düşünün; o zaman kimse emek pazarındaki insanların sayısını azaltmak için mezuniyet süresini uzatmaya veya emeklilik yaşını indirmeye kalkışamazdı. Herkes bir katkıda bulunabilirdi. Şu anda az bulunur bir ayrıcalık olan, kendi elini ve beynini kullanarak kendi seçtiği zamanla ve hızla ve de mükemmel aletlerle yararlı ve yaratıcı çalışmalar yapmak fırsatı

o zaman herkesin eline geçerdi. Çalışma saatlerinin çok fazla uzaması mı demek olurdu bu? Hayır, çünkü bu biçimde çalışan insanlar iş ile eğlence arasında ayrım gütmezler. Uyumadıkları, yemek yemedikleri ya da arada sırada hiçbir şey yapmadan durmadıkları zamanlarda hep üretici ve yararlı bir uğraş içinde bulunurlar. Bu arada maliyet şişirici işlerin çoğu da ortadan silinirdi. Bunların ne olduklarını bulmayı okuyucuya bırakıyorum. Beyinsizce eğlencelere ve başka uyuşturucu ilaçlara pek gerek kalmaz ve kuşkusuz çok daha az hastalık olurdu.

Bunun romantik, ütopyacı bir tasarı olduğu söylenebilir belki. Yanlış da sayılmaz. Bugünkü sanayi toplumunda gördüğümüz romantik değildir, hele ütopyacı hiç değildir. Ne var ki büyük sorunlar içindedir ve yaşama umudu yoktur. Eğer biz hayatta kalmak ve çocuklarımıza da yaşama şansı vermek istiyorsak, hayal kurmak yürekliliğine sahip olmamız gerekir. Eskisi gibi sürdürürsek yukarıda değindiğim üçlü bunalım kendiliğinden çekilip gitmeyecektir. Daha da kötüleşecek ve insan doğasının gerçek gereksinimleriyle, çevremizdeki canlı doğanın sağlığıyla ve dünyanın kaynak varlığıyla bağdaşan yeni bir yaşam biçimi geliştirmezsek sonu felaketle bitecektir.

Gerçi bunlar büyük laflardır; bu yaşamsal gereklere ve gerçeklere uyacak yeni bir yaşam biçimi düşünmek olanaksız olduğundan değil; bugünkü tüketim toplumu, ne kadar sefil olsa da yine de alışkanlığından kendini kurtarmayan uyuşturucu madde tutkunlarına benzediğinden, gerçekleştirilmesi zordur. Bu bakış açısından ve ileri sürülebilecek daha birçok kanıta karşın, dünyamızın sorunlu çocukları yoksullar değil, varlıklı ülkelerdir.

Biz varlıklı ülkelerin Üçüncü Dünya'yı hiç olmazsa kalbiyle düşünüp yoksulluğunu gidermeye çalışması Tanrı'nın bir nimeti gibidir. Bunda karışık nedenlerin rol oynamasına ve sömürücü uygulamaların sürüp gitmesine karşın, zenginlerin görüşündeki bu hayli yeni gelişme saygıdeğer bir şeydir sanırım. Üstelik bizi kurtarabilir de; çünkü yoksul ülkelerin yoksulluğu bizim teknolojimizi almalarını engellemektedir. Doğal olarak sık sık buna kalkışmakta ve arkasından da kitlesel işsizlik, kentlere akın, kırsal kesimin yozlaşması ve dayanılmaz toplumsal gerginlikler gibi çok daha kötü sonuçlara katlanmak zorunda kalmaktadırlar. Aslında tam sözünü ettiğim şeye gereksinimleri vardır onların, aynı bizim gibi: İnsanın ellerini ve beynini fazlalık hale sokacak yerde daha da üretken hale gelmelerine yardımcı olacak, *değişik* türden, insan yüzlü bir teknoloji.

Gandi'nin söylemiş olduğu gibi, dünyadaki yoksullara yardım edecek olan kitlesel üretim değil, kitlelerin üretimidir. İleri düzeyde, çok sermaye-yoğun, yüksek ölçüde enerji girdisine bağlı ve insan emeğinden tasarruf sağlayıcı teknoloji üzerine kurulu olan *kitlesel üretim* tekniği, tek bir işyerinin meydana getirilmesi için büyük sermaye yatırımı gereksindiğinden önceden bir varlık birikiminin olduğunu varsaymak gereklidir. *Kitleler tarafından üretim* sistemi ise tüm insanlarda bulunan paha biçilmez kaynakları, zekâ dolu beyinleri ve ustalıklı elleri harekete geçirerek onları *birinci sınıf aletlerle destekler. Kitlesel üretim* teknolojisi iç bünyesi bakımından zorba, çevreyi yıpratıcı, yenilenemez kaynaklar bakımından kendi amacına aykırı düşen ve insanın kişiliğini felce uğratan bir nitelik taşır. *Kitlelerin üretimi* teknolojisi ise, çağdaş bilgi ve deneyimlerden en çok yararı sağladığı gibi, âdemi merkeziyetçiliğe açık, çevrebilim yasalarına uygun, kıt kaynakların kullanımında dikkatli ve insanı makinelerin uşağı kılacak yerde ona hizmet etmeye yöneliktir. Geçmiş çağların basit teknolojisine kıyasla çok büyük üstünlüklere sahip olduğu halde, varlıklı ülkelerin süper teknolojisine kıyasla da çok daha sıradan, ucuz ve bağımsız olduğu için *orta teknoloji* diye adlandırdım. Kendi kendine yardım teknolojisi, ya da demokratik teknoloji veya halkın teknolojisi de denebilirdi; herkesin erişebileceği, yalnızca zaten zengin ve güçlü olanlara özgü olmayan bu teknoloji, gelecek bölümlerde daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

Gerekli tüm bilgiler elimizde bulunmasına karşın, yine de bu teknolojiyi fiilen var etmek; genel olarak elle tutulur, gözle görülür hale getirmek, sistemli ve yaratıcı bir çaba gerektirmektedir. Edindiğim deneyimler göstermektedir ki, yeniden doğrudan ve basit yöntemlere dönmek, daha da incelikli ve karmaşık yöntemlerin doğrultusunda ilerlemekten hayli zordur. Herhangi bir üçüncü sınıf mühendis ya da araştırmacı karmaşıklığı artırabilir; ancak işleri yine basitleştirmek gerçek bir içgörü yeteneği ister. Bu içgörü ise, gerçek üretici işlere ve ölçüleri, sınırlamaları hiçbir zaman tanımazlıktan gelmeyen doğanın kendi kendini dengeleyen düzenine yabancılaşıp gitmiş kişilere kolay kolay nasip olmaz. Kendi kendini sınırlama ilkesini tanımayan her eylem, şeytan işidir. Kalkınan ülkelerle ilgili çalışmalarımızda hiç olmazsa yoksulluğun koyduğu sınırları tanımaya zorlandığımızdan, bu tür çalışmalar hepimiz için iyi bir ders olabilir. Bir yandan başkalarına

yardım etmek için içten bir çaba gösterirken, bir yandan da kendi yararımıza bilgi ve deneyim elde edebiliriz.

Sanırım geleceğimizi belirleyecek olan tavırlar çatışmasını şimdiden görmek olanaklıdır. Bir yanda üçlü bunalımımızı yürürlükteki yöntemlerin yardımıyla çözebileceklerini düşünen kişiler yer almaktadır; ben bunlara doludizgin ilericiler diyorum. Öbür yandaysa yeni bir yaşam biçimi arayan, insan ve dünyası hakkında bazı temel doğrulara dönmeye çalışan insanlar yer almaktadırlar; bunları da yuvaya dönüşçüler adıyla tanımlıyorum. Doludizgin ilericilerin tıpkı şeytan gibi en iyi havaları çaldıklarını; en azından en sevilen, en tanınmış havaları çaldıklarını kabul etmek gerek. Yerinde duramazsın, demektedir onlar; yerinde durmak, düşmek demektir, ileri gitmelisin; modern teknolojinin tek eksik yanı henüz tamamlanmamış olmasıdır; öyleyse tamamlayalım. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun en önde gelenlerinden Dr. Sicco Mansholt, bu grubun tipik bir örneği olarak alıntılanabilir: "Daha çok, daha ileri, daha hızlı, daha zengin, bugünkü toplumun parolalarıdır." Ona göre insanların bu gidişata kendilerini uydurmalarına yardımcı olmak gerektir "çünkü başka seçenek yoktur". İşte bu doludizgin ilericilerin gerçek sesidir, aynı Dostoyevski'nin Engizisyon Mahkemesi Reisi gibi konuşur: "Neden engellemeye geldin bizi?" Nüfus patlamasına ve dünya çapında bir açlık olasılığına işaret ederler. Evet, ileri atılmak ve yufka yürekli olmamak zorundayız. Eğer insanlar protestolara ve başkaldırılara girişirlerse, daha çok polis gereksinilecek ve daha iyi donatılmaları gerekecektir, o kadar. Çevre sorun olursa, kirlenmeye karşı daha sıkı yasalara ve çevre kirlenmesini önleyici tedbirlerin bedelim karşılamak için daha hızlı bir ekonomik büyümeye gerek duyulacaktır. Doğal kaynaklar bir sorun ortaya çıkarırlarsa, yapay maddelere dönülecek; fosil yakıt sorunu ortaya çıkarsa, yavaş reaktörlerden hızlı reaktörlere ve çekirdek parçalanmasından çekirdek birleşmesine geçilecektir. Çözülmez sorun diye bir şey *yoktur.* Doludizgin ilericilerin sloganları her gün gazete başlıklarında şu duyuruyla boy göstermektedir: "Her gün bir büyük ilerleme, kalır bunalımlar geride."

Karşı yandakilere gelince, bunlar teknolojik gelişmenin yanlış bir yola sapmış olduğunu ve yeniden bir yön verilmesi gerektiğine derinden inanan kişilerdir. Doğal ki, 'yuvaya dönen' deyiminin dinsel bir anlamı da vardır. Çağın modasına ve cazibelerine sırt çevirip, tüm dünyayı istila etmesi kaçınılmaz gibi gözüken bir uygarlığın temel var-

sayımlarının geçerliliğini soruşturmak için hayli yüreklilik gerektir ve bu gücü de ancak derin inançlar verebilir insana. Yalnızca bir gelecek korkusundan türemiş olsaydı, en önemli anda yok oluverirdi. Gerçek bir 'yuvaya dönüşçü' en iyi havaları çalmaz ama en yüce güfteyi okur; hem de Kutsal Kitap'tan daha başkası değildir bu güfte. Onun gözünde, içinde bulunduğu durumu; bizim durumumuzu Müsrif Oğul'un Meseli'nden daha iyi açıklayan bir metin olamaz.* Gariptir ama, Dağdaki Vaaz, bir Varkalım Ekonomisi'ne yol açabilecek bir görüş oluşturmak için hayli kesin buyruklar vermektedir:

– Ne kadar kutsanmıştır onlar ki, yoksul olduklarını bilirler; Tanrı'nın Ülkesi onlarındır.
– Ne kadar kutsanmıştır kederli olanlar; teselli bulacaklardır.
– Ne kadar kutsanmıştır ince ruhlu olanlar; dünyaya sahip olacaklardır.
– Ne kadar kutsanmıştır onlar ki, doğrunun egemenliğini sağlamak için aç ve susuz kalırlar; tatmin olacaktır onlar. Ne kadar kutsanmıştır barış yapanlar; Tanrı, evlatlarım diyecektir onlara.

Bu güzel sözlerle, teknoloji ve ekonomi konuları arasında bağlantı kurmak cüretli bir iş gibi gözükebilir; ama sakın o kadar uzun bir süredir bu bağlantıyı kurmayı ihmal ettiğimizden dolayı başımız derde girmiş olmasın? Kutsal Kitap'tan alınma bu sözlerin bugün bizler için ne anlama gelebileceğini sezinlemek zor değildir:

– Yoksuluz, yarı - tanrı değil.
– Kederleneceğimiz bir sürü şey var ve bir altın çağa giriyor değiliz.
– Nazik bir yaklaşım, şiddet karşıtı bir ruh gereksiniyoruz ve küçük güzeldir.
– Adalete önem vermemiz ve doğrunun egemenliğini sağlamamız gereklidir.
– Bütün bunlar ve sadece bunlar bizi barışçıl kılabilecektir.

Yuvaya dönüşçülerin görüşüne temel olan insan kavramı, doludizgin ilericiler grubundakilerin hareket nedeni olan kavramdan değişiktir. İkinci gruptakilerin 'büyüme'ye inandıklarını, oysa birincilerin inanmadıklarını söylemek çok yüzeysel kalacaktır. Bir bakıma herkes

(*) Müsrif Oğul'un Meseli: Luka İncili 15:11-32 (ç.n).

büyümeye inanır ve bunda haklıdır da; çünkü büyüme yaşamın özünde vardır. Ne var ki asıl önemli olan nokta, büyüme kavramını nitesel bir açıdan belirlemektir; birçok şey vardır ki büyümesi, yine başka birçok şey vardır ki azala azala kaybolması gereklidir.

Yuvaya dönüşçülerin ilerlemeye inanmadıklarını söylemek de çok yüzeysel olacaktır; ilerleme de hayatın özündeki öğelerden biridir, işin püf noktası, neyin ilerleme olduğu, neyin olmadığını saptamaktadır. İşte yuvaya dönüşçüler de çağdaş teknolojinin almış olduğu ve izlemekte devam ettiği yönün ilerlemenin tam tersi olduğuna inanmaktadırlar: Gittikçe daha büyük boyutlara, daha yüksek hızlara, durmadan artan zorbalığa doğru, doğal uyum kurallarının tümüne meydan okuyan bir yöndür bu. Dolayısıyla bir durup düşünmek ve yeni bir yön bulmak gerektiğini ileri sürmektedirler. Durup düşünmek gerekir, çünkü kendi varlığımızın temelini yok etmekteyiz; yeni bir yön bulmak ise insan yaşamının ne demek olduğunu yeniden hatırlamamıza bağlıdır.

Şu veya bu şekilde, bu büyük çatışmada herkes bir yan tutacaktır. 'İşi uzmanlara bırakmak' doludizgin ilericilerin tarafını tutmak demektir. Politikanın, uzmanlara bırakılamayacak kadar önemli bir iş olduğu yaygın bir kanıdır. Bugün ise politikanın ana içeriğini ekonomi, ekonominin ana içeriğini de teknoloji oluşturmaktadır. Politika uzmanlara bırakılmazsa, ekonomi ve teknoloji de bırakılamaz.

Umutlanmamıza olanak sağlayan gerçek, sıradan insanların çoğu kez uzmanlardan daha geniş açılı ve "hümanist" bir görüşe sahip olabilmeleridir. Bugün kendilerini tamamen güçsüz hisseden sıradan insanların gücü yeni eylemlere girişmekte değil, bu yola girmiş olan azınlık gruplarını benimsemek ve desteklemekte kendini gösterir. Burada konuyla ilgili iki örnek vereceğim. Bunlardan biri hâlâ insanın yeryüzündeki ana uğraşı olan tarıma, ötekiyse sınai teknolojiye ilişkindir.

Modern tarım toprağa, bitkilere ve hayvanlara gittikçe artan miktarlarda kimyasal madde zerkedilmesine dayanmakta ve bunun toprağın verimi ve sağlık açısından uzun dönemli etkisinin ne olacağı gayet ciddi kuşkular doğurmaktadır. Bu tür kuşkuları ifade edenlere ise genellikle 'zehir ile açlık' arasında bir seçim yapılması gerektiği ileri sürülmektedir. Ne var ki birçok ülkede kimyasal maddeler kullanmadan ve toprak veriminin ve insan sağlığının uzun dönemli geleceği konusunda hiçbir kuşkuya yer vermeden mükemmel hasat elde eden başarılı çiftçiler bulunmaktadır. Son yirmi beş yıldır Toprak Derneği* adında

(*) The Soil Association (ç.n).

özel bir gönüllü örgütü, toprak, bitki, hayvan ve insan arasındaki yaşamsal ilişkileri araştırmakta, ilgili araştırmalara girişmekte, yardımcı olmakta ve kamuoyunu bu alanlardaki gelişmelerden haberdar etmektedir. O başarılı çiftçiler de, bu dernek de resmî makamlarca tanınmış ya da desteklenmiş değildir. Modern teknolojik ilerleme yolunun dışında kaldıkları için kendilerine 'toz-toprakla uğraşan esrarengiz adamlar' gözüyle bakılarak genellikle sırt çevrilmektedir. Onların yöntemleri, zorbalık karşıtı ve sonsuz incelikteki doğal uyum sistemi karşısında alçakgönüllü olduklarını göstermekte; oysa bu, çağdaş dünyanın yaşam tarzına aykırı düşmektedir. Fakat çağdaş yaşam tarzının bizi ölümcül bir tehlikenin içine attığını farkedersek, bu öncüleri alaya almak veya tamamen görmemezlikten gelmek yerine içimizde onları desteklemek ve hatta onlara katılmak arzusunu duyabiliriz.

Sanayi alanında ise Orta Ölçekli Teknolojiyi Geliştirme Grubu* bulunmaktadır. İnsanların kendi kendilerine yardım edebilmelerini sağlamanın yollarını sistemli olarak araştırmakta olan bu örgüt, öncelikle Üçüncü Dünya ülkelerine teknik yardım yapmaya çalışmakla beraber, araştırmalarının sonuçları varlıklı ülkelerin geleceğinden kaygılanan insanların da gittikçe dikkatini çekmektedir. Çünkü elde edilen sonuçlar, orta ölçekli, insan yüzlü bir teknolojinin gerçekten olanaklı ve kullanışlı olduğunu; insan denilen varlığı ustalıklı elleri ve yaratıcı beyni ile birlikte üretici süreç ile kaynaştırarak yeniden bir bütün haline getirdiğini göstermektedir. Orta ölçekli teknolojiyi geliştirme grubu, *kitlesel üretime* değil, *kitlelerin üretimine* hizmet etmektedir. Toprak Derneği gibi, kamunun desteğine dayanan, özel ve gönüllü bir örgüttür.

Teknolojik gelişmeyi yeniden insanın gerçek gereksinimlerine yönelterek *insanın gerçek boyutlarına* indirmenin olanaklı olduğuna hiç kuşkum yok. İnsan küçüktür ve bu nedenle küçük güzeldir. Devlere hayranlık kendi kendini tahribe yönelmektir. Peki bir yön değiştirmenin maliyeti ne olacaktır? Şunu hatırlamalıyız ki yaşamımızı sürdürmenin maliyetini hesaplamak sapıkça bir davranış olur. Kuşkusuz değerli her şeyin bir bedeli vardır; teknolojiyi insanı yok edecek yerde ona hizmet edecek bir yöne çevirmek, en başta hayalgücünün işletilmesini ve korkuların bir tarafa bırakılmasını gerektirir.

(*) Intermediate Technology Development Group (ç.n).

III. ÜÇÜNCÜ DÜNYA

11. KALKINMA

Britanya Hükümeti'nin Denizaşırı Ülkelerin Kalkınması konulu resmî bir raporunda dış yardımın amaçları şöyle belirtilmekteydi:

> *"Kalkınan ülkelerin, insanlarına yeteneklerini kullanmaları için, doyumlu ve mutlu bir yaşam sürmeleri ve refah düzeylerini devamlı yükseltmeleri için gerekli maddi fırsatları sağlamalarına gücümüz yettiğince yardımcı olmak."*

Bugün aynı ölçüde iyimser bir dil kullanıp kullanılamayacağı kuşkulu olabilir, ama temel felsefe aynı kalmıştır. Belki biraz hayal kırıklığı vardır: İşin sanıldığından çok daha zorlu olduğu görülmüştür; yeni bağımsızlıklarına kavuşan ülkeler de aynı şeyi görmektedirler. Özellikle iki olgu dünya çapında kaygı yaratmaktadır: Kitlesel işsizlik ve köyden kente kitlesel göç. İnsanlığın üçte ikisi için refah düzeylerinin devamlı yükseldiği, 'doyumlu ve mutlu' bir yaşam umudu kaybolmuyorsa bile, eskisi gibi uzak bir olasılık olarak kalmaktadır. Demek ki sorunun bütününe yeniden bir göz atmamız iyi olacaktır.

Soruna yeniden bakan bazıları yapılan yardımın çok yetersiz olduğunu söylemektedirler. Birçok sıhhatsiz ve bozucu eğilimlerin bulunduğunu kabul etmekle birlikte, daha yoğun bir yardımla bunların giderilebileceğini ileri sürmektedirler. Eldeki yardım miktarı herkese yetecek kadar büyük değilse, başarı olasılığının en büyük olduğu ülkelere odaklanılmasını önermektedirler. Bu önerinin yaygın bir kabul görmediğine şaşmamak gerektir.

Hemen hemen tüm kalkman ülkelerde görülen sıhhatsiz ve bozucu eğilimlerden biri gittikçe daha belirgin şekilde bir 'ikili ekonomi'nin oluşmasıdır; birbirinden dünyalar kadar değişik iki ayrı yaşama düzeni vardır. Sorun, tek bir yaşam tarzını paylaşan insanlardan bazılarının varlıklı bazılarınınsa yoksul olmaları değildir; iki değişik yaşam

tarzının, bir grubun en alt düzeyindeki kişinin geliri, öteki grubun en sıkı çalışan üyesinin gelirini defalarca katlayacak şekilde yan yana gelmesidir. İkili ekonomiden doğan toplumsal ve siyasal gerginlikler tarife gerek bırakmayacak kadar apaçık ortadadır.

Tipik bir kalkınan ülkenin ikili ekonomisinde nüfusun modern sektörde toplanan yüzde 15 kadarını birkaç büyük kent içinde sınırlanmış görürüz. Öteki yüzde 85'i ise kırsal bölgelerde ve taşra kentlerinde yaşamaktadır. İleride tartışılacak olan nedenlerle, kalkınma çabalarının büyük bir kısmı büyük kentlere sarfedilmekte, dolayısıyla nüfusun yüzde 85'i genellikle es geçilmektedir. Onlara ne olacağı belli değildir. Büyük kentlerdeki modern sektörün neredeyse tüm nüfusu emene kadar büyüyeceğini varsaymak –gerçi en ileri ükelerin birçoğunda olan budur– tamamen gerçekçilik dışıdır. En varlıklı ülkeler bile bu kadar hatalı bir nüfus dağılımının er-geç kendini hissettiren yükü altında inlemektedir.

Çağdaş düşüncenin hemen her dalında, 'evrim' kavramı merkezi bir rol oynar. Oysa, 'kalkınma' ve 'evrim' kelimeleri hemen hemen eş anlamlı gibi olmalarına karşın, kalkınma ekonomisinde böyle değildir. Evrim kuramının belirli hallerde yararı ne olursa olsun, muhakkak ki ekonomik ve teknik gelişme deneyimimizi yansıtmaktadır. Modern bir sınai kuruluşu, örneğin bir rafineriyi ziyaret ettiğimizi düşünelim. O devasa tesislerin hayret verici karmaşıklığı içinde yürürken, insan dimağının böyle bir şeyi nasıl olup da tasarlayabildiğini merak edebiliriz. Ne kadar muazzam bir bilgi, dehâ ve deneyim vücut bulmuştur buradaki araç-gereçlerde! Nasıl olmuştur bu? Herhangi birinin kafasından bugünkü halinde hazır durumda çıkmamıştır elbet; bir evrim süreci içinde meydana gelmiştir. Oldukça basit bir şekilde başlamış, şu eklenti, bu değişiklik yapıla yapıla gittikçe karmaşıklaşan bir bütün olmuştur. Üstelik bu rafineride gördüğümüz bile aslında bir buzdağının ancak ucudur.

Ziyaretimiz sırasında göremediğimiz, görebildiğimizden çok daha fazladır. Ham petrolün rafineriye akarak, bir sürü rafine edilmiş ürünün, gereğince hazırlanmış, ambalajlanmış ve etiketlenmiş olarak gayet ayrıntılı bir dağıtım sistemi aracılığıyla sayısız tüketiciye ulaşmasını sağlayan düzenlerin büyüklüğü ve karmaşıklığını göremeyiz. Planlamanın, organizasyonun, finansmanın ve pazarlamanın ardında yatan zihinsel başarıları da göremeyiz. Hele bütün bunların ön koşulu olan, ilkokullardan üniversitelere ve uzmanlaşmış araştırma kurumla-

rına kadar uzanan geniş eğitimsel temeli hiç göremeyiz; bu temel olmadan gerçekte gördüklerimizin hiçbiri olmazdı. Evet, ziyaretçi yalnızca buzdağının ucunu görür, oysa başka bir yerde bunun on katı vardır ve 'on' yoksa, 'bir' de para etmez. Ve 'on', rafinerinin kurulu olduğu ülke veya toplum tarafından sağlanmamışsa, ya rafineri işlemez ya da işlemesi başka bir topluma bağlı olan yabancı bir gövde olarak kalır. Günümüzün eğilimi yalnız göze görünenleri görüp, asıl o görüntünün meydana gelmesine olanak veren gözle görülmez şeylere boşvermek olduğundan, bütün bunlar kolaylıkla unutulmaktadır.

Dış yardımların görece başarısızlığa uğraması, ya da en azından bu yardımların etkinliğini yeterli bulmamamız, acaba başarının genellikle göze görünmeyen ön koşullarını unutmamız yüzünden midir? Tamamen unutmuyorsak da, aynı maddi şeylere karşı olduğu gibi bir tutum takınmaktayız bu şeylere karşı da; sanki planlanıp programlanarak bir ana kalkınma planına göre parayla satın alınabilecek şeylermiş gibi. Başka bir deyişle, kalkınmayı bir evrim olarak değil, bir yaratma olarak düşünüyoruz.

Bilimcilerimiz büyük bir kesinlikle çevremizdeki her şeyin doğal seçim süzgecinden geçen küçük küçük değişimlerle evrim geçirdiğini söyleyip durmaktadırlar. Her şeye gücü yeten Tanrı'nın bile karmaşık bir şeyi bir defada yaratmış olduğunu iddia eden olmamıştır. Her karmaşık olgunun bir evrim sonucu meydana geldiği söylenmektedir bize. Oysa kalkınma planlamacılarımız Tanrı'yı da geçip en karmaşık şeyleri öyle bir çırpıda, adına planlama denilen bir süreçle yaratabileceklerini sanmaktadırlar; yani Atena Zeus'un kafasından değil, hiçlikten doğacaktır, hem de baştan aşağı donanımlı, görkemli ve yaşar halde.

Doğaldır ki olağanüstü ve sisteme uymayan şeyler arada sırada yapılabilir. Şurada veya burada bir proje başarıyla gerçekleştirilebilir. Sanayi öncesi bir toplumda küçük ultra-modern adacıklar yaratmak her zaman için olanaklıdır. Ama bu adacıklar sonra kaleler gibi savunulmak ve sanki uzaklardan helikopterle ikmal yapılırmış gibi beslenmek zorundadır, çünkü yoksa dört bir yanını kuşatan denizin seli altında kalırlar. Başarılı da olsalar, başarısız da, yukarıda sözünü ettiğim 'ikili ekonomi'yi yaratırlar ve çevrelerindeki toplumla kaynaşamadıkları gibi, o toplumun bütünlüğünü ve tutarlılığını da bozarlar.

Bu arada en varlıklı ülkelerde bile benzeri eğilimlerin işlediğini, aşırı bir kentleşme şekli olan 'megalopolis'e doğru bir gelişme görül-

düğünü; refah ve bolluğun ortasında yoksulluk içindeki insanlardan, 'toplum dışı'lardan, işsizlerden ve iş verilemeyecek olanlardan oluşan geniş bölümler kaldığını belirtebiliriz.

Son zamanlara kadar kalkınma uzmanları ikili ekonomi olgusuna ve yarattığı ikiz dertlere, yani kitlesel işsizliğe ve kentlere doğru kitlesel göçlere pek değinmemekteydiler. Değindikleri zaman da bu dertleri geçici sayıp yalnızca esef etmekle yetinmişlerdir. Oysa şimdi bu dertlerin zamanla kendiliklerinden ortadan kaybolmayacakları genel olarak anlaşılmıştır. Tam tersine, ikili ekonomi bilinçli olarak karşı-önlem alınmadığı takdirde bir 'karşılıklı zehirleme süreci' oluşturmakta; kentlerdeki sınai gelişme hinterlandın ekonomik yapısını yıkarken, kentlere akan kitlesel göçlerle öcünü alan hinterland da kentleri idare edilemez bir hale sokarak zehrini akıtmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü ve Kingsley Davies gibi uzmanlarca yapılan ön tahminler 20, 40 hatta 60 milyon nüfuslu kentlerin meydana geleceğini öngörmektedir; bu öyle bir 'sefilleşme' manzarasıdır ki insanın hayalgücünün sınırlarını aşmaktadır.

Bir seçenek var mıdır? Kalkınan ülkelerin varlıklı ülkelerle doğrudan temas halinde oldukları yerde bir modern sektörsüz yapamayacakları kuşku götürmez. Ancak kuşkulanılması gereken, modern sektörün hayli kısa bir zaman içinde tüm nüfusu içine alacak şekilde yayılabileceği yolundaki gizli varsayımdır. Son yirmi yılın egemen kalkınma felsefesi 'varlıklılar için iyi olan, yoksullar için de iyidir' olmuştur. Bu inancın ne derece ileri götürüldüğü, Amerikalılar ve bağlaşıklarının, bazen de Rusların, 'barışçıl' nükleer reaktörler kurmayı gerekli ve uygun buldukları kalkınan ülkelerin listesini incelemekle anlaşılabilir: Tayvan, Güney Kore, Filipinler, Vietnam, Tayland, Endonezya, İran, Türkiye, Portekiz, Venezuela. Bu ülkelerin hepsinin de başta gelen sorunları tarım ve kırsal yaşamın yeniden canlandırılmasıdır, çünkü yoksulluk içindeki halklarının büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşar.

Tüm düşüncelerimizin başlangıç noktası yoksulluk, daha doğrusu, sefalet ölçüsüne varan ve insan kişiliğini yozlaştırıp bönleştiren bir yoksulluktur. İlk görevimiz de bu ölçüde bir yoksulluğun koyduğu sınırları ve kısıtlamaları görmek ve anlamaktır. Burada da kaba maddeciliğimiz bizi yalnızca 'maddi fırsatlar'ı (yukarıda alıntı yaptığım Hükümet Raporu'nun sözleriyle) görmeye ve maddi olmayan etkenleri atlamaya zorlamaktadır. Yoksulluğun nedenleri arasında, eminim ki

maddi etkenler ikinci planda gelmektedir, örneğin doğal zenginliklerden veya sermayeden yoksunluk, ya da alt yapı yetersizliği gibi. Aşırı yoksulluğun birincil nedenleri maddesel değildir; eğitim, örgütlenme ve disiplin aksaklıklarında yatmaktadır.

Kalkınma malla başlamaz, insanla ve onun eğitimi, örgütlenmesi, disipliniyle başlar. Bu üçü olmadan tüm kaynaklar el atılmamış, saklı olarak kalır. Refah içinde olan toplumlar vardır ki doğal zenginlikleri gayet sınırlıdır; son savaş sonrası, görünmez etkenlerin birincilliğini gözlemek için yeteri kadar fırsat vermiştir bize. Yüksek bir eğitim, örgütlenme ve disiplin düzeyine sahip her ülke, ne kadar yakılıp yıkılmış olursa olsun bir 'iktisâdi mucize' yaratmıştır. Aslında bunlar ancak buzdağının ucuna dikkat eden insanlar için mucizedir. Uç taraf paramparça olmuştu ama tabanı, yani eğitim, örgütlenme ve disiplin hâlâ yerindeydi.

İşte kalkınmanın ana sorunu burada yatmaktadır. Eğer yoksulluğun ana nedenleri bu üç alandaki eksiklikler ise, yoksulluğun giderilmesi de bu eksikliklerin giderilmesine bağlıdır. Bu yüzdendir ki kalkınma bir yaratış eylemi olamaz, sipariş verilip satın alınamaz, her şeyiyle planlanamaz. Bu yüzdendir ki bir evrim süreci gerektirir. Eğitim 'sıçrama' yapmaz; büyük incelikleri olan yavaş bir süreçtir.

Örgütlenme de 'sıçrama' yapmaz; değişen çevre koşullarına uyacak biçimde yavaş yavaş evrelerden geçmelidir. Aynı şey disiplin için de geçerlidir. Her üçü de adım adım bir evrim geçirmek zorundadır ve kalkınma politikasının en önde gelen işi de bu evrimi hızlandırmak olmalıdır. Bu üç şey yalnızca minicik bir azınlığa değil, tüm topluma malolmalıdır.

Bazı yeni ekonomik faaliyetleri başlatmak için yardım veriliyorsa, bunlar ancak ve ancak yeterince geniş halk kesimlerinin üzerinde durduğu eğitim düzeyiyle desteklenebilirse yürür ve ancak eğitim, örgütlenme ve disiplin bakımından ilerlemelere yol açarlarsa gerçekten değer taşır. Bir esneme süreci olabilir ama hiçbir zaman bir sıçrama süreci olmaz. *Özel* bir eğitime, *özel* bir örgütlenmeye ve *özel* bir disipline dayalı yeni ekonomik faaliyetler getirilirse, bu etkenler alıcı toplumda hiçbir şekilde mevcut değilse, faaliyetler de sağlıklı bir kalkınmaya yol açmak bir yana, engel bile olabilirler. Toplum yapısıyla kaynaştırılamayan ve ikili ekonominin sorunlarını daha da katmerleştirecek yabancı öğeler olarak kalacaklardır.

Bundan çıkan sonuç şudur: Kalkınma, öncelikle ekonomistlerin konusu değildir, hele uzmanlıkları kaba maddeci bir felsefeye dayananlar için hiç değil. Kuşkusuz ne gibi bir felsefi inançları olursa olsun, ekonomistlerin kalkınmanın belirli aşamalarında, gayet kesinlikle belirlenmiş teknik işlerde yararlı olabilecekleri durumlar vardır. Ama kalkınma politikasının *tüm halkı kapsayacak olan* anahatlarının önceden kesinlikle saptanmış olması şarttır.

Dış yardım ve kalkınma alanında gerekli olan yeni düşünme tarzı eskisinden değişik olacaktır, çünkü yoksulluğu ciddi bir şekilde ele alacaktır. Mekanik bir tarzda 'zenginler için iyi olan yoksullar için de iyidir' demeyecektir. Tamamen pratik bir açıdan insanlarla ilgilenecek, onların iyiliğini gözetecektir. Nedenine gelince, insanlar her zenginliğin birinci ve son kaynağıdırlar da ondan. Onlar hesap dışı bırakıldıklarında, kendi havalarında birtakım uzmanlar, burunları havada plancılar tarafından itilip kakıldıklarında hiçbir şeyden gerçek bir verim almanın olanağı yoktur.

Bundan sonraki bölümde, 1965 yılında Şili'nin Santiago kentinde toplanan UNESCO'nun Bilim ve Teknolojinin Latin Amerika'nın Kalkınmasında Uygulanması konulu bir konferansı* için hazırlanmış bir bildiri, biraz kısaltılmış olarak, yer almaktadır. O sıralar ekonomik kalkınma hakkındaki tartışmalar teknolojiyi daima bir 'veri' olarak alıyor, sorun verili teknolojinin henüz buna sahip olmayanlara nasıl aktarılacağı oluyordu. En son teknoloji muhakkak ki en iyisiydi ve yoksulluğun gerçek koşullarına ve kısıtlılıklarına uymayacağı için kalkınan ülkelerin ivedi gereksinimlerine bir yararının dokunamayacağı düşüncesi alay konusu oluyordu. Ne var ki, bu bildiri Londra'daki Orta Ölçekli Teknoloji Grubu'nun kuruluşunun temeli oldu.

(*) Conference on the Application of Science and Technology to the Development of Latin America (ç.n).

12. ORTA ÖLÇEKLİ BİR TEKNOLOJİNİN GELİŞTİRİLMESİNİ GEREKTİREN TOPLUMSAL VE EKONOMİK SORUNLAR

GİRİŞ

Bugün dünyanın birçok yerinde yoksullar daha yoksullaşmakta, zenginler daha zenginleşmekte, dış yardımların ve kalkınma planlamasının yerleşik mekanizması bu gidişi durdurmaktan âciz gözükmektedir. Üstelik çoğu zaman bu gelişmeyi körüklüyor gibidirler; çünkü kendi kendine yardım edebilenlere yardım etmek, çaresizlere yardım etmekten her zaman daha kolaydır. Kalkınan ülkeler denilen, yeni gelişen ülkelerin hemen hepsinde, yaşama ve çalışma düzenleri kalkınmış ülkelerdekine benzeyen bir modern sektörün yanında, bir de modern olmayan sektör vardır; nüfusun büyük çoğunluğunu içerir; yaşama ve çalışma düzenleri temelden yetersizdir. Bununla da kalmaz, hızlanan bir çürüyüş egemendir her şeye.

Ben burada yalnızca modern sektör dışındakilere yardım sorunu üzerinde duruyorum. Bu, modern sektördeki yapıcı çalışmaların sürdürülmemesi gerektiği anlamına gelmez ve zaten ne olursa olsun sürdürüleceği ortadadır. Fakat koyu bir yoksulluğun yanı sıra umutsuzlukla da iç içe olan çok büyük sayıdaki insanın yaşamında sağlıklı bir gelişme ya da en azından sağlıklı bir durum olmadığı takdirde, modern sektörde kazanılan bütün başarılar görünüşte kalacak demektir.

ORTA ÖLÇEKLİ BİR TEKNOLOJİ GEREKSİNİMİ

Yoksulların Koşulları

Kalkınan ülkeler denilen toplumlardaki yoksulların ortak koşullan nelerdir? Çalışma fırsatları o denli kısıtlıdır ki, kendi çabalarıyla yoksulluktan kurtaramazlar kendilerini. Yarı işsiz ya da büsbütün işsizdirler, arada bir iş bulduklarında da verimleri aşırı düşüktür. Bazılarının toprağı vardır ama çoğu bir karıştır. Birçoğunun ise ne toprağı

vardır ne de toprak edinme umudu. Kırsal kesimdekiler de ya yarı işsiz ya da tam işsiz olduklarından büyük kentlere akıp dururlar. Ama büyük kentlerde ne iş vardır onlar için, ne de konut. Bütün bunlara karşın, herhangi bir iş bulma olasılığı, bu olasılığın sıfır olduğu köye göre daha büyük gözüktüğünden yine de kentlere doluşurlar.

Kırsal bölgelerdeki açık ve gizli işsizlik çoğu zaman bütünüyle nüfus artışına bağlı olarak düşünülür ve kuşkusuz bunun önemli bir katkısı vardır. Nedense bu görüşte olanlar nüfusa eklenen kişilerin nasıl olup da iş bulamadıklarını açıklayamaz. 'Sermaye'den yoksun oldukları için çalışamadıkları söylenmektedir. Peki, 'sermaye' nedir? İnsan emeğinin bir ürünüdür. Sermaye yoksunluğu üretkenlik düzeyinin düşük olmasının nedeni olabilir ama çalışma olanaklarından yoksunluğun nedeni olamaz.

Ne var ki şu olgu değişmiyor: çok sayıda insan ya hiç çalışmıyor ya da ancak aralıklı olarak çalışıyor; bu yüzden de yoksul, âciz ve çoğu zaman büyük kentte şu ya da bu biçimde bir yaşam için köyü bırakacak kadar çaresizler. Kırsal işsizlik kentlere doğru kitlesel göçlere yol açarak, en varlıklı toplumların kaynaklarına bile aşırı yük olacak ölçüde bir kentleşmeyle sonuçlanıyor. Kırsal işsizlik kentsel işsizliğe dönüşüyor.

En Çok Gereksinenlere Yardım

Bu bakımdan sorunu basitçe şöyle açıklayabiliriz: Büyük kentlerin dışındaki, toplam nüfusun çoğu kez yüzde 80-90'ını kapsayan küçük kentlerde ve köylerde ekonomik yaşamı canlandırmak için ne yapılabilir? Kalkınma çabası; yeni sanayiler kurmanın, bunların yönetici ve personel kadrolarını doldurmanın, çalışmayı sürdürmek için finansman ve pazar bulmanın en kolay olduğu kentlerde yoğunlaştıkça, ülkenin geri kalan kesimindeki tarım dışı üretim daha da aksayacak ve yok olacak, işsizlik artacak; perişan insanların, kendilerini hazmedemeyecek hale gelmiş olan kentlere göçü hızlanacaktır. 'Karşılıklı zehirleme süreci' durmayacaktır.

Bu yüzden kalkınma çabasının en azından önemli bir kısmının büyük kentleri bir tarafa bırakıp doğrudan doğruya kırsal bölgelerde ve küçük taşra kentlerinde bir 'tarım sanayii yapısı' yaratmaya yönelmesi gerekmektedir. Bu açıdan başta gelen gereksinimin, kelimenin tam anlamıyla milyonlarca işyeri olduğunu vurgulamak gerekir. Doğal olarak kimse adam başına üretim düzeyinin önemsiz olduğunu ile-

ri sürecek değildir; ama öncelikle düşünülmesi gereken adam başına üretimi artırmak değil, işsiz ve yarı işsizler için çalışma fırsatlarını en çoğa çıkarmak olmalıdır. Yoksul bir kişi için çalışma fırsatı bulmak gereksinimlerin en büyüğüdür ve düşük ücretli ve görece verimsiz işler bile boş durmaktan iyidir. Bay Gabriel Ardant'ın sözleriyle, "Herkese iş garantisi, mükemmelleştirmekten önce gelir."

> *"Herkese yetecek kadar iş olması önemlidir, çünkü üretken olmayan davranışları yok edip yeni bir zihniyet yaratmanın tek yoludur. Bu, emeğin değer kazanmış olduğu ve mümkün olan en iyi biçimde kullanılması gerektiği bir toplumun yeni zihniyeti olacaktır."*[1]

Diğer bir deyişle, başarıyı üretim ya da gelir oranlarıyla ölçerken işyeri sayısını hesaba katmayan ekonomik hesaplamalar burada sözünü ettiğimiz koşullarda hayli elverişsizdirler, çünkü kalkınma sorununa durağan bir yaklaşım getirmektedirler. Dinamik yaklaşım ise insanların gereksinimlerini ve tepkilerini dikkate alır: İlk gereksinim, ne kadar ufak çapta olursa olsun karşılığında bir ödül getiren bir işe başlamaktır. İnsanlar ancak zaman ve emeklerinin bir değeri olduğunu görürlerse daha da değerlendirmek için çabaya girişirler. Bu yüzden herkesin bir şeyler üretmesi, birkaç kişinin adam başına büyük bir miktar üretmesinden daha önemlidir; bazı kuraldışı hallerde, birinci düzenin toplam üretimi ikincisinden daha düşük kalsa bile bu geçerlidir. Zaten hep böyle düşük kalmayacaktır, çünkü ortada gelişme yaratabilecek güçte dinamik bir durum vardır.

İşsiz bir adam, çaresiz bir kişidir ve fiiliyatta göç etmek zorunda kalır. Çalışma olanakları sağlanmasının birincil gereksinim olduğu ve ekonomik planlamanın da birincil amacı olması gerektiği yolundaki savın gerekçelerinden biri de budur. Bu olanaklar yoksa insanların büyük kentlere akışı durdurulmak şöyle dursun, hafifletilemez bile.

Görevimizin Doğası

Görülüyor ki, görevimiz kırsal bölgelerde ve küçük kentlerde milyonlarca yeni iş olanağı oluşturmaktır. Kalkınmış ülkelerde ortaya çıkmış olan modern sanayinin bu işin altından kalkamayacağı iyice anlaşılmalıdır. İşgücü kıt, sermayesi bol toplumlarda oluşan modern sanayinin sermayeden yoksun, işgücü bol toplumlara uyması olanaksızdır. Porto Riko, bu konuda iyi bir örnektir. Yakınlarda yapılmış bir incelemede şöyle denmektedir:

"Modern fabrika türü imalatın geliştirilmesi kalkınmaya ancak sınırlı bir katkıda bulunmaktadır. Porto Riko kalkınma programı olağanüstü bir canlılık ve başarı göstermiştir, ama 1952-1962 arasında EDA'nın kurdurduğu işletmelerde ortalama istihdam artışı yılda 5.000 kadar olmuştur. Bugünkü işgücüne katılma oranları ile, anakaraya net göç sayısı hesaba katılmadığı takdirde Porto Riko'nun işgücüne her yıl yaklaşık 40.000 kişi eklenmektedir..."*

"İmalat sektöründe, küçük ölçekli, merkezi denetimden daha uzak, daha emek-yoğun örgütlenme biçimleri araştırılmalı ve yaratılmaya çalışılmalıdır. Japon ekonomisinde bugüne dek yaşayagelen bu tür kuruluşlar bu ülkenin hızla büyümesine somut katkıda bulunmuşlardır?"

Aynı ölçüde inandırıcı örnekleri daha birçok ülkede, özellikle Hindistan ve Türkiye'de bulmak olanağı vardır; son derece iddialı beş yıllık kalkınma planlarında sürekli olarak, beş yıllık süre sonunda planın tam olarak uygulanmış olduğu varsayılsa bile, başlangıçtan daha yüksek işsizlik oranları görülmektedir.

Asıl yapılması gereken iş, dört önerme halinde formülleştirilebilir:

Birincisi, insanların şu an üstünde yaşadıkları bölgelerde iş olanakları yaratılmalıdır, göç etmeye eğilimli oldukları metropolitan bölgelerde değil.

İkincisi, bu işyerleri genellikle yeteri kadar küçük olmalıdır; böylece erişilmesi olanaksız bir sermaye oluşumuna ve dışalım düzeyine gerek kalmadan, çok sayıda işyeri açılabilir.

Üçüncüsü, kullanılan üretim yöntemleri görece basit olmalıdır ki, yüksek nitelikli işgücü istemi yalnızca üretim sürecinde değil, örgütlenme, hammadde tedariki, finansman, pazarlama vs. gibi alanlarda da en aza insin.

Dördüncüsü, üretim esas itibariyle yerel malzemeden ve yerel kullanım için olmalıdır.

Bu dört gereklilik ancak ve ancak kalkınmaya 'bölgesel' bir yaklaşım açısından bakılırsa ve 'orta ölçekli' dediğimiz bir teknoloji türünü geliştirmek ve uygulamak için gerçekten bilinçli bir çaba sarfedilirse yerine getirilebilir. Şimdi bu iki şartı sırasıyla inceleyeceğiz.

(*) Economic Development Administration: Ekonomik Kalkınma İdaresi; ABD Ticaret Bakanlığı'na bağlı (ç.n).

"Bölgeci" ya da "Mıntıkacı" Yaklaşım

Belirli bir siyasal yönetim birimi, ekonomik kalkınmanın en muhtaç olanlara yararının dokunması için elverişli boyutlarda olmayabilir. Bazı hallerde çok küçük, günümüzde rastlanılan durumların çoğundaysa çok büyüktür. Örneğin Hindistan'ı alalım. Çok geniş bir siyasal birim olan Hindistan'ın bu birliğinin korunması kuşkusuz birçok bakımdan arzu edilir. Ne var ki kalkınma politikası yalnızca –veya öncelikle– 'Hindistan'ın tümü'yle ilgilenirse doğal gelişimin sonucu olarak kalkınma modern sektördeki birkaç metropolitan alanda yoğunlaşacaktır. Nüfusun yüzde 80 veya daha fazla bir kesimini barındıran geniş alanlar bundan pek yarar görmeyecekleri gibi, belki de zarar göreceklerdir. Bir yandan kitlesel işsizlik, bir yandan da metropolitan alanlara kitlesel göçler şeklinde kendini gösteren çift başlı sorun bu yüzden ortaya çıkmaktadır. 'Kalkınma'nın sonucu, talihli bir azınlığın refah ve servetinin daha da artması, gerçekten muhtaç durumda olanların da her zamankinden daha büyük bir çaresizlik içine düşmeleri olmaktadır. Kalkınmanın ereği yardım elini en muhtaç olanlara uzatmaksa, ülkedeki her 'bölge' veya 'mıntıka'nın kendi kalkınmasına gereksinimi vardır. 'Bölgesel' yaklaşımla anlatılmak istenen de budur.

Bir başka örnek de görece varlıklı bir ülke olan İtalya'dan alınabilir. Güney İtalya ve Sicilya'nın kalkınmamasının nedeni, "İtalya'nın bir bütün olarak" gösterdiği başarılı kalkınmanın sonucudur. İtalyan sanayii genellikle ülkenin kuzeyinde toplanmış bulunmakta ve hızlı büyümesi güneyin sorunlarını azaltmak yerine çoğaltmaktadır. Nasıl hiçbir şey başarı gibi başarılı olamazsa, hiçbir şey de başarısızlık gibi başarısız olamaz. Kuzeyin rekabeti, güneydeki üretimi kırmakta ve tüm yetenekli ve girişimci kişileri çekip almaktadır. Bu eğilimlerin karşısına çıkmak için bilinçli bir çaba harcanması gerekir. Bir ülkenin herhangi bir bölgesi kalkınmadan yararlanamıyorsa, eskisinden de kötü bir duruma düşüyor demektir; kitlesel işsizlik başgösteriyor, kitlesel göçler zorunlu hale geliyordur. Bu gerçeğin kanıtlarını dünyanın dört bir yanında, hatta en kalkınmış ülkelerde bile görmek olanaklıdır.

Bu konuda kesin ve katı tanımlamalar yapmak olanaksızdır. Birçok şey coğrafyaya ve yerel koşullara bakar. Birkaç bin nüfus ekonomik kalkınma merkezi olabilecek bir 'mıntıka' oluşturmak için kuşkusuz yetersizdir; ama birkaç yüz bin kişi, hayli dağınık da olsa, pekâlâ böy-

le muamele görmeye hak kazanmış olabilir. İsviçre'nin tümü altı milyondan küçük bir nüfusu barındırmakta, oysa her biri kendi başına bir tür kalkınma mıntıkası oluşturan 20'yi aşkın 'kanton'a ayrılmış bulunmaktadır. Bunun sonucunda nüfus ve sanayi hayli dengeli bir biçimde dağılmış bulunmakta ve aşırı yoğunlaşma eğilimi bulunmamaktadır.

İdeal olarak, her 'mıntıka'nın kendi içinde bir bütünlüğü ve kişiliği olmalı ve en azından merkez olarak hizmet görecek bir kenti bulunmalıdır. Bir 'ekonomik yapı'ya olduğu kadar bir 'kültürel yapı'ya da gerek vardır; bu bakımdan her köyün bir ilkokulu bulunmasının yanı sıra, birkaç küçük pazar kasabasının ortaokulu da bulunmalı, mıntıka merkezi ise daha yüksek bir öğretim kurumunu barındırabilecek kadar büyük olmalıdır. Ülke ne kadar büyükse, bir iç 'yapı' bulunması ve çok-merkezli bir kalkınma yaklaşımı da o denli gereklidir. Bu gereksinimlere önem verilmezse, yoksullar için umut yoktur.

Uygun Bir Teknoloji Gereksinimi

Bu 'bölgeci' ya da 'mıntıkacı' yaklaşımın uygun bir teknoloji kullanımına dayanmadığı zaman başarı olanağının bulunmayacağı açıktır. Modern sanayide bir 'işyeri' büyük miktarda, ortalama 2.000 sterlin düzeyinde bir sermaye gerektirir.

Doğal olarak yoksul bir ülke belirli bir süre içinde bu tür işyerlerinden ancak sınırlı sayıda yaratabilir. Ayrıca, 'modern' bir işyeri yalnız modern bir çevrede gerçekten üretken olabileceğinden, kırsal alanlardan ve birkaç küçük kasabadan oluşan bir 'mıntıka'ya sırf bu yüzden pek uyamayacaktır. Her 'kalkınan ülke'de kırsal alanlarda kurulmuş sanayi bölgeleri bulmak olanaklıdır; son model donanımları çoğu zaman boş durur, çünkü kurumsal finansman, hammadde tedariki, taşımacılık, pazarlama kuruluşları ve benzeri yoktur ya da eksiktir. Arkadan bir sürü yakınmalarda ve suçlamalarda bulunulur, ancak genellikle kıt dövizlerle sağlanan bir sürü değerin neredeyse sokağa atılmış olduğu gerçeği değişmez.

Kalkınma kuramlarında 'sermaye-yoğun' ve 'emek-yoğun' sanayiler arasında bir ayrım yapmak olağandır. Bu ayrım kuşkusuz geçerli olmakla beraber, sorunun özüne pek inmez, çünkü belirli bir üretim türündeki teknolojiyi değişmez bir veri olarak kabul etmeye zorlar insanı. Bunun üstüne kalkınan ülkelerin 'emek-yoğun' sanayileri öngörmeleri gerektiği ileri sürülünce, akıllıca bir davranış biçimi

izlemek olanaksızlaşır çünkü gerçekte sanayi seçimi çok daha başka ve güçlü kıstaslarla belirlenir: Hammadde tabanı, pazarlar, girişimcilerin ilgisi vs. gibi. Sanayi seçimi bir şeydir, sanayi seçimi yapıldıktan sonraki teknoloji seçimi ise bambaşka bir şey. Bu bakımdan doğrudan doğruya teknolojiyi söz konusu edip, hareket noktası olarak 'sermaye yoğunluğu', 'emek yoğunluğu' gibi deyimleri alıp tartışmayı bulandırmamak daha iyi olur. Aynı şey bu tür tartışmalarda sık sık yapılan başka bir ayrım için de geçerlidir: 'Büyük ölçekli' ve 'küçük ölçekli' sanayi ayrımı. Modern sanayinin genellikle çok büyük birimler halinde örgütlenmiş olduğu doğru olmakla beraber, 'büyük ölçekli'lik hiç de temel ve evrensel özelliklerinden değildir. Belirli bir sanayi faaliyetinin kalkınan bir mıntıkanın koşullarına uygunluğu doğrudan doğruya 'ölçeğine' değil, kullanılan teknolojiye bağlıdır. Bir işçiyi istihdam etmenin 2.000 sterline mal olduğu küçük ölçekli bir girişim, bir o kadar yüksek maliyetli işyerlerinden oluşan büyük ölçekli bir girişim kadar elverişsizdir.

Bu nedenlerden, sorunun özüne inmenin en iyi yolunun teknolojiyi konu almak olduğuna inanıyorum: Yoksullukla boğuşan bölgelerde ekonomik kalkınma ancak 'orta ölçekli teknoloji' dediğimiz temel üzerinde meyve verebilir. Sonuçta orta ölçekli teknoloji, 'emek-yoğun' olacak ve küçük ölçekli kuruluşlarda kullanılmaya elverişli olacaktır. Fakat ne 'emek-yoğunluk', ne de 'küçük ölçeklilik', 'orta ölçekli teknoloji' demek değildir.

Orta Ölçekli Teknoloji'nin Tanımlanması

Teknolojinin düzeyini 'beher işyeri başına düşen donanım maliyeti' olarak tanımlarsak, tipik bir kalkınan ülkenin yerli teknolojisini (simgesel bir dille) 1 sterlinlik teknoloji olarak adlandırabiliriz. Bu arada kalkınmış ülkelerinki de 1.000 sterlinlik teknoloji olarak adlandırılabilir. Bu iki teknoloji arasındaki uçurum o kadar büyüktür ki, birinden ötekine geçmek kesinlikle olanaksızdır. Nitekim, kalkınan ülkelerin halen 1.000 sterlinlik teknolojiyi kendi ekonomilerine sızdırmaya çabalamaları, 1 sterlinlik teknolojiyi kaygı verici bir hızla yok etmekte, modern işyerlerinin yaratılışından çok daha önce geleneksel işyerlerini ortadan kaldırarak yoksulları eskisinden de umutsuz ve çaresiz bir durumda bırakmaktadır. En muhtaç olanlara etkin bir yardım yapılacaksa, 1 sterlinlik teknoloji ile 1.000 sterlinlik teknoloji arasın-

da yer alacak olan bir teknolojiye gerek vardır. Yine simgesel bir dille 100 sterlinlik teknoloji diyelim buna.

Bu tür bir orta ölçekli teknoloji (zaten çoğunluk çürüme halinde olan) yerli teknolojiden çok daha üretken olacağı gibi; ileri düzeydeki aşırı sermaye yoğun modern teknolojiden de çok daha ucuz olacaktır. Böyle bir sermayeleşme düzeyinde hayli kısa bir süre içinde büyük sayıda işyeri yaratılabilir ve bu tür işyerlerinin yaratılması belli bir mıntıka içindeki girişimci azınlığın yalnızca parasal değil, aynı zamanda eğitim, yetenek, örgütlenme becerileri vb. bakımından da olanakları içinde kalır.

Bu son nokta belki daha da aydınlatılabilir:

Kalkınmış ülkelerde işçi başına düşen ortalama yıllık gelirle işyeri başına düşen ortalama sermaye değeri halen kaba bir hesapla 1:1 oranında bulunmaktadır. Genel anlamda bu bir işyeri yaratmanın 1 adam-yıl alması, ya da bir işçinin kendi işyerine sahip olmak için 12 yıl süreyle her yıl bir aylık kazancını tasarruf etmesi demektir. Oran 1:10 olsaydı, bir işyerinin yaratılması 10 adam-yıl alırdı, yani bir işçinin 120 yıl süreyle her yıl bir aylığını tasarruf etmesi gerekirdi. Doğal olarak bu olanaksızdır ve dolayısıyla 1 sterlinlik teknoloji düzeyinde kalakalmış bir mıntıkaya aktarılmış olan 1.000 sterlinlik teknoloji olağan bir ekonomik büyüme yoluyla kök salamaz. Olumlu bir 'gösteriş etkisi' olamayacağı gibi, tersine, bütün dünyada görebileceğimiz üzere, 'gösteriş etkisi' tamamen olumsuz olur. 1.000 sterlinlik teknolojiye ulaşamayan halk, 'kadere teslim' olup, üstelik önceleri yapageldiğini de bırakır.

Orta ölçekli teknoloji, henüz karmaşık, incelikli bir hal almamış olan çevreye çok daha rahatlıkla uyacaktır. Donanım oldukça basit, dolayısıyla herkesin kavrayabileceği, hemen yerinde bakım ve onarımı yapılabilir nitelikte olacaktır. Basit donanımlar genellikle çok saf birleşimi ya da kesin spesifikasyonları olan hammaddelere pek bağımlı olmadıkları gibi, çok ileri düzeyde donanımlara oranla pazar dalgalanmalarına çok daha rahatlıkla uyarlar. Personel çok daha kolay yetiştirilir; gözetim, denetim ve örgütlenme daha basittir; önceden kestirilemez zorlukların etkisinde daha az kalırlar.

Karşı Görüşler ve **Tartışması**

Orta ölçekli teknoloji fikri ortaya atıldığından beri, bazı karşı görüşler ileri sürülmüştür. İlk akla gelen itirazlar psikolojiktir: 'En iyi-

sini kendinize saklayıp bizi daha düşük kalite ve modası geçmiş şeylerle yetinmeye zorluyorsunuz.' Bu, çaresiz durumda olmayıp kendi başlarının çaresine bakabilecek durumda olan, fakat bir an önce daha yüksek bir yaşam düzeyine ulaşmak için yardım bekleyenlerin görüşüdür. Burada asıl konumuz olan, gerçek bir yaşam temelinden yoksun ve sefalet içindeki kitlelerin görüşü değildir. İster kırsal ister kentsel bölgelerde olsunlar, ne 'en iyisi'ne, ne de 'en iyiden bir sonraki'ne sahip olan bu kitleler, en temel yaşam araçlarından bile yoksundurlar. İnsan bazen, 'kalkınma ekonomistleri'nden ne kadarının yoksulların koşullarını gerçekten kavrayabildiğini merak ediyor.

Ekonomistler ve ekonometriciler vardır ki, kalkınma politikasının bazı sözümona sabit oranlardan, örneğin sermaye/hâsıla oranından türetilebileceğine inanırlar. Savunmaları şöyledir: Eldeki sermaye miktarı sabittir. Bunu ya az sayıda yüksek sermayeli işyerine yığmak, ya da çok sayıda düşük maliyetli işyeri arasında azar azar yaymak seçenekleri vardır. İkinci yol seçilirse, birincisine oranla daha az toplam hasıla elde edilir, dolayısıyla mümkün olan en yüksek ekonomik büyüme oranına erişilemez. Örneğin Dr. Kaldor'a göre araştırmalar en modern makinelerin çok sayıda emek kullanan daha basit makinelere oranla beher sermaye birimi başına daha fazla ürün verdiğini göstermektedirler.[3] Burada yalnızca 'sermaye' değil, 'ücretlilerin tükettikleri mallar' da belirli bir miktar olarak alınmakta ve bu miktar 'herhangi bir ülkede belirli bir zaman kesitinde istihdam edilebilecek ücretli işçi sınırını' belirlemektedir.

> *"Ücretli işlerde ancak sınırlı sayıda insanı istihdam edebileceksek, o zaman onları en üretken biçimde kullanalım ki, ulusal gelire mümkün olan en büyük katkıyı yapsınlar; çünkü böylece azami büyüme hızına da ulaşılacaktır, sırf işçi başına düşen sermaye miktarını düşürmek için göz göre göre yolunuzu değiştirmemeniz gerekir. İşçi başına sermaye miktarını on katı artırmakla işçi başına üretimi yirmi katı artırabiliyorsak, böyle bir şey bana göre saçma olur. Ne açıdan bakılırsa bakılsın, en yeni ve daha sermaye yoğun teknolojilerin üstünlüğü tartışma götürmez."*[4]

Bu savunmalar karşısında söylenebilecek ilk şey, statik bir nitelik taşıdıkları gibi kalkınmanın dinamiğini de hesaba katmadıklarıdır. Gerçek durumu hakkıyla değerlendirmek için, insanların tepkilerini ve yetilerini düşünmek, yalnızca makinelerle ve soyut kavramlarla kısıtlı

kalmamak gereklidir. Daha önce de görmüş olduğumuz gibi, en ileri donanımın geri düzeydeki bir çevrede düzenli olarak tam kapasiteyle çalıştırılabileceğini varsaymak yanlıştır. Kapasite kullanımı düşükse, sermaye/hâsıla oranı da düşük olacaktır. Bu bakımdan, aslında hayli değişik etkenlere o kadar bağımlı olan sermaye/hâsıla oranlarını teknolojik veriler olarak almak insanı yanılgıya sürükler.

Ayrıca, Dr. Kaldor'un ileri sürdüğü gibi sermaye daha az sayıda işyerinde yoğunlaştırıldığı zaman sermaye/hâsıla oranının büyüdüğüne ilişkin bir yasa olup olmadığı da sorulması gerektir. Azıcık bir sanayi deneyimi olan herhangi biri böyle bir 'yasa'nın olduğunu iddia etmeyeceği gibi, bunun bilimsel hiçbir temeli de yoktur. Mekanizasyon ve otomasyon ile emeğin üretkenliği artırılır, yani emek/hâsıla oranı yükseltilir ve bunun sermaye/hâsıla oranına etkisi olumlu olabileceği gibi olumsuz da olabilir. Teknolojik ilerlemelerin ek bir sermaye girdisi pahasına, hâsıla hacmini hiç etkilemeksizin iş olanaklarını yok ettiği sayısız örnekler verilebilir: Bu bakımdan belirli bir sermaye girdisinin mümkün olan en küçük sayıda işyeri arasında yoğunlaştırılmasıyla en yüksek hâsılanın elde edilebileceği savı oldukça yanlıştır.

Bu savın en zayıf olduğu nokta, istihdam oranının düşük olduğu bir ekonomide 'sermaye' ve hatta 'ücretli tüketim malları'na 'değişmez veriler' gözüyle bakmasıdır. Burada da statik bakış açısı, ister istemez yanlış sonuçlara varmaktadır. Daha önce de ileri sürmüş olduğum gibi, kalkınma politikasının ana konusu işsiz oldukları için, ne kadar sefil bir düzeyde olursa olsun yine de salt tüketici durumunda bulunanlara çalışma olanakları yaratmaktır. Ne 'ücretli tüketim malları' ne de 'sermaye' fonuna herhangi bir katkısı olmasa da istihdam her şeyin önkoşuludur. Boş gezen bir adamın üretimi sıfırdır ama kötü donatımlı bir adamın bile üretimi olumlu bir katkı sayılabilir; bu katkı hem 'sermaye'ye hem de 'ücretli tüketim malları'na olabilir. Bu ikisi arasındaki ayrım ekonometricilerin sandıkları kadar belirgin değildir, aslında 'sermaye'nin tanımı kullanılan teknolojinin düzeyine bağlıdır.

Çok sıradan bir örnek alalım. İşsizlik oranının yüksek olduğu bir bölgede bir hafriyat işi olduğunu varsayalım. En modern hafriyat makinelerinden araçsız gereçsiz kol gücüne kadar birçok teknoloji türünden seçme olanağı vardır. 'Hâsıla' işin niteliğine göre belirleneceğinden, 'sermaye' girdisi ne kadar düşük tutulursa sermaye/hâsıla oranının o kadar yüksek olacağı açıkça ortadadır. İş hiçbir araç-gereç

olmaksızın yapılacak olsa, sermaye/hâsıla oranı sonsuza dek büyüyebilecek, ancak adam başına üretkenlik aşırı düşük olacaktır.

İş en ileri düzeydeki modern teknolojiyle yapılacak olsa, sermaye/hâsıla oranı düşük kalacak, fakat adam başına üretkenlik çok yükselecektir. Bu iki aşırı uçtan hiçbiri arzu edilir bir şey olmadığından, orta bir yol bulunması gerekmektedir. Şimdi işsizlerin bir kısmının ilk önce değişik gereçlerin yapımına koşulduklannı, örneğin el arabası vb. araçlar yaptıklarını, ötekilerin ise çeşitli 'ücretli tüketim malları' ürettiklerini düşünelim. Her iki üretim hattı da en basitinden en karmaşığına kadar farklı teknolojiler üzerine temellendirilebilecektir. Her keresinde de yapılması gereken, pahalı ve karmaşık donanımlara gerek göstermeden yeterli bir üretkenlik düzeyi sağlayan orta ölçekli bir teknoloji bulmaktır. Bütün olarak bu girişimin sonucu başlangıçtaki hafriyat işinin sınırlarını çok aşan bir ekonomik kalkınma olacaktır. En modern hafriyat makinelerinin alımı için gerekecek olan toplam dış 'sermaye' girdisinden çok daha az bir miktar sermayeyle ve 'modern' yöntemin gerektirecek olduğundan çok daha fazla (önceleri işsiz bulunan) bir emek girdisiyle yalnızca belirli bir proje tamamlanmış olmayacak, aynı zamanda tüm bir topluluk kalkınma yoluna sokulmuş olacaktır.

Bu bakımdan, elverişli orta ölçekli teknolojilerin bulunup seçilmesini kalkınmanın ana davası sayan dinamik yaklaşım, yapıcı eylemlere yeni yollar açmaktadır diyorum. Oysa durağan, ekonometrik yaklaşım bunların farkına bile varamaz.

Orta ölçekli teknoloji düşüncesine karşı yapılan bir başka itiraz da, geri kalmış ülkelerde girişimcilik yeteneklerinin malûm yetersizliği dolayısıyla bu yaklaşımdan bir sonuç alınamayacağıdır. Dolayısıyla, bu sınırlı kaynak en yoğunlaştırılmış bir biçimde, en çok başarı şansı olduğu yerlerde kullanılmalı ve dünyada bulunabilecek en iyi sermaye donanımıyla donatılmalıdır. Sanayi büyük kentlerin içinde ya da yakınında, büyük, kaynaşmış birimler halinde ve işyeri başına mümkün olan en yüksek düzeyde sermaye oranıyla kurulmalıdır.

Bu sav 'girişimcilik yeteneği'nin değişmez ve belirli bir nicelik olduğu varsayımına dayanmakta ve böylece yine tamamen durağan bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Doğal ki ne sabit, ne de belirlenmiş bir nicelik olan girişimcilik yeteneği, büyük ölçüde kullanılacak teknolojiye bağlıdır. Modern teknoloji düzeyinde girişimci olarak davranmaktan âciz olan kişiler, yukarıda da açıklanan nedenlerle orta öl-

çekli bir teknoloji temeli üzerinde kurulu bir girişimi pekâlâ başarıya ulaştırabilir. Aslında bana kalırsa bugün kalkınan ülkelerin görünürdeki girişimci yetersizliğine neden, ileri düzeyde bir teknolojinin ileri düzeyde olmayan bir çevreye sızmasından doğan 'olumsuz gösteriş etkisi'dir. Elverişli, orta ölçekli bir teknoloji uygulandığında girişimcilik yeteneklerinin eksikliğinden ötürü başarısızlığa uğramayacak, modern sektördeki girişimcilerin sayısını da azaltmayacaktır. Tersine, sistemli, teknik üretim yöntemlerini tüm halka yaymakla gereksinilen yeteneklere sahip kişilerin sayısını çoğaltacaktır.

Orta ölçekli teknoloji düşüncesine karşı iki tez daha ileri sürülmüştür: Ürünlerinin yurtiçinde rekabetten korunması gerekeceği ve dışsatıma elverişli olmayacağı. Her iki tez de yalnızca tahminlere dayalıdır. Gerçekte, belirli bölgelerde belirli ürünler için yapılmış önemli sayıda tasarım ve maliyet araştırmaları bütün dünyaya göstermiştir ki, akıllıca seçilmiş bir orta ölçekli teknolojinin ürünleri en yakındaki büyük kentin modern fabrikalarından çıkanlara oranla daha ucuz olabilmektedir. Bu tür ürünlerin dışa satılıp satılamayacakları açık bir sorudur; işsizlerin dışsatıma bugün de bir katkısı olmamaktadır. İlk iş onları yerel malzemeden yerel kullanım için yararlı mallar üretebilecekleri işlere koşmaktır.

Orta Ölçekli Teknolojinin Uygulanabilirliği

Orta ölçekli teknolojinin uygulanabilirliği doğal ki evrensel değildir. Zaten çok ileri düzeyde bir modern sanayinin sonucu olan ürünler vardır ki ancak bu tür bir sanayide üretilebilir. Ne var ki bu ürünler yoksulların ivedi gereksinim duydukları şeyler de değildir. Yoksulların en çok gereksindikleri basit şeylerdir; inşaat malzemesi, giyim eşyası, ev eşyası, tarımsal araçlar; ve tarım ürünleri karşılığında daha yüksek bir kazanç. Birçok yerde de en ivedi gereksinimleri arasında ağaçlar, su ve ürün depolama tesisleri bulunmaktadır. Çoğu tarım toplulukları, kendi ürünlerinin işlenmesindeki ilk aşamayı kendileri gerçekleştirebilseler çok büyük bir yardım görmüş olacaklardır. İşte bütün bunlar orta ölçekli teknoloji için ideal uygulama alanlarıdır.

Ne var ki, daha iddialı birçok uygulama alanı da vardır. Yakın tarihte yayınlanmış bir rapordan iki örnek verelim:

> *"Örneklerden ilki, (pazarları ne kadar küçük olursa olsun kendi sınırları içinde petrol rafinerileri bulunan Afrikalı, Asyalı ve*

Latin Amerikalı hükümetlerin çoğu tarafından teşvik edilen) yeni bir eğilim ile ilgilidir. Uluslararası firmalar ürün birimi başına düşük bir sermaye yatırımı ve alçak bir kapasite ile örneğin günde 5.000 ilâ 30.000 varil arası üreten küçük petrol rafinerileri tasarlamaktadır. Bu tesisler, alışılagelmiş tasarımlara uygun çok daha büyük ve sermaye-yoğun rafineriler kadar verimli ve düşük maliyetli çalışmaktadır. İkinci örnek ise, yine son zamanlarda küçük pazarlar için tasarlanmış olan 'paket' amonyak fabrikalarıdır. Bazı geçici verilere göre, böyle günde 60 ton kapasiteli bir 'paket' tesiste ton başına yatırım maliyeti 30.000 dolar kadar olmaktadır. Oysa alışılagelmiş dizayna göre kurulu 100 tonluk bir tesiste (ki bu bile alışılagelmiş bir fabrika için çok küçük bir kapasitedir) ton başına yaklaşık 50.000 dolarlık bir yatırım gerekmektedir."[5]

Orta ölçekli teknoloji düşüncesi artık modası geçmiş yöntemlere bir dönüş demek değildir yalnızca; yine de gelişmiş ülkelerde söz gelimi bir yüzyıl önce kullanılan yöntemlerin sistemli araştırılması gayet yararlı sonuçlar verebilirdi. Batı biliminin gerek saf bilimsel, gerekse uygulamalı alanda elde ettiği ilerlemelerin, aslen bu ilerleyişin sonucunda geliştirilen araç ve makinelerde gövdeleştiği, bu donanımların reddinin bilimin reddi demek olduğu sanılır çoğu zaman. Bu aşırı yüzeysel bir bakış açısıdır. Asıl ilerleme, kesin bilgilerin birikimindedir ki, bu bilgiler de çok çeşitli şekillerde uygulanabilir. Modern sanayide bugün görülen uygulama bunlardan yalnızca biridir. Dolayısıyla orta ölçekli teknolojinin geliştirilmesi yeni bir alanda gerçek bir ilerleme demektir; emekten tasarruf amacıyla uygulanan üretim yöntemlerinin muazzam maliyet ve karmaşıklığından kaçınılarak, teknoloji emek fazlası olan toplumlara uydurulmaktadır.

Orta ölçekli teknolojinin uygulanım alanının evrensel değilse bile gayet geniş olduğunu, halihazırdaki uygulamaları araştırma zahmetine girecek herkes açıkça görecektir. Örnekler kalkınan ülkelerin hepsinde ve hatta ileri ülkelerde bile bulunabilir. Peki o halde, eksik olan nedir? Yalnızca, orta ölçekli teknolojinin yürekli ve yetenekli uygulayıcılarının birbirlerini tanımamaları, desteklememeleri ve benzeri bir yol izlemek istemekle beraber nasıl başlayacaklarını bilmeyenlere yardım edememeleridir. Sanki resmî makamların ve halkın asıl ilgi alanlarının dışında kalıyor gibidirler. "Avrupalı veya Amerikalı donatım malzemesi dışsatıcısının yayınladığı katalog teknik yardımın hâlâ baş kaynağıdır"[6] ve yardım dağıtımına yönelik kurumsal düzenleme-

ler genel olarak en ileri teknoloji düzeyindeki büyük çaptaki projelere öncelik tanır.

Resmi makamların ve kamuoyunun ilgisini görkemli projelerden çelip, yoksulların gerçek gereksinimlerine çevirebilirsek, savaş kazanılmış olacaktır. Bugün uygulanmakta olan orta ölçekli teknolojilerin araştırılması, herkese bir iş vermeye yetecek kadar bilgi ve deneyim birikimi bulunduğunu, boşluk olan yerlerde de yeni dizayn çalışmalarının büyük bir süratle yapılabileceğini gösterecektir. Poona'daki Gokhale Siyasal Bilimler ve Ekonomi Enstitüsü direktörü Profesör Gadgil, orta ölçekli teknolojinin geliştirilmesi için üç yaklaşım olasılığı ortaya atmıştır:

"Bir yaklaşım, geleneksel sanayide varolan tekniklerle başlayıp ileri teknik bilgimizden yararlanarak (geleneksel teknikleri) uygun bir şekilde dönüştürmektir. Dönüştürmek burada varolan araç-gereç, yetenek ve yöntemlerden bazı öğeleri korumayı da içermektedir... Geleneksel teknolojinin ıslahı çok büyük önem taşımaktadır; özellikle geçiş sürecinde teknolojik işsizliğin artmasını önlemek için bir koruma girişimine gerek duyulduğu süre içinde..."

"Başka bir yaklaşım, en ileri teknolojinin uç noktasından başlayarak orta ölçekli teknolojinin gereklerini yerine getirebilecek şekilde uyarlamak ve ayarlamaktır... Bazı hallerde bu süreç özel yerel koşullara göre de bir ayarlama gerektirecektir, örneğin belirli bir yörede var olan yakıt veya enerji türüne göre."

"Bir üçüncü yaklaşım ise doğrudan doğruya deneyler ve araştırmalar yoluyla orta-ölçekli teknolojiyi kurmaktır. Ne var ki bunun verimli olabilmesi için gerek bilimci gerek teknisyen açısından sınırlayıcı ekonomik koşulların tanımlanması gereklidir. Bunlar, en başta hedef alınan faaliyet ölçeği, sermaye ve emeğin göreceli maliyetleri ile sermaye ve emek girdilerinin mümkün olan veya arzu edilen ölçeğidir. Orta ölçekli teknolojiyi kurmak için bu tür doğrudan bir çaba kuşkusuz söz konusu alanda varolan ileri teknoloji bilgisinin ışığında sürdürülecektir. Ne var ki, uyarlama ve ayarlama girişimine kıyasla çok daha geniş olasılıklar yaratabilecektir."

Profesör Gadgil, şu çağrıyla devam ediyor:

"Ulusal Laboratuarların, teknik kurumların ve büyük üniversitelerin uygulamalı bölümlerindeki personelin ilgisi bu çabaya

yönelmelidir. İleri teknolojinin geliştirilmesine gelişmiş ülkelerde zaten yeterince çalışılmaktadır; Hindistan'da gerekli olan özel uyarlamalar ve ayarlamalarla başka bir ülkede ilgilenilmesi pek olası değildir. Dolayısıyla bunlar planlarımızda en büyük önceliği almalıdır. Orta ölçekli teknoloji ulusal bir dava olmalı ve hâlen olduğu gibi kendi başlarına çalışan küçük bir uzmanlar grubuna bırakılmış, umursanmayan bir konu olarak kalmamalıdır."[1]

Yaşamsal önem taşıyan bu alanda şimdiden varolan bilgi ve deneyimleri toplayıp, sistemleştirebilecek ve geliştirebilecek bir durumda olan uluslarüstü kurumlara da benzeri bir çağrıda bulunmak olanaklıdır.

Özet olarak şu sonuçları çıkarabiliriz:

1 Kalkınan ülkelerdeki 'çifte' ekonomi yakın gelecekte de varlığını sürdürecektir. Modern sektör, ekonominin tümünü emecek kapasitede değildir.

2 Modern olmayan sektör özel kalkınma çabalarının hedefi haline getirilmezse, çökmeye devam edecektir. Bu çöküş kitlesel işsizlik ve metropolitan bölgelere kitlesel göçler halinde kendini göstermeye devam edecektir. Bu ise modern sektördeki ekonomik yaşamı da zehirleyecektir.

3 Yoksullara kendi kendilerine yardım etmeleri için el uzatılabilir ama bunun için yoksulluğun ekonomik sınırlarını tanıyan bir teknolojinin, orta ölçekli bir teknolojinin de sağlanması gerektir.

4 Kalkınan ülkelerde tam istihdamın sağlanmasına elverişli orta ölçekli teknolojilerin geliştirilmesi için ulusal ve uluslarüstü düzeyde eylem programlarına gereksinim vardır.

13. İKİ MİLYON KÖY

Ağırlığın maldan insana kaydırılması için azimli ve bilinçli bir çaba sarfedilmediği zaman ikinci kalkınma on yılının sonuçlan da birincisinden daha iyi olmayacaktır. Hatta böyle bir değişiklik olmadıkça dış yardımların sonuçları giderek daha yıkıcı olacaktır.

Kalkınmayı teşvikten söz ederken, düşündüğümüz nedir; mallar mı insanlar mı? Eğer insanlarsa, özellikle hangi insanlar? Kimlerdir onlar? Nerededirler? Neden yardım gereksinmektedirler? Yardımsız yapamayacaklarsa, gereksindikleri yardım nedir tam olarak? Onlarla nasıl ilişki kuracağız? İnsanlarla ilgilenmek bunlar gibi sayısız soru çıkarır ortaya. Öte yandan mallar bu kadar soruya gerek bırakmaz. Özellikle ekonometriciler ve istatistikçilerin konusu olduklarında, mallar tanımlanabilir bir nitelikte olmaktan bile çıkar; GSMH, dışalım, dışsatım, tasarruf, yatırım, altyapı vb. haline gelirler. Bu soyutlamalardan çok etkileyici modeller çıkartılabilir ve bu modellerde gerçek insanlara bir yer kaldığı görülmez. Doğal ki 'nüfus' da yer alabilir içlerinde, ama ancak eldeki mal miktarının oluşturduğu payın bölündüğü bir payda olarak. Böylece model, payda büyüdüğü zaman 'kalkınma'nın, yani payın büyümesinin durakladığını ve boşa gittiğini gösterir.

Mallarla uğraşmak insanlarla uğraşmaktan çok daha kolaydır; çünkü en azından malların ne kendilerine özgü bir beyinleri vardır, ne de konuşup anlaşma güçlükleri çıkartırlar. Ağırlık insanlara verildiği zaman, konuşup anlaşma sorunları öncelik kazanır. Yardım edecekler kimlerdir, yardım edilecek olanlar kimler? Yardım edenler genellikle varlıklı, (bir bakıma uzmanlaşmış) eğitimli ve kent kökenli; en çok yardım gereksinenler ise yoksul, eğitimsiz ve kırsal kökenlidirler. Bu, birincileri ikincilerden üç büyük uçurumun ayırması demek olmaktadır: Varlıklı ile yoksul arasındaki uçurum; eğitimli ile eğitimsiz arasındaki uçurum ve kentliler ile taşralılar arasındaki uçurum – sonuncusu sanayi ile tarım arasındaki uçurumu da içerir. Kalkınmanın ilk sorunu bu üç uçurumun nasıl aşılacağıdır. Bunun için de büyük bir hayalgücü, araştırma ve anlayış çabası göstermek gerektir. Görece varlıklı ve eğitimli kentlilere uyan üretim yöntemleri, tüketim düzenleri, fikir ve değer sistemleri, yoksul ve yarı-cahil köylülere uyacak gibi değildir. Yoksul köylülerin birdenbire ileri bir eğitim ve bilgi düzeyindeki kentlilerin dünya görüşlerini ve alışkanlıklarını edinmeleri olanaksız-

dır. Ve eğer insanlar kendilerini yöntemlere uyduramazlarsa, yöntemlerin insanlara uydurulması gerekir. İşte işin püf noktası da buradadır.

Üstelik zengin ekonomilerin birçok özelliklerinin zaten yararlılıkları kuşkuludur; ayrıca her halde yoksul toplumlar için o denli elverişsizdirler ki, insanların bu özelliklere kendilerini uydurabilmeleri felaketleri olacaktır. Değişimin doğası, babaların oğullarına öğretebilecekleri veya oğulların babalarından alabilecekleri bir şey bırakmayacak hale geldiyse, aile hayatı çöker. Tüm toplumların yaşamı, çalışması ve mutluluğu; ölçüsüz değer taşıyan ve çok duyarlı olan bazı 'psikolojik yapılar'a dayalıdır. Toplumsal dayanışma, işbirliği, karşılıklı saygı ve her şeyden önemlisi, kişinin kendine saygısı; düşmanlıklar karşısında yüreklilik ve zorluklara göğüs germe yeteneği ve daha birçok şey bu 'psikolojik yapılar'ın ağır hasar görmesiyle çözülür ve yok olur. Kişi, kendi kendini yararsızlığına inandırdığı anda mahvolur. Ne kadar hızlı ve büyük olursa olsun, hiçbir ekonomik kalkınma bu tür kayıpların yerini dolduramaz. Aslında ekonomik kalkınma bu tür kayıplar yüzünden engellenir.

Bu ürkütücü sorunların hiçbiri, kalkınma ekonomistlerimizin çoğunun dünyayı tozpembe gören kuramlarında göze çarpmaz. İlk kalkınma on yılının başarısızlığı yalnızca yardım ölçülerinin yetersizliğine, ya da daha kötüsü, kalkınan ülkelerin toplumlarının ve nüfuslarının bünyesinde varolduğu ileri sürülen bazı eksikliklere yorulmaktadır. Yürürlükteki literatürü inceleyen biri, kritik sorunun yardımın çok yanlı ya da ikili anlaşmalarla verilmesi olduğunu veya dış ticaret hadlerinde birincil ürünler yararına bir düzeltme yapılması, ticaret engellerinin kaldırılması, özel yatırımcılara güvenceler sağlanması; ya da doğum kontrolünün etkin olarak uygulanmasından başka gerçekten önemli bir şey olmadığını sanır.

Bu konulardan herhangi birinin ilgisiz olduğunu öne sürüyor değilim; ne var ki sorunun özüne indiklerini de sanmıyorum. Herhalde, bu konular üzerinde yoğunlaşan bir sürü tartışmadan da çok az yapıcı eylem çıkmaktadır. Sorunun özü benim görüşümde dünyadaki yoksulluğun her şeyden önce iki milyon köy sorunu olduğu, dolayısıyla, iki milyar köylünün sorunu olduğudur. Çözümü de yoksul ülkelerin kentlerinde bulunamaz. Çevre yaşanılır hale getirilmediği sürece, dünyadaki yoksulluk sorunu çözülemez ve daha da kötüleşmesinden kaçınılamaz.

Kalkınmayı nicesel ölçüler ve büyük soyutlamalar içinde düşünmeye devam edersek, sorunun içyüzünü görme fırsatlarını kaçırırız. GSMH, yatırımlar, tasarruflar vb. kalkınmış ülkelerin incelenmesinde bir yarar sağlar ama kalkınma sorunlarıyla hemen hemen hiçbir ilgileri yoktur. (Bugünkü varlıklı ülkelerin gerçekteki kalkınma sürecinde de hiçbir rol oynamamışlardır!) Yardımın başarılı olmuş sayılabilmesi için alıcı ülkedeki kitlelerin işgücünü harekete geçirmeye ve üretkenliği emekten "tasarruf" sağlamadan yükseltmeye katkısı olmalıdır. Genellikle başarı ölçütü sayılan GSMH'nın büyümesi tamamen yanıltıcıdır ve hatta ister istemez ancak yeni sömürgecilik olarak betimlenebilecek olguların ortaya çıkmasına yol açar.

Bu deyimi kullanmaktan çekinmemin nedeni, hem kulağa hoş gelmemesi hem de yardımı verenlerin bir art-niyetleri olduğunu ima etmesindendir. Var mıdır böyle bir kasıt? Genel olarak yoktur sanırım. Ne var ki bu sorunu küçültmez, tersine büyütür. Kasıt olmadan yürütülen bir yeni-sömürgecilik, amaçlı olarak sürdürülen bir yeni-sömürgecilikten çok daha sinsice ve karşı konulması çok daha zordur. En iyi niyetlerle başlanan işlerin normal gelişiminin bir sonucu olarak belirir çünkü. Yoksul ülkelerde yerleşen üretim yöntemleri, tüketim standartları, başarı ve başarısızlık ölçütleri, değer sistemleri, davranış biçimleri önceden erişilmiş refah koşullarına uygun olsalar da, yoksul ülkeleri zenginlere karşı gittikçe daha kaçınılmaz bir bağımlılık halinde bırakırlar. Bunun en açık örneği ve belirtisi gittikçe artan dış borçlardır. Bunu birçok kişi görmekte ve iyi niyetli bazı kişiler bağışların borçtan, ucuz kredilerin pahalısından daha iyi olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Buna söylenecek bir şey yoktur. Ne var ki, borçların artması en ciddî sorun değildir. Nihayet borçlu borcunu ödeyemezse, ödemeyi keser; kredi açan tarafın daima göze almış olması gereken bir risktir bu.

Çok daha ciddi olan şey, yoksul bir ülkenin zenginlerin üretim ve tüketim düzenine kendini kaptırmasıdır. Bu yakınlarda Afrika'da ziyaret ettiğim bir tekstil fabrikası, ders alınacak bir örnek oluşturmaktaydı: Fabrika müdürü hayli büyük bir gururla tesislerin dünyadaki en yüksek teknolojik düzeyde olduğunu göstermekteydi. Neden bu kadar otomatikleştirilmişti her şey acaba? "Çünkü" demişti, "Afrikalı işçi sanayi işine alışkın olmadığından, yanlış yapar, oysa otomatikleştirilmiş makineler yanlış yapmaz. Bugün istenilen kalite standartları öyle yüksektir ki, benim çıkardığım mal pazar bulabilmek için mükemmel

olmak zorundadır". Müdür fabrika politikasını şöyle özetlemekteydi: "Muhakkak ki, görevim insan faktörünü ortadan kaldırmaktır". Dahası da var. Kalite standartlarının uygunsuzluğu yüzünden, bütün bu donanım en ileri ülkelerden ithal edilmek zorundaydı; bu kadar yüksek düzeyde donanım ise üst yönetim ve bakım-onarım personelinin tümünün de ithalini zorunlu kılmaktaydı. Hatta, yerli pamuğun en iyi kalite iplik üretimine elvermeyecek kadar kısa elyaflı olması ve istenilen standartların yüksek oranda yapay elyaf kullanımını gerektirmesi yüzünden hammaddeler bile ithal edilmek zorundaydı. Bu olağan dışı bir olay değildir. Yalnızca kalkınma planlarını ve ekonometrik modelleri inceleyeceğine, gerçek "kalkınma" projelerine bir göz atmak zahmetine katlanan herhangi birisi bu türden sayısız olaya rastlayacaktır: Ancak çok incelmiş malzemenin kullanılabileceği kadar hassas işlemlerle lüks sabun imal eden sabun fabrikaları için dışarıdan yüksek fiyatlarla hammadde sağlanırken yerli hammadde ucuza satılır; hepsi de zenginlerin tarzına uygun gıda maddesi işleme kuruluşları, ambalajlama merkezleri kurulur, makineleşmeye gidilir. Birçok hallerde yerli ürün meyveler çürütülürken, güya tüketici salt göze hoş görünme amacı güden kalite standartları istediği için, muazzam bir bilim ve teknolojinin yardımıyla her elmanın aynı boyutlarda ve ufacık bir çarpıklık olmaksızın üretildiği Avustralya'dan veya California'dan meyve satın alınır. Bu örnekler sonsuza dek çoğaltılabilir. Yoksul ülkeler kendine yeterli olmalarına ve kendi güçleriyle gelişmelerine engel olan üretim yöntemlerine ve tüketim standartlarına kaymakta ve itilmektedirler. Sonuç kasıtlı olmasa da yeni-sömürgecilik ve yoksulların umutsuzluğa itilmesidir.

Şu halde, bu iki milyon köye yardım nasıl yapılacaktır? Önce işin nicesel yönünü ele alalım. Batı yardımının toplamını alıp, kalkınma ile ilgisiz bazı kalemleri çıkardıktan sonra kalkınan ülkelerde yaşayan insanların sayısına bölersek, adam başına yılda 2 sterlinden daha az bir rakama ulaşırız. Yıllık gelire ek olarak düşünüldüğünde önemsiz ve gülünç bir rakamdır bu. Dolayısıyla birçok kişi zengin ülkeleri çok daha büyük bir parasal çaba göstermeye çağırmaktadır. Bu çağrıyı desteklemeyi reddetmek ters bir tutum olurdu, ama şöyle mantıksal bir hesapla ulaşmayı bekleyebileceğimiz tutar nedir? Yılda adam başına 3 sterlin mi? 4 mü? Bir parasal destek olarak, bir tür 'kamusal yardım' ödemesi olarak, yılda adam başına 4 sterlin bile bugünkü rakamdan daha fazla önemsenecek bir şey değildir.

Sorunu daha da açmak için, gerçekten muazzam çapta bir ek gelir sağlayan küçük bir kalkınan ülkeler grubunun durumunu düşünelim: Ortadoğu'nun petrol üreticisi ülkeleriyle, Libya ve Venezuela. 1968 yılında bu ülkelerin petrol şirketlerinden sağladıkları vergi ve imtiyaz gelirleri 2.349 milyon sterlini, yani adam başına 50 sterlini bulmuştur. Bu fonların gelişi, sağlıklı ve istikrarlı toplumlar, yaşamından hoşnut halklar yarattı mı? Kırsal yoksulluğu zamanla ortadan kaldırıp tarımı kalkındırdı, sanayileşmeyi yaygınlaştırdı mı? Bazı çok sınırlı başarılara karşın, bunların yanıtı kesinlikle hayırdır. Para tek başına sorunu çözümlemeye yeterli değildir. Politika yanlışsa, para düzeltemez; politika doğruysa, o zaman da para gerçekte aşılamayacak bir sorun ortaya çıkarmaz.

Şimdi de işin nitesel yönüne dönelim. Son on-yirmi yılın kalkınma çabalarından bir şey öğrenmişsek, o da bu sorunun muazzam bir *entelektüel* çaba gerektirdiğidir. Varlıklı, eğitimli, kent kökenli yardımseverler, işleri kendi yöntemleriyle çözmesini bilir; ama yoksul, eğitimsiz, kırsal kökenli iki milyar köylünün yaşadığı iki milyon köyde kendi kendine yeterli bir kalkınmaya nasıl yardımcı olunacağını bilirler mi? Büyük kentlerde bazı büyük işler yapmasını bilirler; ama kırsal bölgelerde binlerce küçük işin nasıl yapılacağını bilirler mi? Büyük sermayelerle iş görmesini bilirler; ama bir yığın işgücüyle, üstelik başlangıçta hiç eğitilmemiş bir sürü işçiyle aynı işin nasıl yapılacağını bilirler mi?

Genel olarak bilmezler. Ne var ki her biri kendi alanında deneyimli birçok kişi vardır ki, bilir. Başka bir deyişle, gerekli bilgi az-çok vardır; yalnız örgütlü, kolayca yararlanılabilir bir biçimde değildir. Dağınık, sistemsiz, örgütsüz ve kuşkusuz eksiklidir.

En iyi yardım entelektüel yardımdır, yararlı bilgi bağışıdır. Bilgi bağışlamak, maddi şeyler bağışlamaktan çok daha yeğdir. Birçok nedeni vardır bunun. Hiçbir şey, içten bir çaba ve özveri olmaksızın bir insana gerçekten 'mâl olmaz'. Maddi bir bağış, bir çaba veya özveri olmadan da alınabilir; dolayısıyla çoğu kez avanta olarak kabul edilir, çok seyrek olarak insanın kendisine mal olur. Oysa entelektüel bir bağış, bilgi bağışı çok değişiktir. Alıcı, sahip olmak için içten bir çaba göstermezse bağış gerçekleşmez. Bağışı kendine mal etmek ve sahip olmak aynı şeydir ve böylece sahip olunan şeyi 'ne güve yer, ne pas tutar'. Maddi bağışlar insanları bağımlı kılarken, bilgi bağışı özgürlüğe kavuşturur; kuşkusuz bağışlanan bilgi doğru türdense. Bilgi bağışı-

nın etkileri de çok daha kalıcıdır ve 'kalkınma' kavramıyla çok daha yakından bağlantılıdır. Atasözünde olduğu gibi, birine balık ver, çok kısa bir süre için az bir yardım yapmış olursun; ona balık tutmayı öğret, tüm yaşamı boyunca başının çaresine baksın. Daha ileri bir anlamda söylersek; bir adama hayli para harcayıp bir olta ver; etkisinin ne olacağı yine belli değildir; hatta yararlı olsa bile adamın geçimini sağlaması yine senden gelecek desteğe bağlı kalacaktır. Oysa ona kendi oltasını yapmasını öğretirsen, yalnızca kendine yeterli olmasını sağlamış olmakla kalmazsın, kendine güvenmesini ve bağımsızlığını da sağlamış olursun.

İşte yardım programlarının gittikçe daha çok üstünde durması gereken nokta budur; uygun entelektüel bağışlar yoluyla, kendi kendine yardım yöntemleri hakkında bilgi bağışı yaparak insanları özgüvenli ve bağımsız bir hale getirmek. Bu arada, bu yaklaşımın görece çok daha ucuz olduğunu, az bir parayla çok iş başardığım da kaydetmelidir. 100 sterline bir adamı bazı üretim araçlarıyla donatabiliriz; oysa aynı parayla 100 kişiye kendi kendilerine yardım etmesini öğretmek pekâlâ mümkün olabilir. Belki başta bazı maddi yardımlarla 'pompaya su vermek' süreci hızlandırmakta yararlı olabilir; ancak bu tamamen duruma bağlı ve ikinci planda kalacaktır. Ürünler doğru seçilmişse gereksinimi olanlar bedelini de ödeyebilecektir zaten.

Kalkınma yardımlarının savunduğum doğrultuya yöneltilmesi yardım fonlarının çok az bir bölümünün ayrılmasını gerektirecektir. Bugün İngiltere yılda 250 milyon sterlin düzeyinde bir dış yardım yapıyorsa, bunun yalnızca yüzde birinin 'bilgi bağışı' örgütlenmesine ve seferberliğine yöneltilmesi, eminim ki tüm olasılıkları değiştirecek ve 'kalkınma' tarihinde yeni ve çok daha umut dolu bir çağ açacaktır. Yüzde bir, 2,5 milyon sterlin kadar bir şey tutar; bu para, akıllıca kullanılırsa sözünü ettiğimiz amacın yolunda çok uzun bir süre yetecektir. Üstelik geri kalan yüzde 99'u da çok daha verimli kılabilecektir.

Dış yardımın başta gelen görevinin gerekli bilgi, deneyim, *know-how* ve benzeri entelektüel araçları sağlamak olduğunu anladığımızda, dış yardım çabalarının henüz yeterli olmaktan çok uzak kaldıklarım görürüz. Asıl görevin alıcı ülke tarafından ortaya atılan çeşitli projelere ve gereksinimlere fon sağlamak olduğu kanısı sürdükçe, bilgi etkeninin zaten var olduğu sanıldıkça, bu sonuç doğaldır. Gözle görülür biçimde eksikliği çekilen asıl etken budur; varmış gibi hesaplanamaz. Zincirin 'eksik halkası' budur. Halen hiçbir bilginin aktarılma-

dığını söylemiyorum, böyle bir şey söylemek saçma olurdu. Tersine *know-how* denilen bilgiler bol bol akmakta, ancak varsıl için uygun olanın yoksula da yarayacağı varsayımına dayalı kalmaktadır. Yukarıda da savunduğum gibi, bu varsayım yanlıştır, ya da en azından ancak bir bölümü doğrudur.

Şimdi iki milyon köyümüze dönelim ve gerekli bilgileri *onların* erişebileceği bir hale nasıl getirebileceğimize bakalım. Bunun için önce söz konusu bilgiye kendimizin sahip olmamız gerekmektedir. Yardımdan sözetmeden önce, verebileceğimiz bir şeylerimiz olması gereklidir. Ülkemizde yoksulluk içinde binlerce köy yoktur; o halde *biz* ne biliriz bu koşullarda kendine yardım yöntemleri hakkında? Aklın başlangıcı, insanın bilgisizliğini itiraf etmesidir. Bilmediğimiz halde bildiğimizi sandığımız sürece, zengin olsalardı ne görkemli şeyler yapabileceklerini yoksullara gösterip dururuz. Dış yardımın bugüne dek başlıca yanlışı bu olmuştur.

Oysa biz bilgi ve deneyimlerin örgütlenmesi ve sistemleştirilmesi hakkında bir şeyler biliyoruz; hemen hemen her işi yapabilecek kurumlarımız ve olanaklarımız var; yeter ki yapılacak işin ne olduğunu açıkça anlamış olalım. Örneğin iş tropik ülkelerde düşük maliyetli yapılar için elverişli yöntemler ve malzemeleri gösterecek bir rehber ortaya çıkarmak ve böyle bir rehberin yardımıyla kalkınan ülkelerdeki yerli inşaatçılara bu amaca yönelik teknoloji ve metodolojiyi öğretmek ise, bunu yapabileceğimize, ya da en azından iki-üç yıllık bir sürede yapabilecek hale gelmemizi sağlayacak girişimlere hemen başlayabileceğimize hiç kuşku yoktur. Bunun gibi birçok kalkınan ülkede ana gereksinimlerden birinin su olduğunu ve milyonlarca köylünün kendi başlarına uygulayabilecekleri ucuz su depolama, koruma, taşıma vb. yöntemleri hakkında sistemli bilgi sahibi olmaktan muazzam yarar sağlayacaklarını anlamışsak, gerekli bilgiyi toplayıp düzenleyecek ve iletecek yetenek ve kaynaklara sahip olduğumuz kuşkusuzdur.

Daha önce de söylediğim gibi yoksulların gereksinimleri görece basittir ve öncelikle ana gereksinimlerine yönelik yardım istemektedirler. Kendi kendilerine yardım etmekten, kendi güçlerine güvenmekten aciz olsalardı, bugün hayatta olmazlardı. Ne var ki kendi yöntemleri çoğunluk fazla ilkel, verimsiz ve etkisiz olduklarından, yeni bilgilerin, daha doğrusu onlar için yeni olmakla beraber herkes için o kadar yeni olmayan bilgilerin verilmesiyle düzeltilmeleri gerekmektedir. Yoksulların genellikle değişime karşı olduklarını sanmak yanlış-

tır; ancak önerilen değişiklik, halen yapmakta oldukları şeylerle organik bir bağlantı içinde olmalıdır. Kent kökenli ve bürodan çıkma yenilikçilerin 'sen hele önümden çekil de bir sürü yabancı parasıyla ve malzemesiyle şu işin ne kadar güzel yapılabileceğini sana göstereyim' havası içinde bir yaklaşımla önerdikleri radikal değişikliklere haklı olarak kuşku ve direniş göstermektedirler.

Yoksulların gereksinimleri görece basit olduğu için yapılması gereken incelemelerin kapsamı hayli sınırlıdır. Sistemli olarak ele alınması pekâlâ mümkün olan bir konu olmakla beraber, halen sahip olduğumuzdan değişik bir örgütsel düzenleme gerektirmektedir (halen fon dağıtımına yönelik bir düzen vardır). Bugün kalkınma çabaları, verici ülkede olduğu gibi alıcı ülkede de hükümet yetkilileri tarafından, yani devlet dairelerindeki idareciler tarafından yürütülmektedir. Eğitim ve deneyimleri bakımından ne girişimci ne de yenilikçi olan bu kişiler üretim süreçleri, ticari gerekler ve haberleşme sorunları hakkında belirli teknik bilgilere de sahip değillerdir. Muhakkak ki onların da bir rolü vardır ve onlarsız işe girişilemez. Ama onlar da tek başlarına hiçbir şey yapamazlar. Öteki toplum gruplarıyla; Cuma akşamı işçinin ücretini ödeyemedi mi kapı dışarı edildiğinden 'yaşayabilirlik disiplini' içinde eğitilmiş olan sanayi ve ticaret adamlarıyla, düşünmeye, yazmaya ve haberleşmeye zamanları, olanakları ve eğilimleri olan meslek adamları, eğitimciler, araştırmacılar, gazeteciler, üniversite mensupları ve benzerleriyle yakından bağlantılı olmalıdırlar. Kalkınma çalışması bu üç gruptan herhangi birinin tek başına altından kalkamayacağı kadar güçtür. Gerek verici ülkelerde gerekse alıcı ülkelerde, A-B-C bileşimi olarak adlandıracağım bir işbirliği sağlamak zorunludur: A (*administrators*) idarecileri temsilen; B (*businessmen*) işadamlarını temsilen; C (*communicators*) iletişimcileri, yani beyin işçisi profesyonelleri temsilen. Ancak ve ancak bu A-B-C birleşimi etkin olursa kalkınmanın ürkütücü güçlükteki sorunlarına etki yapılabilir.

Varlıklı ülkelerdeki bütün bu değişik iş alanlarında çalışan binlerce yetenekli insan dünyadaki yoksulluğa karşı açılan savaşa katkıda bulunmak istemektedirler; cepten biraz para çıkarıp vermekten çok daha ötede bir katkı. Ne var ki önlerinde yeterince olanak yoktur. Yoksul ülkelerde ise, büyük ayrıcalıklara sahip bir azınlık olan okur-yazarlar ne yazık ki çoğu kez zengin toplumların çıkardığı ve yeni-sömürgeciliğin başka bir yanı olan modalara uyarak kendi vatandaşlarının yoksulluğu dışında her sorunla ilgilenmektedirler. Kendi toplumlarının

ivedi sorunlarıyla uğraşabilmek için onların da güçlü bir rehberliğe ve esinlenmeye gereksinimleri vardır.

Yoksulların kendi kendilerine yardım etmelerini sağlayacak bilgilerin, dünyanın her köşesinde var olan gönüllülerin seferber edilmesi yoluyla yaygınlaştırılması ve bu yardımların A-B-C grupları içinde birleştirilmeleri fazla para gerektirmemektedir. Yukarıda da değindiğim gibi, İngiltere'nin uyguladığı yardım programının yüzde biri, böyle bir yaklaşımın gereksineceği parasal desteği uzun bir süre karşılamaya yeter de artar bile. Bu bakımdan yardım programlarını altüst veya tersyüz etmek söz konusu değildir. Değiştirilmesi gereken düşünce biçimi ve çalışma yöntemidir. Yeni bir politika olması yetmez; yeni örgütlenme yöntemleri de gereklidir, çünkü *politika uygulamanın içindedir.*

Burada savunulan yaklaşımı gerçekleştirmek için yalnızca verici ülkelerde değil, en önemlisi, kalkınan ülkelerin kendilerinde de eylem grupları oluşturulmalıdır. A-B-C düzeni içinde oluşacak bu eylem grupları ideal olarak hükümet mekanizmasının dışında kalmalı, yani gayrı resmî gönüllü kuruluşlar olmalıdırlar. Halen kalkınma çalışmaları yapan gönüllü kuruluşlarca da oluşturulabilirler.

Gerek dinsel, gerekse laik nitelikte, bu tür bir sürü kuruluş zaten vardır ve büyük sayıda 'taban' elemanına sahiptir. Birçok halde uygulamak istedikleri şeyin 'orta ölçekli teknoloji'den başka bir şey olmadığını farketmekte gecikmemişlerdir ama bu amaca yönelik örgütlü bir teknik destek sağlayamamışlardır. Birçok ülkede ortak sorunlarını görüşmek için konferanslar toplanmış ve gönüllülerin en özverili çabalarının bile sistemli bir bilgi ve haberleşme örgütlenmesi olmaksızın meyve vermeyeceği giderek daha açıkça ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, 'entelektüel altyapı' diye tanımlanabilecek bir şeye gerek vardır.

Böyle bir altyapıyı yaratmak için girişimler yapılmaktadır ve gerek hükümetlerden gerekse gönüllü yardım fonu toplayan örgütlerden tam destek görmelidirler. En azından dört ana işlevin yerine getirilmesi gereklidir:

Haberleşme işlevi: Tabanda çalışan ve her bir kişiyi ya da grubu, aynı coğrafi veya 'işlevsel' alanda yapılan öteki çatışmalardan haberdar ederek, doğrudan bilgi alışverişini kolaylaştırmak.

Bilgi aracılığı işlevi: Kalkınan ülkelerde, özellikle konut inşaatı, su ve enerji üretimi, tarım ürünleri depolama ve işleme, sağ-

lık hizmetleri, ulaştırma, küçük ölçekli üretim ve benzeri konularda düşük maliyetli yöntemleri içeren elverişli teknolojiler hakkında gerekli bilgileri düzenli bir biçimde toplayıp yaymak. Burada işin özü, tüm bilgileri tek bir merkezde tutmak değil, 'bilgi hakkında bilgi' ya da 'know-how *hakkında* know-how' *edinmektir.*

'Geri-bildirim' işlevi: Kalkınan ülkelerdeki çalışma alanlarında faaliyet gösteren elemanlardan, ortaya çıkan teknik sorunlar hakkında bu sorunların çözülmesi için elverişli tesislerin ve olanakların bulunduğu gelişmiş ülkelerdeki merkezlere bilgi akışı.

'Alt-yapılar'ın geliştirilmesi ve koordinasyonu işlevi: Kalkınan ülkelerde eylem grupları ve sınama merkezleri kurulması.

Bu tür işler ancak deneme-yanılma yöntemiyle açıklığa kavuşturulabilir türdendir. Her şeye sıfırdan başlamaya gerek olmamakla beraber, elde varolanların toparlanıp sistemli biçimde geliştirilmesi gerektir. Kalkınma yardımının gelecekteki başarısı uygun bilgilerin örgütlenip yayılmasına bağlıdır. Bu görev ise yönetilmesi olanaklı, sınırları belirli ve tamamen eldeki kaynakla yürütülebilir niteliktedir.

Zenginlerin yoksullara yardım etmesi neden o kadar zor oluyor? Çağdaş dünyayı her yanından saran hastalık, kentle taşra arasındaki zenginlik, güç, kültür, çekicilik ve umut dengesizliğidir. Birincisi aşırı gelişirken, ikincisi felce uğramıştır. Kent evrensel bir mıknatıs haline gelirken, kırsal yaşamın tadı kaçmıştır. Oysa nasıl sağlam kafa sağlam vücutta bulunursa, kentlerin sağlığının kırsal bölgelerin sağlıklı olmasına dayalı olduğu da değişmez bir gerçektir. Kentler, tüm zenginliklerine karşın, ancak ikinci derecede üreticidirler; oysa tüm ekonomik yaşamın ön-koşulu olan birincil üretim kırsal alanlarda yer alır. Köylünün ve hammadde üreticisinin çağlar boyu sömürülmesinden kök alan bugünkü dengesizlik dünyadaki tüm ülkeleri, giderek zenginlerini yoksullarından daha fazla tehdit etmektedir. Kent ile köy arasındaki dengeyi yeniden kurmak çağdaş insanı bekleyen belki de en büyük işlerden biridir. Bu, dünyada açlığı önlemek için tarımsal verimi yükseltmek işi değildir yalnızca. Kırsal yaşamın düzeyi bütün olarak yükseltilmediği zaman kentlere yönelen kitlesel göçlerin ve kitlesel işsizliğin önüne geçmeye olanak yoktur. Bu ise bir sınai tarım kültürünün geliştirilmesi demektir; öyle ki her bölge, her topluluk, içinde yaşayanlara çeşitli işler sağlayabilsin.

Bu on yılın en kritik görevi, kalkınma çabasının dünyadaki yoksulluğun beşiği olan iki milyon köye ulaşmasını sağlayacak etkinlikte

ve elverişlilikte olmasını temin etmektir. Kırsal yaşamın çöküşü sürerse, ne kadar para harcanırsa harcansın çıkış yolu yoktur. Ama kalkınan ülkelerin kırsal halkının kendine yardım etmesine yardımcı olunursa, gerçek bir kalkınmanın başlayacağına hiç kuşkum yoktur. Bu kalkınma, her büyük kentin çevresinde muazzam gecekondu kasabaları ve yoksulluk kuşakları oluşmaksızın, kanlı devrimlerin kıyıcı hayal kırıklıkları olmaksızın gerçekleşecektir. İş gerçekten insanı korkutacak kadar büyüktür, ama eyleme geçirilmeyi bekleyen kaynaklar da büyüktür.

Ekonomik kalkınma, ekonomi biliminden –ekonometriyi bir yana bırakın– çok daha geniş ve derin bir konudur. Kökleri ekonomik alanın dışında, eğitimde, örgütlenmede, disiplinde ve bunların da ötesinde, siyasal bağımsızlıkta ve ulusal çapta bir 'kendi yağıyla kavrulma' bilincinde yatar. Yabancı teknisyenlerin ya da sıradan insanlarla ilişiği yitirmiş yerli bir seçkinler topluluğunun becerikli aşılama operasyonları ile 'yaratılamaz'. Ancak teker teker herkesin işgücünün, zekâsının, heyecanının ve azminin seferber edilmesiyle oluşarak geniş kapsamlı bir 'imar hareketi' olarak sürdürülürse başarı kazanılır. Bilimcilerin, teknisyenlerin, ya da ekonomik planlamacıların yarattığı sihirli bir formülle falan kazanılmaz bu başarı. Ancak ve ancak nüfusun tamamının eğitimini, örgütlenmesini ve disipline sokulmasını içeren bir süreçle olur. Bundan eksik kalan her şey başarısızlığa mahkûmdur.

14. HİNDİSTAN'DA İŞSİZLİK SORUNU

(Londra'daki Hindistan Kalkınma Grubu'na verilen bir konferanstan)

İşsizlikten söz ederken, mevcut işgücünün kullanılmaması ya da çok düşük bir verimle kullanılmasını kastediyorum. Tamamen işsiz bir kişinin üretkenliğini sıfır kabul edip, tam ve etkin olarak istihdam edilen bir kişinin üretkenliğini temsil eden yüzde 100'e kadar uzanan bir ölçek düşünelim. Yoksul bir toplum için kritik sorun bu ölçek üzerinde ilerleme kaydetmektir. Herhangi bir toplumun üretkenliğini hesap ederken, yalnızca ücretli ya da serbest olarak çalışanları hesaba katıp işsiz olduklarından üretkenlikleri sıfır olanları dışarıda bırakmak yeterli değildir.

Ekonomik kalkınma, öncelikle daha fazla iş üretme sorunudur. Bunun için de dört ana koşul vardır: Birincisi, istek olmalıdır; ikincisi, biraz *know-how*, yani işlerin nasıl yapılacağına ilişkin bilgiler; üçüncüsü belli bir miktar sermaye; ve dördüncüsü, üretilen mallar için bir çıkış yolu; ek üretim, ek pazarlar gerektirir.

İstek konusunda *dışarıdan* söylenecek fazla bir şey yoktur. İnsan kendi kendini düzeltmek, daha ileri gitmek istemiyorsa, en iyisi kendi haline bırakmaktır. Yardımın birinci ilkesi de bu olmalıdır. İçerdekiler başka bir açıdan bakabilirler, ama onların sorumlulukları da değişiktir. Yardım veren taraf için, durumunu düzeltmek *isteyen* yeterince insan vardır zaten, ama onlar da ne yapacaklarını bilmemektedir. Böylece ortaya *know-how* sorunu çıkmaktadır. Durumlarını düzeltmek isteyen milyonlarca insan var da, nasıl başaracaklarını bilmiyorlarsa, onlara doğru yolu kim gösterecektir? Hindistan'daki sorunun boyutlarını göz önüne getirin bir. Birkaç bin veya birkaç milyondan söz etmiyoruz, yüz milyonlarca insandan söz ediyoruz. Sorunun büyüklüğü, ufak tefek düzeltmeler, reformlar, ıslahatlar veya teşviklerle çözümlenebilecek düzeyin üstünde kalmakta, işi temel bir politik felsefe sorunu haline getirmektedir. İşin özü de şu soruda yatmaktadır: Eğitim ne işe yarar?

Sanırım Çinliler olacak, II. Dünya Savaşı'ndan önce, bir erkek veya kadını bir yıl üniversitede okutmanın otuz köylünün bir yıllık emeğine mal olduğunu hesaplamışlardır. Yani bir üniversiteli beş yıllık eğitim görse, mezun olduğunda 150 köylü iş-yılı tüketmiş ola-

caktır. Bunu nasıl haklı gösterebiliriz? Bir kişiyi üniversitede beş yıl tutmak için 150 yıllık köylü emeğine sahip çıkmaya kimin hakkı var ve karşılığında köylüler ne görüyor bundan? İşte bu sorular bizi yol ayrımına götürmektedir: Eğitim, bir 'ayrıcalıklı yaşam için pasaport' mu olacaktır, yoksa manastıra giren rahibin yemini gibi kişinin halka hizmet etmek üzere yüklendiği kutsal bir borç mu? Bu iki yoldan birincisi eğitim görmüş genci Bombay'ın gözde semtlerinden birine götürmekte, kendi gibi daha bir sürü yüksek eğitim görmüş kişilerle birlikte karşılıklı övgüler düzülen bir 'ayrıcalıklılar sendikası'na katılarak, ayrıcalıklarının, eğitim görmemiş olan çağdaşı kitlelerin içinde aşınıp gitmemesini sağlamaktır. Bu bir yoldur. Öteki yola ise bambaşka bir ruh içinde girilir ve bambaşka bir ereğe götürür. Bu yol kişiyi dolaylı veya dolaysız olarak kendini 150 yıllık köylü emeğiyle beslemiş olan halkın arasına götürür; onların emeğinin meyvesini yemiş olarak, o da karşılığında bir şeyler vermekle yükümlü duyar kendini; bunu bir onur sorunu sayar.

Sorun yeni değildir. Leo Tolstoy şunları yazarken değindiği aynı şeydir: "Adamın sırtına oturmuşum, boğarcasına, kendimi taşıtıyorum, ama hem kendimi hem de başkalarını temin ediyorum ki; haline çok üzülüyorum ve yükünü hafifletmek için elimden geleni yapmak istiyorum, sırtından kalkmak hariç." İşte yüz yüze gelmemiz gereken ilk soru budur derim ben. Bir ideoloji –veya ne isterseniz deyin– kurabilir miyiz ki, eğitim görmüş kişileri ödenmesi zorunlu bir borç yüklenmiş saysın, yalnızca bir 'ayrıcalık pasaportu' almış değil? Böyle bir ideoloji insanlığın yüce öğretilerinde destek bulur: Örneğin, Lukas'tan şu alıntıyı yapabilirim: "Çok verilenden çok beklenir. Daha çok şey emanet edildiği için, daha çok şey talep edilecektir." Buna temel bir adalet ilkesi de diyebilirsiniz.

Eğer bu ideoloji egemen olmazsa, eğitimin bir ayrıcalık pasaportu olduğu doğal bir şey olarak kabul edilirse, o zaman eğitimin içeriği de halka hizmet edecek türden değil, kendimize, yani eğitim görmüşlere hizmet edecek türden bir şey olacaktır. Ayrıcalıklı azınlık, kendisine toplumda ayrı bir yer sağlayan bir tarzda eğitilmek isteyecek ve ister istemez yanlış şeyler öğrenip öğretecektir; yani el emeğini küçük görme, birincil üretime tepeden bakma, kırsal yaşamı aşağılama vs. gibi kendisine ayrıcalık sağlayan şeyler. Hemen hemen tüm eğitilmiş kişiler kendilerini ülkelerinin, yani sıradan insanların hizmetkârı olarak görmediği sürece, Hindistan'ın yarım milyon köyündeki işsizlik veya

verimsiz istihdam sorununu çözecek bir önderlik ve bilgi alış-verişi olamaz. Bu 500 milyon insan meselesidir. İnsanların kendilerine yardım etmesine yardımcı olmak için her 100 kişiyle meşgul olacak en azından iki kişi gereklidir ki, bu da 10 milyon yardımcı yetiştirilmesinin zorunlu olduğunu gösterir; yani Hindistan'ın eğitim görmüş nüfusunun tümü. Şimdi belki bunun olanaksız olduğunu söyleyeceksiniz, ama eğer gerçekten böyleyse herhangi bir evrensel yasadan ötürü değil, almaya istekli oldukları halde vermeye hiç de hazırlıklı olmayan insanların karakterine yerleşmiş bünyesel bir bencillikten ötürüdür. Aslında, bu sorunun çözülmez olmadığını gösteren kanıtlar da vardır; ne var ki çözüm ancak siyasal düzeyde bulunabilecektir.

Şimdi de üçüncü etkene gelelim; istek ve *know-how*'dan sonra, sermaye dediğim etkene. Doğal ki bu, *know-how* etkenine yakından bağlıdır. Tahminlerime göre Hindistan'da 50 milyon kadar yeni işyerine ivedi gereksinim vardır. İnsanların iş, araç ve gereçleri ve işletme sermayesi şeklinde şu veya bu kadar sermaye olmadan üretken iş yapamayacaklarını kabul edersek, şu soru çıkar ortaya: Yeni bir işyeri kurmak için ne kadar sermaye ayırabiliriz? Bir iş yaratmak için 10 sterline gerek varsa, 50 milyon iş için 500 milyon sterline gerek vardır. Bir iş yaratmak için 100 sterlin gerekiyorsa, 5 milyar sterline gerek vardır. Hele İngiltere ya da ABD'de olduğu gibi bir işin maliyeti 5 bin sterlin ise, 50 milyon iş yaratmak için 250 milyar sterlin gerekecektir.

Söz konusu Hindistan'ın ulusal geliri yılda 15 milyar sterlin kadardır. Dolayısıyla ilk soru beher iş başına ne kadar para yatırabileceğimiz, ikinci soru ise bunu yapmak için ne kadar zamanımız olduğudur. Diyelim ki 10 yıl içinde 50 milyon iş istiyoruz. 15 milyar sterlin olarak saptadığımız ulusal gelirin ne kadarını yeni iş yaratmak için gerekli sermaye fonuna akıtabiliriz? Ayrıntılara girmeden diyebilirim ki, bu oran yüzde beşi bulabilirse ne âlâ. Demek ki 10 yıl süreyle, yıllık 15 milyar sterlinlik ulusal gelirin yüzde beşini ayırmakla iş yaratmak için toplam 7,5 milyar sterlinimiz olacaktır. Bu süre içinde 50 milyon iş yaratmak istiyorsak, beher iş başına ortalama 150 sterlin harcayabiliriz ancak. Başka bir deyişle, beher iş başına bu düzeyde bir sermaye yatırımı ile yılda 5 milyon iş yaratılabilir. Oysa, tutup da "hayır efendim, 150 sterlin çok düşük bir rakam, bir takım aletten fazlasına yetmez bile; beher iş başına 1500 sterlin gerekecek" dersek, o zaman yılda 5 milyon değil ancak yarım milyon iş yaratabiliriz. Ni-

hayet, "bize en mükemmeli yaraşır; bir an önce küçük bir Amerika olmalıyız, onun için de beher iş başına 5000 sterlin gerektir" dersek, değil 5 milyon, yarım milyon iş bile yaratamayız; ancak yılda 170 bin kişiyi istihdam edebiliriz. Kuşkusuz konuyu hayli basitleştirmiş olduğumun farkına varmışsınızdır; çünkü 10 yıl süreyle yapılan yatırımlar, ulusal geliri de yükseltecektir. Ne var ki ben aynı zamanda nüfus artışını da hesap dışı bıraktığımdan, bu iki etkenin sonuçta birbirini götürdüğünü varsayabiliriz.

Bu bakımdan, Hindistan'ın durumunda olan herhangi bir ülke için alınabilecek en büyük toplumsal kararın teknoloji seçimi olduğunu öne sürebilirim. Neyin nasıl olması gerektiğine ilişkin bir yasa koyuyor değilim. Bunlar hayatın katı gerçekleridir diyorum yalnızca. Birçok şey tartışılabilir, ama aritmetiğin ortaya koyduğu sonuçlar tartışılmaz. Ya yüksek bir sermayeleşme düzeyinde az miktarda iş yaratırız, ya da görece düşük bir sermayeleşme düzeyinde çok miktarda iş yaratırız.

Doğal ki bütün bunlar daha önce saydığım öteki etkenlerle bağlantılıdır; yani, eğitim, istek ve *know-how* ile. Hindistan'da ilkokullarda 50 milyon kadar öğrenci vardır; ortaokullarda hemen hemen 15 milyon; yüksek öğrenim kurumlarında ise bir buçuk milyon kadar. Bu çapta bir eğitim mekanizmasını işletmenin bir anlamı olması için, ortaya çıkardığı mezunların bilgilerini uygulayabilecekleri bir şeyler bulabilmeleri gereklidir. Bulamıyorsa bütün bu mekanizma çekilmez bir yükten başka bir şey değildir. Eğitim çabalarının bu kaba taslak manzarası bile kıstas olarak yılda 5 milyon işi düşünmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır, birkaç yüz bin değil.

Daha yakın zamanlara değin, yani 50-70 yıl kadar önce, iş yapma yöntemlerimiz bugünkü standartlara kıyasla hayli ilkeldi. Bu konuyla ilgili olarak, John Kenneth Galbraith'in *The New Industrial Estate*[1] adlı kitabının ikinci bölümü Ford Motor Company hakkında çok ilginç bir öykü sunmaktadır. Ford Motor Co., 16 Haziran 1903 yılında kurulduğunda, ancak 28.500 doları nakit olarak yatırılan, 100.000 doları da istikraz edilen 150.000 dolarlık bir tescilli sermayesi vardı. Yani bu girişime yatırılmış toplam nakit 30.000 dolar düzeyindeydi. 1903 Haziran'ında kurulan şirketin ilk otomobili piyasaya Ekim ayında, yani dört ay sonra çıktı. 1903 yılındaki istihdam hacmi doğal olarak küçüktü, 125 kişi kadar. Beher iş başına sermaye yatırımı da 100 sterlinin biraz altındaydı, 1903 yılında. Şimdi 60 yıl ilerisine bakalım: 1963 yılında aynı Ford Motor Company yeni bir model olan "Mus-

tang"ı üretmeye karar verdiğinde, bunun hazırlığı üç buçuk yıl sürdü, mühendislik ve biçimlendirme maliyetleri 9 milyon doları, yeni model için takım-tezgâh yatırımları 50 milyonu buldu. Bu arada şirket tarafından kullanılan varlığın değeri 6 milyarı bulmuştu ki, bu da istihdam edilen beher kişi başına neredeyse 10 bin sterlin demekti. Yani 60 yıl öncesine kıyasla yüz katı kadar.

Galbraith'in bundan çıkardığı bazı sonuçları incelemeye değer, çünkü bu altmış yıllık süre içinde ne olup bittiğini açıklamaktadır. Bir kere, herhangi bir yeni girişimin başından sonuna kadar geçen süre muazzam bir artış göstermiş bulunmaktadır. Ford'un ilk arabası, işe başlamasından pazarda boy göstermesine kadar dört ay almışken, şimdi yalnızca bir model değişikliği dört yıl almaktadır. İkincisi, üretime bağlanan sermayede de muazzam bir büyüme olmuştur. İlk Ford fabrikasında beher ürün birimi başına düşen yatırım küçücük bir miktardı; malzeme ve parçalar ancak kısa bir süre için fabrikada kalıyordu; bunlarla ilgilenen yüksek ücretli uzmanlar yoktu; çünkü yalnızca basit makineler kullanılıyordu montaj işleminde; şasinin iki işçi tarafından kaldırılabilmesi de işleri kolaylaştırıyordu. Üçüncüsü, bu 60 yıl boyunca, esneklik bakımından büyük kayıplara uğranılmış bulunmaktadır. Galbraith şöyle yazmaktadır: "Ford ve yardımcıları (1903'te) benzinden buhar gücüne dönmek isteseler di, makine atölyesi bu değişikliğe birkaç saatte uydurabilirdi kendini". Bugün bir vida değiştirilmek istense, bir o kadar ay sürecektir. Dördüncüsü, gittikçe uzmanlaşmış bir işgücü oluşmakta, ve bu yalnızca makine personeli arasında değil, geleceğin en ince ayrıntılarına kadar önceden hesaplanması için, planlama personeli arasında da olmaktadır. Beşincisi, karmaşık bütün içinde her biri yalnızca küçük bir görevi üstlenmekten öteye gidemeyen bu bir sürü uzmanı kaynaştırmak için çok değişik bir örgütlenme türü meydana çıkmış bulunmaktadır. "Uzmanların örgütlendirme işi o kadar karmaşıklaşacaktır ki, örgütlenme (organizasyon) uzmanları meydana çıkacaktır. Dev boyutlu ve karmaşık iş örgütleri ileri teknolojinin somut bir gösterisi olmakta makineleri de geçmişlerdir". Nihayet, çok incelikli bir iş olan uzun vadeli planlama gereği ortaya çıkmıştır. Galbraith şöyle demektedir: "Ford'un ilk günlerinde, gelecek pek yakındaydı. Makine ve malzemenin üretime bağlanmasından otomobil olarak meydana çıkmasına dek geçen süre birkaç gündü. Dolayısıyla bu kadar yakında olan bir gelecek, bugün gibi hesaplanabiliyordu", planlama ve tahmin yapma pek zor olmuyordu.

Peki bütün bunlardan çıkan sonuç nedir? Sonuç şudur ki, teknolojinin düzeyi ne kadar ileri olursa, ön-koşulları da genellikle o kadar ağır olmaktadır. Benim burada üstünde durduğum tek konu olan yaşamın basit gereksinimleri gittikçe daha karmaşık süreçlerle karşılanır hale geldikçe, yukarıda saydığım altı koşulu yerine getirmek yoksul bir toplum için aynı ölçüde güçleşmektedir. Yiyecek, giyecek, barınak ve kültür gibi basit ürünler için en büyük tehlike insanların yalnızca 1963 modelini geçerli sayıp 1903 modelini hesaba katmamalarıdır. Oysa her şeyi 1963 modeline göre yapmak önceden büyük bir varlık birikimini gerektirdiğinden, yoksulların erişebileceği bir şey değildir.

Akademik dostlarıma karşı kabalıkta bulunmak istemem ama bu noktanın hemen hepsinin gözünden kaçtığını söyleyebilirim. Milyonlarcası gerektiğinde beher iş başına ne kadar para yatırılabileceği sorusu pek ortaya atılmamaktadır. Oysa, son 50-60 yıl boyunca meydana gelmiş olan gereksinimleri karşılamak nicesel bir sıçramayı gerektirmektedir. Bu yüzyılın başına kadar insanlık tarihinde her şey az çok sürekli bir çizgi takip etmişken, son yarım-yüzyıl içinde nicesel bir sıçrama olmuştur, Ford'un sermayeleşmesinde 30 bin dolardan 6 milyar dolara olduğu gibi.

Kalkınan bir ülkede 1903 düzeyinde olsa bile Henry Ford'lar bulmak zaten zordur. Hele hele hemen sıfırdan başlayıp 1963 düzeyine yükselecek Henry süper-Ford'lar yaratmak tamamen olanaksızdır. Bu düzeyden işe başlamak kimsenin harcı değildir. Bu demektir ki, zaten bu düzeyde çalışır hale gelmemiş olan bir kimse, bu düzeyde hiçbir şey yapamaz. Çağdaş dünyayı anlamamızda, bu noktayı kavramamız yaşamsal önem taşır. Bu düzeyde hiçbir şey *yaratmak* olanaklı olmadığından, bu düzeyde takılı kalmış olan yoksullar zenginlere her zamankinden daha da bağımlı hale düşeceklerdir. Ancak zenginlerin gediklerini kapamaya yarayacaklardır, örneğin ücretlerin düşüklüğü sayesinde şu veya bu ıvır-zıvır üretebileceklerdir. 'Falanca yoksul ülkede ücretler o denli düşüktür ki bir saatin ya da karbüratörün şu veya bu parçasını İngiltere'den daha ucuza yaptırabiliriz. Şu halde bırakalım Hong Kong'da ya da Taiwan'da yapılsın,' denecektir. Yoksulların ancak zenginlerin gediklerini kapayabilecekleri bir teknoloji düzeyinde ne tam istihdam ne de bağımsızlığa erişmek olanaklı değildir, sonuç olarak. Teknoloji seçimi, en önemli seçimdir.

Bazılarının, teknolojik seçim diye bir şeyin söz konusu olmadığını söyledikleri de garip bir gerçektir. Amerikalı tanınmış bir ekonomistin

(1971 tarihli) bir makalesinde, herhangi bir malı üretmenin tek yolu bulunduğu ileri sürülüyordu: 1971'de olduğu gibi. Peki ama bu mallar daha önce hiç üretilmemişler midir? Yaşamın temel ürünleri Âdem cennetten kovulalı beri üretilegelmişlerdir. Oysa bu ekonomist tedarik edilebilecek tek makine modelinin en son model olduğunu söylemektedir. En kolay elde edilebilecek olanın en son model olması mümkündür ama başka bir konudur. Herhangi bir zaman kesitinde pazara egemen olan ancak tek bir makine modelinin bulunduğu doğrudur ve bu da sanki başka bir seçim yapma olanağı yokmuş, sanki istihdam hacmini eldeki sermaye miktarı belirlermiş gibi bir izlenim vermektedir. Bu saçmadır muhakkak ki. Kendisinden alıntı yaptığım ekonomist de bilmektedir saçma olduğunu, öyle ki sonradan kendi kendini düzeltip hayli mütevazı bir sermaye donanımı ile yüksek bir istihdam ve üretim düzeyi tutturan Japonya, Kore, Taiwan gibi örneklere değinmektedir.

Teknoloji seçiminin önemi, yavaş yavaş ekonomistlerin ve kalkınma plancılarının bilincine yerleşmektedir. Dört aşamada gerçekleşmektedir bu: Önce yalnızca gülüp geçilmekte, bu konuyu tartışanlar küçümsenerek kenara itilmektedir. Halen erişmiş bulunduğumuz ikinci aşamada ise konunun hiç olmazsa lafı edilmekte, ancak arkasından herhangi bir eylem gelmemekte ve aynı durum sürmektedir. Üçüncü aşama söz konusu teknolojik seçimler hakkındaki bilgilerin seferber edilmesi; sonuncusu da pratik uygulama olacaktır. Önümüzdeki yol uzundur ama doğrudan doğruya son aşamaya geçmenin siyasal olanakları bulunduğu gerçeğini de saklamak istemiyorum: Eğer siyasal ideolojimiz kalkınmanın özünü insanlarda görüyorsa, o zaman derhal yüz milyonlarca insanın yaratıcı zekâsından yararlanma yoluna gidilerek doğrudan doğruya dördüncü aşamaya atlanabilir. Dosdoğru dördüncü aşamaya doğru ilerleyen ülkeler de vardır gerçekten.

Neyse, siyasetten söz etmek bana düşmez. Teknolojik seçimin kesinlikle yaşamsal önem taşıdığı artık anlaşılmaya başlandıysa, şimdi lafı bırakıp gerçekten işe nasıl girişebileceğimizi sormak gerektir. Bildiğim kadarıyla bu çalışmayı sistemli olarak yürüten tek bir örgüt vardır, o da Orta Ölçekli Teknoloji Geliştirme Grubu'dur (ITDG).* Ticari amaçlı bazı çalışmaların da yapıldığını yadsımıyorum, fakat bunlar sistemli değildir. ITDG, teknolojik seçimlerin neler olduğunu sap-

(*) Intermediate Technology Development Group (ç.n).

tamayı kendine iş edinmiş bulunmaktadır. Bu tamamen özel nitelikteki grubun çalışmalarından yalnızca bir örnek vereceğim: Haddehaneleri ve ağaç işlemeciliğini ele alalım. Ana hammaddeleri madenler ve tahta olan bu sanayi kollarında kullanılabilecek değişik teknolojiler nelerdir? Bunlar en ilkel araçların kullanıldığı en az sermaye yoğun türden en çok sermaye yoğun, en karmaşık olanına doğru sıralanarak sınai profil denilen bir şema ortaya çıkarılmaktadır. Bu profillere destek olarak her teknoloji düzeyi için kullanım el kitapları ve gerekli donanım malzemesinin nerede bulunabileceğini gösteren bir rehber de sağlanmaktadır.

Bu çalışmanın tek eleştirilebilir yanı çok küçük çapta ve çok geç kalmış olmasıdır. Bu kadar yaşamsal bir sorunda küçük bir gönüllü grubunun çalışmasıyla yetinmek olanaklı değildir. Bütün dünyada düzinelerle sağlam temellere dayanan, yeterli fonlara sahip örgüt olmalıydı bu işi yapan. Konu o kadar büyüktür ki, aynı işleri yapan birden fazla örgüt olması da bir sorun olmayacaktır. Her ne ise, bu çalışmaların Hindistan'da gerçekten büyük bir çapta yapılmasını dilerim. Şimdiden bazı başlangıçlar yapıldığını görmekten de büyük hoşnutluk duymaktayım.

Şimdi de dördüncü etken olan pazarlara değinmek istiyorum. Burada gerçekten bir sorunla karşı karşıyayız, çünkü yoksulluk pazarın küçük olması ve satınalma gücünün yetersiz kalması demektir. Varolan satınalma gücünün tümü sanki taahhüt edilmiş gibidir ve dolayısıyla örneğin yoksul bir bölgede yeni bir terlik ya da ayakkabı imalatına girişsem, bölgedeki yoksullar çıkardığım ayakkabıları alacak paraya sahip olmayacaklardır. Bazen imalata girişmek pazar bulmaktan daha kolaydır ve bu durumda hemen ihracat için üretim yapılması salık verilir; ihracat genellikle zengin ülkelere yöneliktir, onlarda ise satınalma gücü büyüktür. Ama kırsal bir bölgede hiç yoktan başlarsam, dünya pazarlarında rekabet etmeyi nasıl ümit edebilirim?

Görebildiğim kadarıyla ihracatın üzerine bu kadar düşülmesinin iki nedeni vardır ki bunlardan biri gerçek olmakla beraber, öteki pek geçerli bir neden değildir. Önce ikincisinden söz edeyim. Bu aslında sömürgecilik günlerinin ekonomi düşüncesinden artakalan bir şeydir. Doğal ki metropoldeki güç bir bölgeye girerken yerel halkla ilgilendiği için değil, kendi sanayiinin gereksindiği kaynakları açmak niyetiyle hareket etmiştir. Örneğin Tanzanya'ya sisal, Zamba'ya bakır için, baş-

ka bir bölgeye ise ticaret için girilmiştir. Bütün düşünce de tamamen bu çıkarlarla biçimlenmiştir.

'Gelişme' hammaddelerin ya da gıda maddelerinin veya ticaret kârlarının geliştirilmesi anlamına gelmiştir. Sömürgeci güç, yerli halkın gelişmesiyle değil, ikmal kaynakları ve kârlarıyla ilgilendiği için iç pazardan çok ihracata yönelmiştir. Bu görüş zihinlerde o denli yerleşmiştir ki, Pearson Raporu bile ihracatın gelişmesini kalkınan ülkeler için ana başarı kıstası saymaktadır. Ne var ki insanlar ihracatla yaşıyor değillerdir; kendileri ve aynı toplum içinde birbirleri için ürettikleri, yabancılar için ürettiklerinden çok, çok daha önemlidir.

Öteki neden daha gerçektir. Zengin bir ülkeye ihracat için üretim yaparsam, satınalma gücünü zaten var sayabilirim, çünkü benim küçük miktardaki üretimim halihazırda var olanın yanında hiç sayılır. Oysa yoksul bir ülkede yeni bir üretim başlatırsam, satınalma gücünün akışını başka bir maldan benimkine çevirtemediğim takdirde ürünlerim için yerli bir pazar varolamaz. Bu bakımdan örneğin bir düzine değişik üretime aynı anda başlamak gerekli olmaktadır; o zaman üreticilerden her biri için öteki on biri pazar oluşturacaktır. Ek üretimi emecek ek bir satınalma gücü yaratılacaktır. Ne var ki birçok değişik faaliyeti aynı zamanda başlatmak çok güç olduğundan, alışılagelmiş öğüt, 'ancak ihracat için üretimin doğru bir gelişme olduğu' yolundadır. Bu tür üretimin hedefi gayet sınırlı olduğu gibi istihdam etkisi de çok sınırlıdır. Dünya pazarlarında rekabet için, genellikle çok sermaye-yoğun ve emekten tasarruf edici teknoloji kullanmam gerekecektir. Her ne ise, sonuçta çoğaltan etkisi kendini gösteremeyecektir. Ürünleri döviz karşılığı satılacak, döviz de ithal mallarına (veya borçların ödenmesine) gideceğinden iş orada bitecektir.

Birbirini tamamlayıcı birçok faaliyete aynı anda girişmek gereği kalkınma açısından gayet büyük bir zorluk meydana getirmekle beraber, kamu işletmeleri yoluyla 'pompaya su vererek' bu zorluğun azaltılması olanaklıdır, iş yaratması bakımından yoğun bir kamu tesisleri programının yararları sık sık sayılıp dökülmüştür. Bu konuda eklemek istediğim tek öneri şudur: Eğer kırsal bir topluluğa dışarıdan finanse edilen bir kamu tesisleri programıyla satınalma gücü aşılayacaksanız, 'çoğaltan etkisi'nden mümkün olan azami yararı sağlamaya bakın. Kamu işletmelerinde istihdam edilen personel, ücretlerini 'ücretli malları'na harcamak ister; çeşitli türlerden bu tüketici malları yerel olarak üretilebilirse kamu tesisleri programı ile yaratılan yeni satınal-

ma gücünün dışarı sızması önlenmiş ve yerel pazar içinde dolaşması sağlanmış olacaktır. Bunun toplam istihdam etkisi de çok büyük olabilecektir. Kamu tesisleri yapımı ve işletilmesi çok arzu edilir bir şeydir ama, yerel tüketim malları üretiminde bir artış ile desteklenmezse, yaratılan ek satınalma gücü ithalata kayacak ve ülke ciddi döviz sıkıntılarıyla karşılaşabilecektir. Yine de bundan ihracatın kalkınma açısından özel bir önem taşıdığı sonucunu çıkarmak yanlış olur. Nihayet insanlığın tümü için ihracat diye bir şey yoktur. Gelişmemiz, Mars'tan ya da Ay'dan gelen dövizlerle başlamamıştır. İnsanlar, kapalı bir toplum meydana getirmektedirler. Hindistan da bu anlamda görece kapalı bir toplum olabilecek kadar büyüktür; eli kolu yerinde olan insanların çalışarak gereksindikleri şeyleri ürettikleri bir toplum.

Bütün bunlar çok zor olacak gibi gözükmektedir; bir bakıma, halk *tarafından* yapılacağı yerde halk *için* yapılırsa, gerçekten de çok zordur. Yalnız şunu akıldan çıkarmayalım ki, gelişme (kalkınma) ya da çalışma (istihdam) dünyanın en doğal şeyleridir. Her sağlıklı insanın yaşamında yeri olan şeylerdir. Bir zaman gelir ki, her insan çalışmaya koyulur. Üstelik bir anlamda bu insanlık tarihinde hiçbir zaman şimdiki kadar kolay olmamıştır. Neden mi? Çünkü her zamankinden daha fazla bilgiye sahibiz şimdi. Haberleşme olanakları çok daha iyi.

Bütün bu bilgilerden, (bu olanaklar sayesinde) yararlanılabilir. Dolayısıyla, zorluklar karşısında donup kalacağımıza, çalışmanın dünyanın en doğal şey olduğunu hatırlayalım. Bir de fazla akıllılık edeceğiz diye elimizi kolumuzu bağlamayalım. Daha ortada olmayan şeylerin bile en optimalini bulmak için türlü çeşitli dâhiyane fikirler ortaya atıp duruyoruz. Bana kalırsa 'hiç yoktan iyidir' diyen aptal bir adam, optimal olmayan hiçbir şeye elini sürmeyen akıllıdan çok daha zekidir. Bizi durduran nedir? Kuramlar, planlar. Planlama Komisyonunda öyle planlamacılarla karşılaşmışımdır ki, 15 yılın bile Hindistan'daki istekli işgücünü istihdam etmeye yetmeyeceğine inandırmışlardır kendilerini. 15 ayda olmaz deseler, hadi neyse; çünkü her işe girişmek biraz zaman alır. Ama havluyu atıp en temel işi 15 yılda yapmanın olanaksız olduğunu söylemek, aklın soysuzlaşması demektir. Nedir bunun gerekçesi? Aman efendim, gerekçe çok akıllıcadır, harika bir model örneğidir. Bir kişiyi istihdam etmek için ortalama şu kadar elektrik, şu kadar çimento ve çelik gerektiğini kanıtlamışlardır. Saçmalıktır bu. Size şunu hatırlatmak isterim ki, bundan 100 yıl önce önemli bir miktarda ne elektrik, ne çimento ne de çelik var-

dı. (Tac Mahal'ın elektriksiz, çimentosuz ve çeliksiz inşa edildiğini, Avrupa'daki tüm katedrallerin de bunlarsız yapılmış olduğunu hatırlatmak isterim. En yenisi olmadan hiçbir şey yapılamayacağı sabit fikirden başka bir şey değildir, aşılması gereken de budur). Siz yine bunun ekonomik bir sorun olmadığını, temelinden siyasal bir sorun olduğunu söyleyebilirsiniz. Temelde, dünyanın sıradan insanları ile bir duygu-birliği sorunudur bu. Sıradan insanları seferber etme sorunu değil, okur-yazarların bir bakıma gönüllü olarak seferber olmalarını sağlamak sorunudur.

Bir başka örnek: Kuramcılar ve planlamacıların dediğine göre, istihdam edilebilecek kişilerin sayısı, elinizdeki sermaye miktarına bağlıdır, sanki insanları sermaye malı (anamal) üretmek için çalıştırmak mümkün değilmiş gibi. Teknoloji seçimi diye bir şey olmadığı söylenmektedir, sanki üretim 1971 yılında başlamış gibi. En son yöntemler dışında hiçbir şeyin ekonomik olamayacağı söylenmektedir, sanki insanların hiç ama hiçbir şey yapmadan durmalarından daha gayrı iktisâdi bir şey olabilirmiş gibi. 'İnsan etkeninin aradan çıkarılması' gerektiği söylenmektedir.

Bir insanın maruz kalabileceği en büyük yoksunluk kendini geçindirmek, ekmeğini kazanmak olanağına sahip olmamaktır. Ekonomik büyüme ile kalkınma arasında bir bağdaşmazlık yoktur. Bugün ile yarın arasında bile bir çelişki yoktur. İnsanların çalışmasına olanak vermekle bugün ile yarın arasında bir çelişki yaratıldığını kanıtlamak için çok saçma bir örnek yaratmak gerekir. Bir yandan bu işlerin zor olduğunu söylemek doğrudur; ama öte yandan da insanın en temel gereksiniminden söz ettiğimizi bir an bile unutmamamız ve bütün bu havalarda dolaşan karmaşık düşüncelerin en birincil ve dolaysız şeyleri yapmamıza engel olmaması gerektir.

Yanlış anlaşılmak tehlikesini de göze alarak, kendine yardım etmenin en basit örneklerinden birini vereceğim. Yüce Tanrı kullarından hiçbirini mirasından mahrum etmemiştir; Hindistan'a da dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen çeşitlilikte ağaçlar vermiştir. İnsanların hemen her gereksinimini karşılayacak ağaçlar vardır burada. Hindistan'ın en büyük öğreticilerinden olan Buda da, öğretilerine her imanlı Budist'in en az beş yılda bir, bir ağaç dikmesi zorunluğunu koymuştur. Bu koşula uyulduğu sürece Hindistan'ın geniş yüzeyi ağaçlarla kaplı, sulak, gölgeli, besin ve diğer ihtiyaç maddeleriyle doluydu. Şimdi Hindistan'daki eli kolu tutan her kişinin kadın olsun, erkek olsun,

çocuk olsun, aynı şeyi yaparak beş yıl süreyle yılda bir ağaç dikmesini ve beslemesini zorunlu kılan bir ideoloji kurulduğunu düşünün. Beş yıllık süre içinde 2 milyar dikili ağaç demek olur bu.

Bir kâğıt parçası üzerinde, akıllıca yürütülen böyle bir girişimin ekonomik değerinin Hindistan'ın beş yıllık kalkınma planlarında şimdiye kadar vaat edilmiş olan her şeyden daha yüksek olduğunu hesaplamak olanaklıdır. Tek kuruş dış yardım olmadan yapılabileceği gibi tasarruf ve yatırım sorunu da yoktur. Yiyecek maddeleri, elyaf, inşaat malzemesi, gölgelik, su, hemen hemen insanın gereksindiği her şeyi de üretebilecektir.

Bunu yalnızca bir fikir olarak ortaya atıyorum. Hindistan'ın muazzam sorununa kesin çözüm yolu olarak değil. Ama şunu sorarım: Ne tür bir eğitimdir ki, hemen yapılabilecek şeylere el atmamızı engeller? Herhangi bir işe başlamak için elektriğe, çimentoya ve çeliğe gerek olduğunu sanmamıza neden nedir? Gerçekten yararlı işler merkezden halledilmez; büyük örgütler tarafından yapılamaz; ama halkın kendisi tarafından başarılabilir. Bu dünyaya gelen her insan için en doğal şeyin ellerini üretken bir işte kullanması olduğu ve bunu başarmanın insan zekâsını aşan bir şey olmadığı görüşünü yeniden kazanabilirsek, sanırım ki işsizlik sorunu ortadan kalkacak ve kısa bir süre sonra, yapılması gereken tüm işleri nasıl bitireceğimizi düşünmeye başlayacağız.

IV. ÖRGÜTLENME VE MÜLKİYET

15. GELECEĞİ ÖNCEDEN SÖYLEYECEK BİR MAKİNE Mİ?

Bu kitaba, tahmin edilebilirlik üzerine bir tartışmayı da sokmamın nedeni, karşı karşıya olduğumuz en önemli metafizik –ve dolayısıyla pratik– sorunlardan birini meydana getirmesidir. Bugün, şimdiye dek görülmemiş sayıda futurolog (gelecek-bilimci), planlamacı, tahminci ve model kurucular olduğu gibi, teknolojik ilerlemenin en bilmeceli' ürünü olan bilgisayarlar da akla gelmeyen bir sürü yeni olanaklar vaat etmektedir. İnsanlar, 'geleceği önceden söyleyecek' makinelerden rahatlıkla söz etmektedirler. İşte beklediğimiz de bu makineler değil midir? Bütün tarih boyunca insanlar geleceği bilmek isteyegelmişlerdir.

Eski Çinliler, *Değişimler Kitabı* da denilen *I Çing*'e başvururlardı. Çağdaşlarımızdan bazıları bugün bile aynı şeyi yapmaktadırlar. İnsanoğlunun en eski kitabı olarak da bilinen I Çing'in temelindeki inanış, her şeyin sürekli bir değişim içinde olmasına karşın, değişimin kendinin değişmez olduğu ve araştırılıp bulunabilecek bazı yasalara uyduğudur. Eski Ahit'te, "Her şeyin bir mevsimi vardır... ve göğün altında güdülen her gayenin bir zamanı... çözülüp dağılmanın bir zamanı... toparlanıp bir araya gelmenin bir zamanı... taşları atmanın da zamanı... toplamanın da bir zamanı vardır" der. Yani, yayılıp genişlemenin olduğu gibi, toplanıp bütünleşmenin de zamanı vardır. Ermiş adamın görevi de Evren'in yüce ritmlerini kavrayarak, hareketini onlara uydurmaktır. Yunanlılar ve herhalde öteki ulusların çoğu canlı kehanetlere başvurarak, Pitya'larına, Kassandra'larına, peygamberlerine ve falcılarına giderken, Çinliler de kayda değer bir şekilde evrensel ve zorunlu bir değişim düzenini açıklayan bir kitaba başvurmaktaydılar. Tüm doğanın kaçınılmaz olarak uyduğu bu Tanrısal Yasalar'a insan da özgür iradesiyle, ya akıl ve tecrübe, ya da çekilen çilelerin sonucu olarak uyacaktı. Çağdaş insan ise bilgisayara başvurmaktadır.

Eski kâhinlerle çağdaş bilgisayarı kıyaslamak ilginç gelse de ancak tezat yoluyla bir karşılaştırma olanaklıdır. Kâhinler özellikle nite-

sel olgularla ilgilenirken, bilgisayarlar nicesel olgularla çalışmaktadır. Delfi tapmağının üzerindeki yazıt 'Kendini bil' demekteyken, elektronik bilgisayarın üzerindeki yazıtın 'Beni Bil' yani, 'Düğmeye Basmadan Çalıştırma Talimatını Oku' şeklinde olması da olasıdır. I Çing ve kehanetlerin metafizik, bilgisayarın ise 'gerçek' olduğu düşünülebilir; ne var ki geleceği söyleyecek bir makine de gayet belirli türde birtakım metafizik varsayımlara dayalıdır. Bir kere 'geleceğin şimdiden gelmiş olduğu', zaten belirlenmiş bir şekil içinde var olduğu varsayımını içermektedir ki, bu da geleceğin odaklanılması ve açık seçik görülür hale getirilmesi için yalnızca iyi araçlar ve tekniklerin yeterli olması demektir. Okuyucu bunun çok öteye uzanan metafizik bir varsayım olduğunu herhalde kabul edecektir; hattâ o denli olağanüstü bir varsayım ki, tüm kişisel deneyimlere aykırı düşerek, insanın özgür iradesinin olmadığı, ya da olayların önceden belirlenmiş akışını değiştiremeyeceği anlamına gelmektedir. Kitabın başından beri üzerinde ısrarla durduğum gibi, tüm metafizik tezler gibi böylesine bir varsayım, açıktan açığa ortaya konsa da, zımni olsa da, kesin pratik sonuçlar doğurur. Soru, gayet basittir: Doğru mu, değil mi?

Tanrı dünyayı ve içinde yaşayacak insanları yaratırken –ki çağdaş bilime göre çok uzun bir zaman sürmüştür bu girişim– O'nun kendi kendine şöyle bir mantık yürüttüğünü düşünebiliyorum: 'Her şeyi tahmin edilebilir yaparsam, hayli iyi beyinler bahşettiğim bu insanlar kuşkusuz her şeyi önceden tahmin etmeyi öğrenecekler ve böylece tüm geleceğin önceden belirlenmiş olduğu ve insanların eylemleriyle etkilenmeyeceğini göreceklerinden hiçbir itkeleri kalmayacaktır. Öte yandan her şeyi tahmin edilemez nitelikte yaratırsam, o zaman da herhangi bir kararın temelinde hiçbir mantıki esas olmadığını yavaş yavaş keşfedecekler ve yine herhangi bir eylemde bulunmak için bir itici nedenleri olmayacaktır. Öyleyse ben de bu ikisinin arasında bir dünya yaratayım ki, bazı şeyler tahmin edilebilir, bazıları da tahmin edilemez olsun. Hangisinin hangisi olduğunu kestirmek işi de onlara düşsün'.

Ve işte bu, gerçekten de çok önemli bir iştir, özellikle insanların geleceği söyleyecek makineler yapmaya çalıştıkları günümüzde. Herhangi bir tahminde bulunmadan önce, tahmin konusu olan etkenin neden tahmin edilebilir nitelikte olduğunun inandırıcı bir açıklaması yapılması gereklidir.

Doğal olarak planlamacılar geleceğin 'şimdiden gelmiş' olmadığı varsayımına dayanarak hareket etmektedirler; önceden belirlenmiş ve

dolayısıyla tahmin edilebilir bir sistemle uğraşmadıklarından, kendi özgür iradeleriyle geleceği belirleyebileceklerini ve planlarının geleceği, plan olmasaydı alacağı biçimden değişik bir biçime sokacağını varsaymaktadırlar. Oysa aynı planlamacılar geleceği söyleyecek bir makineyi herkesten çok arzulamaktadırlar. Acaba bu arada makinenin kendi planlarını da henüz tasarlanmadan söyleyebileceğini hiç düşünüyorlar mıdır?

Semantik Gereksinimi

Ne olursa olsun, tahmin edilebilirlik sorunu önemli olduğu kadar karışıktır da. Biz rahat rahat tahminlerden, planlamadan, geleceği saptamaktan, bütçelemekten, araştırmalardan, programlardan, hedeflerden vs. söz ederken bu deyimleri sanki birbirlerinin yerini kolaylıkla alabilirmiş ve herkes ne demek istediğimizi anlayabilirmiş gibi kullanıyoruz. Sonuç büyük bir kargaşa olmaktadır, çünkü aslında bu deyimler arasında bazı temel ayrımların yapılması gerekmektedir; kullandığımız deyimler geçmişi veya geleceği, eylemleri veya olayları konu alabilir; belirlilik veya belirsizlik ifade edebilir. Bu türden üç çift olasılık bulunduğu yerde mümkün olan birleşim sayısı 2^3, yani sekizdir. Bizim de neden söz edildiğini tam olarak anlayabilmemiz için sekiz değişik deyim kullanmamız gerektir. Ne var ki konuştuğumuz dil o kadar mükemmel değildir. En önemli ayrım, olaylar ve eylemler arasında olduğuna göre, sekiz olası hal şöyle sıralanabilir:

1	Eylem Geçmiş Belirli	5	Olay Geçmiş Belirli
2	Eylem Gelecek Belirli	6	Olay Gelecek Belirli
3	Eylem Geçmiş Belirsiz	7	Olay Geçmiş Belirsiz
4	Eylem Gelecek Belirsiz	8	Olay Gelecek Belirsiz

Olaylar ile eylemler arasındaki ayrım, etken ile edilgen, ya da 'kontrolum altında' ile 'kontrolumun dışında' olan arasındaki kadar temel bir ayrımdır. Planlamacının kontrolu dışındaki konular için 'planlama' sözünü kullanmak saçmadır. Planlamacının açısından olaylar öyle meydana geliverirler. Onları olsa olsa önceden kestirmeyi başarabilir ve bu da planını etkileyebilir; ama bu olaylar hiçbir zaman planının bir parçası olamazlar.

Geçmiş ile gelecek arasındaki ayrıma değinmek de gerekli görülmüştür, çünkü 'plan' ya da 'tahmin' gibi kelimeler her iki hale ilişkin olarak da kullanılmaktadır. Eğer ben, 'Paris'e plansız gitmeyeceğim' dersem, bu 'yolumu bulmak için bir kent planı alarak gideceğim' anlamına da gelebilir ve 6. halin kapsamına girer; ya da 'nereye gideceğimi, zamanımı ve paramı nereye harcayacağımı önceden belirleyen bir planım olacak' anlamına da gelebilir ki 2. ya da 4. halin kapsamına girer. Birisi 'bir plan kaçınılmazdır' derse, hangisini kastettiğini öğrenmek yararsız olmayacaktır. Çünkü bu iki hal *özde* ayrıdırlar.

Bunun gibi, 'tahmin' sözü de, belirsizlik ifade etmekle beraber, geçmişe de geleceğe de uygulanabilmektedir. İdeal bir dünyada geçmişte meydana gelmiş şeyler hakkında tahmin yürütmeye gerek kalmazdı. Ne var ki gerçek dünyada ilke olarak kesinlikle saptanabilecek şeyler bile hayli belirsizlik içindedir. 3., 4., 7. ve 8. haller dört değişik tahmin biçimini temsil etmezler. 3. hal geçmişte yapmış olduğum bir şeye değinir; 7. hal geçmişte olmuş bir şeye, 4. hal gelecekte yapmayı tasarladığım bir şeye değinirken, 8. hal gelecekte olmasını beklediğim bir şeyle ilgilidir. Aslında 8. hal deyimin tam anlamıyla bir tahmindir ve 'planlama' ile hiçbir ilintisi yoktur. Oysa tahminler plan, planlar da tahmin olarak ne kadar sık öne sürülür! İngiltere'nin 1965 tarihli 'Ulusal Plan'ı bunun mükemmel bîr örneğini meydana getirir ve sonuçta hiçbir işe yaramamış olmasına şaşmamak gerekir.

Gelecekteki eylem ya da olaylardan kesin olarak söz etmenin hiç olanağı var mıdır (2. ve 6. hallerde olduğu gibi)? Tüm ilgili verilerle tam donatılmış olarak bir plan yapmışsam ve bu planı uygulamaya kesinlikle kararlıysam (2. hal) bu anlamda gelecekteki eylemlerimi belirlenmiş sayabilirim. Ne var ki gerçek dünya belirli neden-sonuç ilişkileri ile işleyen (determinist) bir sistem değildir. Geçmişteki eylem ya da olaylar (1. ya da 5. haller) hakkında kesinlikle konuşabiliriz ama *gelecekteki olaylar hakkında ancak varsayımlara dayanarak* konuşabiliriz. Başka bir deyişle, gelecek hakkında şartlı beyanlarda buluna-

biliriz, örneğin: 'Eğer olayların şu ya da bu şekilde akışı daha X yıl sürerse, varacağımız nokta budur.' Bu, gerçek dünyada hiçbir zaman kesinlik kazanamayacak bir tahmin ya da kestirim değildir; şartlı olduğundan matematik kesinlik kazanan bir keşif hesabıdır.

Bugün kendimizi içinde bulduğumuz semantik (anlambilimsel) belirsizliklerden sonsuz bir kargaşa doğmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, öyle 'planlar' yapılmaktadır ki, incelendiğinde plancının tamamen denetimi dışında olan olaylara bağlı oldukları görülmektedir. 'Öngörüler' ileri sürülmektedir ki incelendiklerinde şartlı cümleler, yani keşif hesapları oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu sonuncusu ise yanlış olarak öngörü ya da kestirim gibi yorumlanmaktadır. İncelendiklerinde plan oldukları görülen tahminler öne sürülmektedir. Ve bu böyle sürüp gitmektedir. Akademik kurumlardaki öğretim üyeleri öğrencilerine yukarıda tartışılan ayrımları ifade edecek bir terminoloji geliştirseler gerçekten çok gerekli ve yararlı bir iş başarmış olurlardı.

Tahmin Edilebilirlik

Şimdi ise ana konumuza dönelim: Tahmin edilebilirlik. Bir olayı önceden kestirmek ya da öngörüde bulunmak (ki bu iki deyim birbirlerinin yerine kullanılabilir gibi gözüküyor) olanaklı mıdır? Gelecek var olan bir şey değildir; o halde var olmayan bir şey hakkında nasıl bilgi edinilebilir? Bu soruyu sormakta gerçekten de haklıyız. Kelimenin tam anlamıyla, ancak geçmiş hakkında bilgi edinilebilir. Gelecek daima oluşum halindedir, ne var ki *büyük bir oranda* halen var olan malzemeden oluştuğundan, bu malzeme hakkında da birçok şey bilmek olanaklıdır, İşte bu bakımdan geleceğin *büyük ölçüde* tahmin edilebilmesi olanaklıdır; eğer geçmiş hakkında geniş ve sağlam bilgilere sahipsek.

Ancak *büyük ölçüde* demek, hiçbir zaman tamamen demek değildir; çünkü geleceğin oluşumuna insanın özgürlüğü denilen o esrarengiz ve baskı altında tutulması olanaksız etken de katılmaktadır. Bu Yaratıcı Tanrı'nın görünümünde meydana getirildiği söylenen bir varlığın özgürlüğüdür: Yaratıcılığın özgürlüğüdür.

Garip kaçmakla beraber, laboratuar bilimlerinin etkisi altında bugün birçok insan, özgürlüğünü ancak onun varlığını yadsımak amacıyla kullanıyor gibidir. Büyük yetenekler sahibi erkek ve kadınlar, en katıksız zevki insan özgürlüğünün girmediği ya da girmiyor gözüktüğü her 'mekanizma'yı, her 'kaçınılmazlık'ı büyütmekte bulmaktadırlar. Fizyolojide ya da psikolojide olsun, sosyoloji ya da ekonomi ve politikada

olsun; eylemleri ne denli insanlık dışı olsa da insanların olduklarından veya yaptıklarından daha başka bir şey olamayacaklarını veya yapamayacaklarını gösteren yeni bir kanıt bulunduğunda büyük bir zafer çığlığı yükselmektedir. Doğal ki özgürlüğün yadsınması, sorumluluğun yadsınması demektir; eylem yoktur, yalnızca olaylar vardır; her şey öyle oluverir, sorumlu olan yoktur. Kuşkusuz yukarıda değindiğim semantik kargaşanın ana nedeni de budur. Bu aynı zamanda, yakında geleceği önceden söyleyecek bir makinemiz olacağına inanmamızın da nedenidir.

Doğrusunu isterseniz, her şey öyle kendiliğinden oluverseydi, özgürlüğün, seçimin, insan yaratıcılığının ve sorumluluğunun hiçbir etkisi olmasaydı, her şey yüzde yüz tahmin edilebilir, ancak raslantısal ve geçici nitelikte bilgi eksikliklerine maruz kalırdı. Özgürlüğün yokluğu, insanlarla ilgili konuların doğal bilimler ya da en azından onların yöntemleri aracılığıyla incelenmesine izin verir, verilerin sistemli gözlenmesiyle kuşkusuz güvenilir sonuçlara ulaşılabilinirdi. Kraliyet Ekonomi Cemiyeti önünde verdiği söylevinde 'Ekonomi Biliminin Azgelişmişliği'nden söz ederken aynı görüş noktasını benimsemiş görünen Profesör Phelps Brown, "bizim kendi bilim dalımız daha on yedinci yüzyılına bile erişmiş değildir" demektedir. Ekonomi biliminin *metafizik* anlamda fiziğin aynı olduğuna inanan Phelps Brown, başka bir ekonomist olan Profesör Morgenstern'den şu alıntıyı yapmaktadır:

"Fizikte ve özellikle mekanik alanında on yedinci yüzyılda meydana gelen dönüm noktası, ancak daha önce astronomi dalında kaydedilmiş gelişmeler sayesinde olanak kazanmıştır. Binlerce yıllık sistemli, bilimsel astronomik gözlemlerin desteğiyle meydana gelmiştir... Ekonomi biliminde bu türden bir şey olmamıştır. Fizikte, Keppler ve Newton'un Tycho olmaksızın ortaya çıkmasını beklemek saçma olurdu; ekonomi biliminde de daha kolay bir gelişme beklemek için bir neden yoktur."

Profesör Phelps Brown böylece daha uzun yıllar davranışların gözlenmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktadır: *"O zamana değin, matematikleşmemiz için çok erken olacaktır."*

İnsanın özgürlüğünün ve sorumluluğunun işe karışmasıdır ki ekonomi bilimini fizikten metafizik anlamda değişik kılmakta ve insan işlerini büyük ölçüde tahmin edilemez nitelikte bırakmaktadır. Doğal olarak, biz veya başkaları bir plana göre hareket ettiğimizde tahmin edilebilirlik niteliği kazanırız. Ancak bunun nedeni, bir planın tam da seçme özgürlüğünü kullanmış olmamızın sonucu olarak ortaya çıkma-

sıdır. Seçim yapılmış, tüm seçenekler arasından biri benimsenmiş, ötekiler ayrılmıştır. İnsanlar planlarına bağlı kalırlarsa davranışlarının tahmin edilebilmesinin tek nedeni, planda öngörülmüş olandan değişik biçimde davranma özgürlüklerinden vazgeçmiş olmalarıdır.

İnsan iradesinin etkilerinden bağışık olan herhangi bir olay, örneğin yıldızların hareketleri, ilke olarak tahmin edilebilir; bağışık olmayan olaylar da tahmin edilemez. İnsanların hiçbir eylemi tahmin edilemez mi demektir bu? Hayır, çünkü çoğu insan genellikle özgürlüğünü kullanmayıp salt mekanik olarak hareket eder. Deneyimler gösteriyor ki büyük insan topluluklan söz konusu olduğu zaman davranışlarının birçok yönleri gerçekten tahmin edilebilir. Büyük sayıda insan arasından herhangi bir anda özgür iradesini kullanan ancak küçük bir azınlık vardır ve onların hareketi genellikle toplam sonuca önemli bir etki yapmaz. Ne var ki gerçekten önemli yenilikler ve değişiklikler, yaratıcı özgürlüklerini *gerçekten* kullanan minicik azınlıklar arasından çıkar.

Sosyal olguların, özgürlüklerin kullanılmaması sayesinde belirli bir devamlılık ve tahmin edilebilirlik kazandığı doğrudur; yani insanların büyük çoğunluğu belirli bir durum karşısında zamanla fazla değişmeyen bir tavır alır. Ancak gerçekten güçlü yeni nedenler olduğu takdirde tavırları değişebilir.

Bu bakımdan, aşağıdaki ayrımları yapabiliriz:

(a) İlkesel olarak tam bir tahmin edilebilirlik ancak insan özgürlüğünün yokluğunda olanak kazanır; yani 'insan-altı' doğada. Tahmin edilebilirliğin sınırları yalnızca bilgi ve tekniğin olanaklarıyla belirlenir.

(b) Göreli bir tahmin edilebilirlik, 'normal' (rutin) şeyler yapmakta olan çok sayıda insanın toplu davranış düzeninde bulunur.

(c) Görece tam bir tahmin edilebilirlik, özgürlük etkenini saf dışı bırakan bir plan (örneğin bir tren tarifesi) uyarınca yapılan işlerde vardır.

(d) İlkesel olarak bireylerin kişisel kararları tahmin edilemez.

Kısa Dönemli Tahminler

Uygulamada tüm tahminler eldeki verilerden geleceğe uzanan hesaplar yapmaktan ibarettir. Bilinen 'planlar' varsa, buna göre değişiklikler de yapılır. Peki ama, geçmişten geleceğe yansıtma nasıl yapılır? Kaç sene geriye gitmek gerektir? Elimizde bir gelişmeyi gös-

teren kayıtlar varsa, tam olarak neyin hesabı yapılmalıdır: Ortalama gelişme hızı mı, gelişme hızındaki artış mı, yoksa yıllık mutlak artış miktarları mı? Aslında kesin bir kural yoktur,* her şey insanın 'sezgi'sine veya yargısına bakar.

Aynı zaman serileri kullanılarak yapılan hesaplardan çok değişik sonuçların çıkabileceğini bilmek yararlıdır; böylece herhangi bir kestirime (projeksiyon) layık olduğundan daha fazla inanmaktan kaçınabiliriz. Aynı nedenle, daha iyi (olduğu iddia edilen) tahmin yöntemlerinin geliştirilmesi de zararlı olabilir. Örneğin gelecek yıl için yapılan kısa dönemli bir kestirimde geliştirilmiş bir yöntemin kaba bir yöntemden önemli ölçüde değişik sonuçlar verdiği pek görülmez. Bir yıllık bir gelişmeden sonra, neyi tahmin edebiliriz ki?

(a) (geçici) bir tavana varmış olacağımızı;
(b) gelişmenin aynı, daha yavaş ya da daha hızlı olarak süreceğini;
(c) bir düşüş olacağını.

Açıkça görülüyor ki, bu üç temel tahmin seçeneği arasında yapılacak bir seçim, 'tahmin yöntemi' ile değil, ancak bilgili bir yargı yeteneğiyle mümkündür. Doğal ki seçeneklerin ne olacağı tahmin konusuna bakar. Olağan olarak çok hızlı gelişen bir şey, örneğin elektrik tüketimi söz konusuysa, seçenekler aynı gelişme hızı, daha büyük bir gelişme hızı ve daha yavaş bir gelişme hızı olacaktır.

Gelecek hakkında sağlam bir yargıya varmakta yararlı olan şey, tahmin yönteminden çok bugünkü durumun tam olarak kavranmış olmasıdır. Bugünkü başarım (performans) düzeyi (ya da gelişme hızı), gelecek yıl da geçerli olacağına pek olasılık verilmeyen bazı olağan dışı etkenlerden etkileniyorsa, doğal olarak bunları da hesaba katmak gerektir. 'Geçen yılın aynı' şeklindeki bir tahmin, bu yıl varolan kural dışı etkenler dolayısıyla 'gerçek' bir büyüme ya da 'gerçek' bir düşme anlamına gelebilir. Ve bunun tahmini yapan tarafından açıkça belirtilmesi gerekir.

Bu yüzden tüm çabaların bugünkü durumun iyice kavranmasına yönelmesi gerektiğine inanıyorum. Bugünkü durumda varolan kural dışı ve bir kez daha tekrarlanmayacak etkenler ayıklanıp gerekirse hesap dışı tutulduktan sonra tahmin yöntemi istediği kadar kaba olabilir.

(*) Mevsimlik ya da dönemsel bir gelişme düzeni varsa, doğal olarak en az bir yıl ya da bir tam dönem geriye gitmek gerekir; ama kaç yıl ya da dönem geriye gidilmesi gerekeceği yine de bir yargı sorunudur.

Yöntemler ne kadar geliştirilirse geliştirilsin, gelecek yılın şimdikinin aynı mı, daha mı iyi, yoksa daha mı kötü olacağı konusunda temel bir yargıya varmakta yararı olmayacaktır.

Bu noktada, kısa dönemli tahminlerde elektronik bilgisayarların yardımıyla çok büyük olanaklar bulunabileceği ileri sürülebilir. Bilgisayarlar, çok büyük miktarda veriyi kolaylıkla ve süratle işleyip istenilen bir matematik ifadenin kalıpları içine oturtabildiklerine, "geribildirim" yolu ile bu matematik ifade neredeyse dakikası dakikasına yenilenebildiğine göre, iyi bir matematik kalıp bulunduktan sonra makinenin geleceği tahmin etmesi olanak kazanacaktır.

Şimdi bu tür savların altında yatan metafizik temele bir kez daha bakmamız gerekiyor. 'İyi bir matematik kalıp' ne demektir? Geçmişteki bir dizi nicesel değişimin, kesin bir matematik dille şık bir biçimde anlatılmış olmasından başka hiçbir şey değil. Ama benim –ya da makinenin– bu diziyi bu kadar kesinlikle anlatabilmiş olmamız, aynı modelin süreceğine ilişkin bir varsayım ortaya çıkarmış değildir. Aynı modelin sürebilmesi için (a) insan özgürlüğünün etken olmaması; ve (b) gözlenmiş olan modeli meydana getiren nedenlerde bir değişiklik olasılığının kesinlikle bulunmaması şarttır.

Gayet açık-seçik ve sağlam bir şekilde süregiden bir düzenin (örneğin istikrar, büyüme ya da düşüş), değişiklik yaratacak yeni etkenler hakkında kesin bir bilgimiz olmadığı takdirde bir süre daha devam edeceği savını kabul etmek gerekebilir belki. Ne var ki böyle açık, sağlam ve ısrarlı bir şekilde süregiden modellerin ortaya çıkarılması için insan beyni çok daha ucuz, çabuk ve güvenilir bir araçtır elektronik rakibiyle kıyaslanırsa. Başka bir deyişle, belirli bir modelin varlığının ortaya çıkarılması için bilgisayar gerektirecek kadar geliştirilmiş matematik analiz yöntemleri uygulanması şartsa, o zaman bu model gerçek yaşamda bir kestirim yapmak için çok zayıf ve belirsiz bir temel olabilir demektir.

Güncel durumdaki olağan dışı etkenler ayıklandıktan sonra, kaba tahmin yöntemleri, istatistikçilerin en büyük iki kusuru olan yapmacık gerçekçilik ve yapmacık ayrıntılandırmadan doğan yanlışlara meydan vermeyecektir. Bir kez elde bir formül ve bir de bilgisayar oldu mu, limonu sonuna kadar sıkıp ortaya salt ayrıntılı oluşu ve gerçeğe benzeyişiyle inandırıcılık niteliği kazanmış bir tablo çıkarmak kaçınılmaz olmaktadır. Oysa hayalinde doğruluğuna inandığı bir harita taşıyan biri, hiç haritasız birinden daha kötü durumda demektir; çünkü mümkün olan her yerde sorup soruşturup, yoluna çıkan her ayrıntıyı göz-

lemleyip, tüm duyuları ve zekâsı ile sürekli olarak yönünü kestirmeye çalışacak yerde hayalî haritasına güvenecektir.

Tahminleri yapan kişi, yine de temeldeki varsayımların kesin bir değerlendirmesini yapmış olabilir. Ama bu tahminleri kullanan kişi, tüm sistemin tek bir doğrulanamayan varsayıma bağlı olduğundan tamamen habersiz olabilir. Önüne konan işin eksiksiz görünüşü, her şeyin 'yerli yerine oturuşu' vs. onun gözünü boyamıştır. Tahminler daha kaba saba bir şekilde, örneğin bir zarfın arka yüzünde sunulmuş olsa; o zaman kullanıcının belirsizlikleri daha iyi görmesi ve tahmin olsa da olmasa da, birinin bilinmeyen gelecek hakkında kendi girişimiyle bir karar vermek zorunda olduğunu kavraması daha kolay olurdu.

Planlama

Yukarıda da bir plan ile bir tahmin arasında özde bir fark olduğunu söylemiştim. Plan, planı yapanların uygulamaya niyetlendikleri şeyleri ortaya koyan bir belgedir. Planlama (benim kullandığım anlamda) iktidardan ayrılamaz. Ne tür olursa olsun bir güce sahip herhangi bir kişinin şöyle ya da böyle bir planı olması doğal, hatta arzu edilir bir şeydir. Yani gücünü kararlı ve bilinçli bir şekilde, ilerisini görerek kullanmalıdır. Bu arada başkalarının da neler yapabileceğini düşünmelidir; kısacası, belli bir miktar tahminde bulunmadan akıllıca plan yapamayacaktır. Tahmin edilmesi gereken gerçekten de 'tahmin edilebilir' nitelikte ise, yani insan özgürlüğünün etkilemediği konularla, ya da büyük sayıda bireylerin rutin hareketleriyle, yahut da iktidar sahibi başka insanların yapmış oldukları planlarla ilgiliyse, mesele yoktur. Ne var ki tahmini gereken olaylar çoğunluk bu kategorilerden hiçbirine girmez ve ayrı ayrı bireylerin ya da küçük grupların kararlarına bağlıdır. Böyle durumlarda ancak bir yerden esinlenip rasgele ortaya atılan tahminler söz konusudur ki, tahmin yöntemi ne kadar geliştirilirse geliştirilsin, fark etmez. Doğal ki bazıları ötekilerden daha iyi tahmin tutturabilirler; yalnız bu daha iyi bir tahmin yöntemine ya da mekanik donanıma sahip olmalarından ötürü değildir.

O halde özgür bir toplumda 'ulusal plan' ne anlama gelmektedir? Tüm iktidarın tek bir noktada birleşmesi demek olamaz, çünkü bu özgürlüğün sonu da demektir. Gerçek planlama iktidarla birlikte yaygınlaşır. Bence özgür bir toplumda 'ulusal plan' sözcüğünün tek akla uygun anlamı, önemli ölçüde ekonomik güce sahip herkesin geleceğe yönelik niyetlerini mümkün olduğu kadar etraflıca ortaya koyan bir

beyanname olarak yorumlanırsa ortaya çıkar. Merkezi bir kurum tarafından toplanıp düzenlenen bu tür beyanlar arasındaki uyumsuzluklar da değerli ipuçları verebilir.

Uzun Dönemli Tahminler ve Olabilirlik (Fizibilite) Araştırmaları

Şimdi uzun dönemli tahminlere, yani beş veya daha fazla yıl ilerisine ilişkin kestirimlere dönelim. Değişim zamanın bir işlevi olduğuna göre, uzun dönemli geleceğin kısa dönemden çok daha az tahmin edilebilir nitelikte olacağı açıktır. Aslında tüm uzun dönemli kestirimler biraz fazla iddialı ve saçma olur; ya da o kadar genel bir türdendirler ki zaten meydanda olan bir şeyi söylemekten ileri gitmezler. Yine de gelecek hakkında bir 'görüşe sahip olmak' pratik bir gerekliliktir, çünkü karar alınıp uzun dönemli taahhütlere girilmek zorunluğu vardır. Bu konuda yardımı dokunacak hiçbir şey yok mudur o halde?

Burada, gelecekteki olayların önceden dökümünü yapmak ile 'keşif hesapları'* ya da 'olabilirlik araştırmaları'** arasındaki ayrımı bir kez daha vurgulamak isterim. Birinci halde, örneğin yirmi yıl sonra durumun şöyle ya da böyle olacağını öne sürüyorum. İkincisinde ise yalnızca varsayılan bazı eğilimlerin uzun dönemli etkilerini araştırmakla kalıyorum. Makro-ekonomide olabilirlik çalışmalarının en basit başlangıçlardan öteye pek seyrek olarak götürüldüğü ise maalesef doğrudur. Çoğunlukla yazılı oldukları kâğıda değmeyecek kadar genel tahminlerle yetinilmektedir.

Birkaç örnek vermek yararlı olacaktır sanırım. Bugünlerde azgelişmiş ülkelerin gelişmesinden söz etmek hayli moda olduğundan sayısız (sözümona) 'plân' yapılıp durmaktadır. Dünyanın her yanında uyandırılmış olan beklentilere bakacak olursak, birkaç on-yıl içinde dünyadaki insanların çoğunun bugün Batı Avrupalıların yaşadığı gibi yaşayacağını varsaymamız gerekmektedir. Bana öyle geliyor ki birisi bu projenin şöyle doğru-dürüst, ayrıntılı bir olabilirlik araştırmasını yapsa çok öğretici olurdu. Örneğin 2000 yılını son tarih olarak alır ve o noktadan geriye doğru çalışırdı. Bu arada gereksinilecek gıda maddelerinin, yakıtların, metallerin, tekstil elyaflarının vs.nin üretim miktarları, sınai sermaye stoku ne olacaktır? Doğal ki bu hesaplamalar yapılırken yeni varsayımlar koymak gerekir ve her varsayım yeni bir olabilirlik araştırmasının konusu olur. O zaman görülür ki tüm akla

(*) "Exploratory calculations" (ç.n).

(**) "Feasibility studies" (ç.n).

yakın olasılıkların sınırlarını da aşan varsayımlar konmadığı takdirde ortaya çıkan denklemleri çözmek olanağı yoktur. İşte bunun öğretici yararı çok büyük olabilir. Herhalde şu sonuca varılabilir ki, büyük insan kitlelerinin koyu bir sefalet içinde yaşadıkları ülkelerde önemli ölçüde ekonomik kalkınma kesinlikle gerekli olmakla beraber, değişik kalkınma *modelleri* arasında seçim yapma olanağı vardır ve bazı kalkınma biçimleri ötekilerden daha fazla olabilir görünmektedir.

Vicdanlı olabilirlik araştırmaları ile desteklenen uzun dönemli tasarılar yapmak, sınırlı miktarlarda bulunan yenilenemez türde hammaddeler için özellikle yararlıdır. Örneğin bugün kömürün yerini petrolün aldığını görüyoruz. Bazıları, kömürün zamanının geçtiğini kabul etmiş gibidir. Oysa kömür, petrol ve doğal gaz rezervleriyle ilgili eldeki tüm kanıtlardan yararlanılarak yapılmış kapsamlı bir olabilirlik incelemesi çok öğretici olurdu.

Nüfus artışı ve gıda maddeleri konusundadır ki, genellikle Birleşmiş Milletler'e bağlı örgütlerden gelen, olabilirlik araştırması denebilecek çalışmalar vardır. Bunlar daha da ileri götürülerek, yalnızca 1980 ya da 2000 yılında erişilmesi gereken besin üretimi miktarlarım değil; bu miktarlara erişebilmek amacıyla yakın gelecekte alınması gereken belirli önlemlerin, şimdiye kadar yapılagelmiş olanlardan çok daha ayrıntılı bir programını ortaya koymak mümkündür.

Bütün bu işlerde en önemli gereklilik, tamamen entelektüel niteliktedir: Tahmin ile olabilirlik araştırması arasındaki farkı iyice görüp değerlendirmek. İkisini birbirine karıştırmak ancak istatistiki bir cehalet belirtisi olabilir. Daha önce de söylediğim gibi, uzun dönemli bir tahmin fazla iddiacıdır; oysa uzun dönemli bir olabilirlik araştırması alçak gönüllü ve iddiasız bir çalışmadır ve ihmal edilmesi kendi zararımızadır.

Yine bu çalışmanın bilgisayar gibi daha mekanik araçların yardımıyla kolaylaştırılıp kolaylaştırılamayacağı sorusu ortaya çıkmaktadır. Ben şahsen bu konuda kuşkuluyum. Bence, her şeyden önce yargı yeteneği isteyen alanlarda mekanik araçların durmaksızın çoğalması Parkinson Yasası'nın ardındaki ana dinamik güçlerden biridir. Doğal ki elektronik bilgisayarla çeşitli varsayımlar kullanılarak çok büyük sayıda olasılık hesabı yapılabilir; elektronik olmayan beyin için aylar sürecek bu işi elektronik beyin birkaç saniye ya da dakikada halleder. Ama işin püf noktası, organik beynin bu işe girmesine hiç de gerek olmadığıdır. Yargı gücü sayesinde, akla yakın olasılıkların sınırlarını çizmeye yetecek birkaç belirleyici kıstas üzerinde durulabilir. Bazıları

uzun dönemli tahminlerde bulunmak üzere, günlük 'haberler'le sürekli olarak beslenecek ve karşılığında bazı uzun dönemli tahminleri sürekli olarak yenileyecek bir bilgisayar sistemi kurmanın olanaklı ve yararlı olacağını düşünmektedir. Kuşkusuz bu olanaklı olabilir; ama yararı olur mu? Her 'haber' parçasının uzun dönemdeki önemine göre değerlendirilmesi gerekir. Sağlıklı bir yargıya varmak da genellikle mümkün değildir. Uzun dönemli tahminlerin mekanik bir rutin halinde sürekli olarak yenilenmesinde bir yarar da görmüyorum üstelik. Ancak uzun dönemli bir karar alınması ya da gözden geçirilmesi halinde bir tahmine gereksinim vardır ki, bu da en büyük işlerde bile görece seyrek rastlanan bir olaydır. Böyle bir zorunluluk duyulduğu zaman bile, bilinçli ve ilkeli olarak mümkün olan en iyi kanıtları toplayıp her birini birikmiş deneyimlerin ışığında değerlendirmek ve sonunda kafası en iyi işleyen kişilerin en akla yakın gördükleri görüşü benimsemekte yarar vardır. Bu zahmetli ve belirsizliklerle dolu sürecin bir mekanik araç parçasıyla kestirmeden aşılabileceğini düşünmek kendini aldatmaktır.

Tahminlerden ayrı olarak, olabilirlik araştırmalarına gelince, varsayımlarda yapılacak değişikliklerin etkilerini çabucak sınayabilecek bir araç arada bir işe yarayabilir. Ama bir hesap cetveliyle bir dizi bileşik faiz tablosunun bu amaca pekâlâ yeterli olacağını sanıyorum.

Tahminedilemezlik ve Özgürlük

Ekonomik tahmin ve benzeri işlerde 'otomasyon'un kullanışlılığı hakkında oldukça olumsuz bir görüşe sahipsem de, matematik problemlerin çözümü ya da üretim programlaması gibi başka işlerde bilgisayarların ve benzer araçların kullanılmasındaki yararı küçümsemiyorum. Bu ikinci tür işler kesin verilere dayalı bilimlere ve uygulamalarına aittir. Konuları insanın dışmda, ya da başka bir deyişle insan-altıdır. Tam da o kesinlikleri insanın özgür iradesinin yokluğuna, seçenek, sorumluluk ve saygınlık yoksunluğuna işarettir zaten. İnsanın özgür iradesi işe karıştığı andan itibaren, tamamen başka bir dünyaya girmiş oluruz ki, burada tehlikeler vardır. Bu ayrımı ortadan kaldırmaya yönelik eğilimlere de bütün kararlılığımızla karşı çıkmamız gerekir. Sosyal bilimlerin yanlış yola saparak, doğal bilimlerin yöntemlerini benimsemeye ve taklit etmeye kalkışması insan saygınlığına büyük zarar vermiştir. Ekonomi, hele uygulamalı ekonomi bilimi, kesin bir bilim değildir; aslında çok daha büyük bir şeydir, ya da olması gerekir: İnsanın bilgeliğinin bir parçası. Colin Clark bir keresinde,

“uzun dönemde dünyanın ekonomik dengeleri kendilerine özgü şekilde ve siyasal ve toplumsal değişimlerden tamamen bağımsız olarak gelişirler” diye bir savda bulunmuş ve bu metafizik aykırılığın temeli üzerinde de 1941 yılında *The Economics of 1960* [1960’ın Ekonomisi] adlı bir kitap yazmıştı. Çizdiği tablonun gerçekten olup bitenlerle bir benzerliği olmadığım söylemek haksızlık olacaktır; gerçekten de doğanın maddi yasalarının değişmeyen çerçevesi içinde insanın özgür iradesini kullanmasından doğan bir benzerliktir bu. Ancak Clark’ın kitabından alınacak ders, onun metafizik varsayımının yanlış olduğudur; dünyanın ekonomik dengeleri uzun dönemde bile siyasal ve toplumsal değişimlere büyük ölçüde bağlıdır; Clark’ın kullandığı incelikli ve dâhiyane tahmin yöntemleri ise ancak yapmacık bir gerçeğe uygunluk izlenimi yaratmaya yaramıştır.

Sonuç

Nihayet şu sevindirici sonuca ulaşıyorum ki, hayat, ekonomik hayat da içinde olmak üzere, hâlâ yaşamaya değerdir; çünkü ilgi çekiciliğini kaybedecek kadar tahmin edilir hale gelmemiştir. Ne ekonomist ne de istatistikçi ‘kayda’ alabilirler onu; doğanın maddi yasalarının sınırları içinde, henüz kendi bireysel ve toplumsal yazgımızın efendisiyiz, ister iyi, ister kötü olsun.

Fakat ekonomistin, istatistikçinin, doğa bilimcinin ve mühendisin ve hatta gerçek felsefecinin yöntem bilgileri, yazgımızın sınırlarını açıklığa kavuşturmakta yardımcı olabilir. Geleceğin önceden dökümü yapılamaz, ama araştırması yapılabilir. Olabilirlik araştırmaları bize nereye gitmekte olduğumuzu gösterebilir ki, bu da ‘gelişme (büyüme)’nin dünyanın her yerinde ekonomi biliminin ana teması olduğu günümüzde her zamankinden önemlidir.

Özünde belirsiz olan bir gelecek hakkında güvenilir bilgi edinmek çabası içinde bulunan çağımızın eylem insanı, her yanını gittikçe büyüyen tahminci ordularıyla da çevirse, gittikçe daha mükemmelleşen mekanik araçlarla beslenecek verilerden dağlar da oluşsa, korkarım sonuç muazzam bir aldatmaca oyunundan, Parkinson Yasası’nın her zamankinden daha mükemmel bir şekilde doğrulanmasından başka bir şey olamayacaktır. En sağlam kararlar yine durumu yılmadan ve serinkanlılıkla gözleyip, bir bütün olarak gören olgun insanların organik beyinlerinde vardıkları yargılara dayanacaktır. ‘Dur, bak ve dinle’, ‘tahminlere bak, bul’dan daha iyi bir slogandır.

16. BÜYÜK ÖLÇEKLİ ÖRGÜTÜN KURAMINA DOĞRU

Hemen her gün şirketlerin birleştiklerini ve başkalarını satın aldıklarını duyuyoruz; Britanya daha büyük örgütlerin hizmet edeceği daha geniş pazarlara açılmak için Avrupa Ekonomik Topluluğu'na giriyor; sosyalist ülkelerde devletleştirmelerin sonucu ortaya çıkan muazzam örgütler kapitalist ülkelerdekilerle rekabet edecek ve hatta onları geçecek çaptadır. Ekonomistlerin ve iş verimi konusundaki uzmanların büyük çoğunluğu bu sınırsız büyüme ve genişleme eğilimini desteklemektedir.

Buna karşı sosyolog ve psikologların çoğu ısrarla bu durumun içinde taşıdığı tehlikeler hakkında bizi uyarmaktadır. Muazzam bir mekanizmanın içinde küçük bir dişliden başka bir şey olmadığım, günlük çalışma hayatındaki insani ilişkilerin gittikçe insanlıktan soyunduğunu hisseden bireyin ruhsal bütünlüğüne olduğu kadar, aynı zamanda durmadan büyüyen Parkinson bürokrasilerinin sonucu olarak iş verimine ve üretkenliğine de yöneliktir bu tehlikeler.

Bu arada çağdaş edebiyat *bizler* ile *onlar* arasında kesinlikle bölünmüş, karşılıklı kuşkular içinde parçalanmış, alttakilerin otoriteye nefret beslediği, üsttekilerin alttakileri aşağıladığı bir cesur yeni dünyanın ürkünç resimlerini çizmektedir. Kitleler egemenlerine asık suratlı bir sorumsuzluk havası içinde tepki göstermekte, egemenler ise işleri dakik bir örgütlenme ve eşgüdüm ile, mali teşviklerle, sonu gelmeyen zorlamalar ve tehditlerle yürütmeye çalışmaktadır boş yere.

Kuşkusuz bütün bunlar bir iletişim sorunudur. Ne var ki gerçekten etkili tek iletişim insandan insana, yüz yüze olanıdır. Franz Kafka'nın kâbuslu romanı *Şato,* uzaktan denetimin yıkıcı etkilerini dile getirir. Kadastro memuru Bay K, yetkililerce atanmıştır ama kimse nasıl ve niçin olduğunu bilmez. Mevkiinin açıklığa kavuşturulmasını ister, çünkü rastladıkları hep aynı şeyleri söylemektedirler: "Maalesef bizim kadastrocuya ihtiyacımız yok. Buralarda yapabileceği hiçbir iş yok ki."

Böylece yetkililerle yüz yüze gelmek için her çabayı sarfeden Bay K, biraz ağırlığı olduğu anlaşılan bazı kişilere yaklaşır, ama başkaları şöyle konuşurlar: "Sen daha şimdiye dek yetkililerimizle hiç

temas etmedin ki. Bütün temaslar yanılsamadan ibaret... Ama sen cahilliğinden... gerçek zannediyorsun".

Hiçbir gerçek çalışma yapamayan Bay K'ye sonunda Şato'dan bir mektup gelir: "Yapmış olduğunuz kadastro çalışması takdirime mazhar olmuştur... Çabanızı sürdürünüz! Çalışmanızı başarıyla sonuçlandırınız. İşinizdeki herhangi bir duraksama beni üzecektir... Sizi unutmayacağım".

Aslında kimse büyük ölçekli örgütü sevmez; kimse bir üstünden emir alan bir üstten emir alan bir üstten... emir almayı sevmez. Bürokrasi tarafından konmuş olan kurallar ne kadar insancıl olursa olsun, kimse kuralların egemenliğinde olmak, yani her şikâyete 'kuralları ben koymadım ya; ben yalnızca onları uygularım' yanıtı veren insanlarca yönetilmek istemez.

Ne var ki büyük ölçekli örgütlerin kalıcı oldukları anlaşılıyor. Dolayısıyla bu konuyu düşünmek ve kuramlaştırmak bir o kadar önem kazanmaktadır. Akıntı ne kadar güçlü olursa, ustalıklı bir seyir rotası çizmek de o kadar büyük önem taşır.

Asıl iş, büyük örgütün *içinde* küçüklüğe erişmektir.

Büyük bir örgüt oluştuktan sonra, genellikle birbirini izleyen *merkezileşme* ve *gayrı-merkezileşme* evrelerinden geçerek, aynı bir sarkacın hareketi gibi bu iki kutup arasında gidip gelir. İkisinin de inandırıcı gerekçeleri olan bu tür *karşıtlar*la yüz yüze gelindiğinde, ödünler vererek ortada bir çözüm yolu aramaktan daha da ötede, sorunun derinliğine inmekte yarar vardır. Belki de gereksindiğimiz *ya biri ya öteki* biçiminde değil de, *hem biri hem öteki* şeklinde bir çözümdür.

Gerçek yaşamın tümünü saran, çok alışageldiğimiz bir sorundur bu. Ancak zamanlarını tüm dışsal etkenlerin dikkatle ayıklanmış olduğu laboratuar sorunlarıyla geçiren kişilerin hiç de hoşuna gitmez; çünkü gerçek yaşamda ne yaparsak yapalım, dışsal etkenler dediğimiz etkenlerin tümünü içeren durumların tam hakkını vermek zorundayızdır. Ve her zaman için hem düzenlilik, hem de özgürlük gereklerini eşzamanlı olarak yerine getirmek zorunluluğu vardır.

Büyük veya küçük her örgütte belirli bir açıklık ve düzenlilik olmalıdır; her şey birbirine girerse, hiçbir şey başarılamaz. Ne var ki düzenlilik durağan (statik) ve cansız bir niteliktir; dolayısıyla kurulu düzenin dışına çıkmak, düzenin bekçilerinin hiç öngörmedikleri, daha önce hiç yapılmamış, bir insanın yaratıcı fikirlerinin yeni, tahmin edil-

memiş ve edilemez ürünü olan şeyi yapmak için bol bol hareket sahası bırakılmalıdır.

Bunun için bir örgüt bir yandan *düzenin* düzenliliğini, bir yandan da yaratıcı *özgürlüğün* düzensizliğini sürekli olarak korumak zorundadır. Büyük ölçekli örgütün bünyesinde var olan tehlike de, doğal olarak, yaratıcı özgürlükten vazgeçmek pahasına düzenliliğe eğilimli olmasıdır.

Düzen ve özgürlük arasındaki bu temel zıtlığı çağrıştıracak daha birçok karşıt çiftler sayabiliriz. Merkezileşme düzenliliğin bir kavramıdır; ademi merkezileşme ise özgürlüğün. Tip olarak muhasebeci ve yönetici düzen adamıdır; girişimci ise yaratıcı özgürlüğün adamıdır. Düzen akıl gerektirir ve verimliliği getirir; özgürlük ise sezgi ister ve yeniliklere götürür.

Bir örgüt büyüdükçe, düzen gereksinimi de açık ve kaçınılmaz bir hal alır. Fakat bu gereksinim karşılanırken insanın yaratıcı sezgisini kullanmasına olarak verilmez, girişimcinin düzensizliği için bir yer bırakılmazsa, örgüt cansızlaşır, hayal kırıklıklarının ve doyumsuzlukların yarattığı bir çöl halini alır.

Büyük ölçekli örgütün bir kuramını geliştirme çabasının arka planını bu düşünceler oluşturur. Kuramı meydana getiren beş ilkedir:

Birinci ilke, *İkincillik* ya da *Alt-İşlevler İlkesi* olarak adlandırılmıştır. Bu ilkenin tanınmış bir ifadesi şöyledir: 'Daha büyük ve yüksek düzeyli bir örgüte, ona bağlı daha küçük örgüt birimlerinin yapabileceği işleri vermek hem adaletsizlik, hem de ciddi bir hatadır ve düzen bozukluğudur. Her toplumsal faaliyet kendi doğası itibariyle toplum üyelerine yardımcı olmalı ve hiçbir zaman onları kendi içinde yokederek mahvetmemelidir'. Bu cümleler toplumun bütünü için söylenmiş olmakla beraber, büyük bir örgüt içindeki değişik kademeler için de eşit ölçüde geçerlidir. Daha yüksek olan kademe, salt daha yüksek olduğu için daha akıllı ve daha verimli olacağı varsayımıyla alt kademelerin işlevlerini içermemelidir. Bağlılık ancak daha küçük birimlerden daha büyük (ve yüksek) birimlere doğru gelişir, ters yönde değil. Ve bağlılık her büyük örgütün sağlığı için temel öğelerdendir.

Alt-İşlevler İlkesi, kanıt zorunluluğunun, daima, bir alt düzeyi işlevinden ve dolayısıyla o konudaki özgürlük ve sorumluluğundan yoksun bırakmak isteyenlere ait olduğunu; alt düzeydeki kademenin söz konusu işlevi yeterince yürütemeyeceğini ve daha yüksek kademenin gerçekten çok daha iyi başaracağım kanıtlamanın onlara düştüğünü

ima etmektedir. Yukarıdaki alıntı şöyle sürer: "Yönetimi ellerinde tutanlar emin olmalıdır ki, alt-işlevler ilkesi uyarınca çeşitli örgütler arasında kademeli bir düzen ne kadar iyi korunursa, toplumsal yetke ve etkinlik o kadar güçlü, Devlet o kadar mutluluk ve refah içinde olur."[1]

Merkezileştirme ve ademi merkezileştirme karşıtlığı artık çok geride kalmıştır; Alt-İşlevler ilkesi, alt kademelerin özgürlük ve sorumluluğu özenle korunursa, merkezin de yetke ve etkinlik bakımından kazançlı çıkacağını öğretmektedir bize. Sonuçta örgütün tümü daha "mutluluk ve refah içinde" olacaktır.

Böyle bir yapı nasıl kurulabilir? Yöneticinin, yani düzenlilik görüşünün açısından dağınık bir görünüm arzedecek, tek gövdeli bir dev yapının kesin ve açık mantığına uymayacaktır. Büyük örgüt birçok yarı-özerk birimlerden oluşacak, *yarı-firma* diyebileceğimiz bu birimlerin her biri geniş ölçüde özgürlüğe sahip olduğundan yaratıcılık ve *girişimciliğe* mümkün olan en geniş fırsatı tanıyacaktır.

Örgütün yapısı, elinde bir sürü balonun ipini tutan bir adamla simgeleştirilebilir. Her balon kendi başına havada kalabilmesine, adam balonların tepesinde değil altında durmasına karşın, iplerin tümünü sıkı sıkıya elinde tutmaktadır. Burada her balon yalnızca yönetimsel değil, aynı zamanda *girişimci* bir birimi de simgelemektedir. Buna tezat olarak, tek gövdeli örgütü tepesinde yıldızı ve onun altında bir sürü cevizler ve başka kullanışlı şeyler asılı bulunan bir Noel ağacına benzetebiliriz. Her şey tepeden gelmekte ve ona bağlı bulunmaktadır. Gerçek özgürlük ve *girişimcilik* ancak tepede bulunabilir.

Yapılması gereken, örgütün faaliyetlerini teker teker ele alıp olanaklı ve akla yakın görüldüğü kadar yarı-firmalar kurmaktır. Örneğin İngiliz Ulusal Kömür Kurulu, Avrupa'daki en büyük ticari örgütlerden biri olarak madencilik, tuğlacılık ve kömür ürünleri için çeşitli adlar altında yarı-firmalar kurabilmiştir. Ancak bu süreç bu kadarla da kalmamıştır. Nakliye faaliyetleri, gayri menkul ve perakendecilik işleri için, hatta çeşitlendirme sonucu ortaya çıkmış daha başka girişimler için de, görece kendine yeterli özel örgütsel biçimler geliştirilmiştir. Kurul'un ana faaliyeti olan kömür çıkarma işleri ise her biri bir yarı-firma statüsünde on yedi ayrı alanda örgütlenmiştir. Yukarıda alıntı yapılan kaynak, böyle bir *yapılaştırmanın* etkilerini şöyle tarif ediyor: "Böylece (merkez) kendinden başkası yapamayacağı için kendine ait olan işleri daha rahat, daha güçlü ve daha etkin bir biçimde yerine

getirebilecektir: Yön verme, gözetme, teşvik etme, frenleme; durum neyi gerektiriyorsa."

Merkezi denetimin anlamlı ve etkili olması için ikinci bir ilkenin daha uygulamaya konması şarttır: *Savunma İlkesi*. Merkezdeki yetke sahibinin alt kademelere karşı en önemli görevlerinden biri, kınamalara ve suçlamalara karşı savunmak, doğrulamak ve desteklemektir. İyi yönetim, daima kural dışı halleri göz önünde bulundurarak [sapmalara göre] yönetmek demektir. Kural dışı haller dışında, alt birim kınamalara karşı savunulmalı ve desteklenmelidir. Dolayısıyla kuraldışı haller [sapmalar] yeterince açık şekilde tanımlanmalıdır ki, yarı-firma da başarımının tatmin edici olup olmadığını kesinlikle bilebilsin.

Yöneticiler, düzen adamları olarak her şeyi denetim altında bulundurdukarı zaman rahat ederler. Bilgisayarlarla da donatılmış olarak şimdi gerçekten bu olanağa kavuşmuşlar ve üretim, üretkenlik, çeşitli maliyet kalemleri, işletme dışı harcamalar vs.den kâr ve zarara kadar her konuda hesap isteyebilmektedirler. Bu mantığa uygundur; ama gerçek yaşam da mantıktan daha geniş kapsamlıdır. Sorumluluk konusu olabilecek kıstasların sayısı büyük olursa, her alt-birim şu veya bu hesaptan kusurlu bulunabilir; sapmalara göre yönetim ilkesi ciddiyetini yitirir ve kimse kendi biriminin ne durumda bulunduğundan emin olamaz.

Savunma İlkesi en ideal uygulama şekliyle ticari bir örgütte tek bir sorumluluk kıstasına izin vermelidir; o da kârlılıktır. Doğal ki böyle bir kıstas yarı-şirketin merkez tarafından konmuş genel kurallar ve politikalara uymasına bağlı olacaktır, ideallere gerçek dünyada ulaşıldığı pek görülmezse de, yine de bir anlamlan vardır: İdealden her sapıldığı zaman bir gerekçe gösterilmesi ve geçerliliğinin kanıtlanması zorunludur. Sorumluluk konusu olacak kıstasların sayısı çok küçük tutulmazsa, yarışirkette yaratıcılık ve *girişimcilik* yaşayamaz.

Kârlılık son kıstas olmakla beraber, mekanik bir tarzda uygulanması her zaman doğru değildir. Bazı alt-birimler kâr etme bakımından çok iyi bir mevkidedir, bazıları ise çok kötü; bazılarının örgütün bütününe karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları hizmet işlevleri ya da kâr amacı güdülmeden yerine getirilmesi gereken özel yükümlülükleri bulunabilir. Böyle hallerde kârlılık ölçüsü önceden, *rantlar* ve *krediler* diyebileceğimiz bir sistemle ayarlanmalıdır.

Özel ve kaçınılmaz avantajlara sahip olan bir birim, merkeze uygun bir *rant* ödemeli, kaçımlmaz dezavantajlarla karşı karşıya olan bir

birim ise merkezden özel bir destek ya da *kredi* almalıdır. Bu sistemle değişik birimlerin kârlılık şansları yeterince dengelenmiş ve kâr, anlamlı bir başarı kıstası haline gelmiş olur. Böyle bir dengeleme gerektiği halde uygulanmazsa, o zaman iyi durumdaki birimler gayet rahat edecek, ötekiler ise hep iğne üstünde oturacaklardır. Bu ise ne çalışma morali ne de başarım üzerinde iyi etki yapar.

Savunma İlkesi uyarınca bir örgüt birincil sorumluluk kıstası olarak kârlılığı kabul ederse ve bu ölçü gerektiğinde rantlar ve kredilerle de ayarlanırsa, sapmalara göre yönetme ilkesi uygulanabilir. O zaman merkez, faaliyetini 'yön verme, gözetme, teşvik etme, frenleme' işlevleri üzerinde yoğunlaştırır.

Kuraldışı haller açıkça tanımlanabilir. Merkezin müdahalede bulunabileceği iki durum vardır. Bunlardan biri, merkez ile alt-birimlerden birinin rant veya kredi konusunda anlaşmaya varamamalarıdır. Bu durumda merkez, alt-birimi kapsamlı bir verimlilik denetimine tabi tutarak gerçek potansiyelinin nesnel bir değerlendirmesini yapmalıdır. İkinci durum alt-birimlerden birinin rant veya kredi de hesaba katıldıktan sonra kâr edememesi halinde ortaya çıkar. Bu durumda söz konusu birimin verimlilik denetimi de aleyhinde sonuçlanırsa, yönetim kadrosunun değişmesi gerekebilir.

Üçüncü ilke, *Tanımlama İlkesi*'dir. Her alt-birim ya da yarı-firmanın hem bir kâr-zarar hesabı hem de bir bilançosu olmalıdır. Düzenlilik açısından kâr-zarar hesabı pekâlâ yeterlidir, çünkü burada birimin örgüte mali bir katkısı bulunup bulunmadığı görülebilir. Oysa *girişimci* açısından yalnız kendine yarayacak da olsa bir bilanço şarttır. Peki örgütün tümü için tek bir bilanço neden yeterli olmasın?

Ticari şirketler belirli bir ekonomik maddeyle çalışırlar ve bu madde zarar edildikçe azalır, kâr edildikçe çoğalır. Oysa, mali yılın sonunda bir örgüt biriminin kâr ve zararı konsolide bilanço içinde kaybolup gider. Böylece her birim yeni mali yıla daima sıfır bakiye ile girer. Bu doğru değildir.

Bir örgüt biriminin başarısı daha geniş özgürlükler ve mali olanaklar getirmeli, başarısızlığı –zarar etmesi– ise kısıtlanmasına ve hareket sahasının daraltılmasına yol açmalıdır. İstenilen, başarıyı ödüllendirmek, başarısızlığa karşı önlem almaktır. Bilanço, cari sonuçların azalttığı ya da çoğalttığı ekonomik maddeyi gösterdiğinden, ilgili herkesin şirket faaliyetinin ekonomik maddesi üzerindeki etkilerini izlemesine olanak verir. Kârlar ve zararlar her yıl sonunda sil

baştan olacağına, bir sonraki bilançoya devredilir. Bu bakımdan her yarı-firmanın ayrı bir bilançosu olmalı, kârlar merkeze açılmış kredi, zararlar da merkezden alınmış kredi şeklinde gösterilebilmelidir. Bunun psikolojik önemi çok büyüktür.

Şimdi de dördüncü ilke olan *İsteklendirme İlkesi*'ne geçelim. İnsanların içlerindeki itkelere (saiklere) göre hareket ettikleri herkesin bildiği ve sıradan bir hakikattir. Buna karşın, bürokrasisi, uzaktan ve kişisel olmayan denetimi, bir sürü soyut kural ve nizamları ve en başta büyüklüğünden doğan anlaşılmazlığı yüzünden büyük örgütlerde isteklendirme (motivasyon) ana sorundur. Tepedeki yöneticilerin isteklendirilme yönünden pek bir sorunları yoktur, ama basamaklardan aşağı inildikçe sorun giderek ağırlaşır. Bu çok geniş ve zor konunun ayrıntılarına burada giremeyeceğiz.

Büyük ölçekli örgütlerin egemen oldukları çağdaş sanayi toplumu bu soruna çok az kafa yormaktadır. Yöneticiler, insanların salt para için çalıştıklarını varsaymaktadır. Kuşkusuz bu bir noktaya kadar geçerlidir, ama geçen hafta neden dört vardiya birden çalıştığı sorulan bir işçi "Çünkü üç vardiyanın ücreti ile iki yakam bir araya gelmiyordu" diye cevap verdiği zaman herkes şaşırıp mat olmuş hissetmektedir kendini.

Zihinlerdeki kargaşanın bir bedeli vardır. Bir yandan canla başla çalışıp isteklerimizi dizginlemenin erdemliliğini övüp dururken, bir yandan da ne çalışmaya ne de dizginlemeye gerek duyulan bir sınırsız tüketim toplumunun ütopik manzarasını çizip duruyoruz. Daha büyük çaba istediğimizde, 'hiç umurumda değil' şeklinde nankörce bir yanıt alınca yakınıyoruz, ama bir yandan da kol işlerinin yerini alacak otomasyon sistemlerinin, insanları beyinlerini kullanmaktan kurtaracak bilgisayarların düşünü yayıyoruz.

Geçenlerde bir konferansçı, bir azınlık "çoğunluğu besleyecek, yaşamım sürdürtecek ve gereksinimlerini ikmal edecek hale geldiğinde, istemeyenleri üretim süreci içinde tutmanın bir anlamı kalmayacağını" söylemekteydi. Bu sürecin içinde olmak istemeyenler hayli çoktur, çünkü yaptıkları iş onları ilgilendirmez, onlar için ne bir mücadele konusu ne de bir doyum kaynağıdır, ay sonundaki ücret bordrosundan başka bir yararlı yanı yoktur. Eğer entelektüel önderlerimiz, çalışmayı yakın zamanda çoğunluğun yaşamından kalkacak zorunlu bir sıkıntı olarak görürlerse, insan emeğini bir an önce asgariye indirme çabası

hiç de şaşırtıcı bir tepki değildir. Ve bu koşullarda isteklendirme sorunu çözülmez bir hal alır.

Ne olursa olsun, büyük bir örgütün sağlığı bu ilkenin hakkını vermesine bağlıdır çok büyük bir ölçüde. Bu temel hakikat hesaba alınmadan meydana getirilen herhangi bir örgütsel yapının başarı olasılığı yoktur.

Beşinci ve sonuncu ilkemiz ise *Orta Belit* [Aksiyom] ilkesidir. Büyük bir örgütün üst yönetimi muhakkak ki çok zor bir konumdadır. Olayların geçtiği yerlerden çok uzakta bulunmasına karşın, örgütün tümünde olan ya da olmayan her şeyin sorumluluğunu taşır. İyice yerli yerine oturmuş birçok işlevi, yönergeler, nizamnameler ve kurallar ile yürütebilir; ama yeni gelişmeler, yeni yaratıcı fikirlere gelince? *Girişimcilik* faaliyetinin *en yükseği* olan ilerlemeye gelince?

Yine başladığımız noktaya döndük: İnsanların tüm gerçek sorunları düzen ile özgürlüğün karşıtlığından doğmaktadır. Bu, her ikisi de eşit ölçüde sağlam mantıki temellere dayalı görünen yasalar ya da ilkeler arasında var olan bir çelişkidir.

Mükemmel! İşte gerçek yaşam budur, karşıtlıklarla dolu ve mantığın kapsamından daha geniş. Düzen, planlama, tahmin edilebilirlik, merkezi denetim, hesap verme yükümlülüğü, alt kademelere verilen talimatlar, bağlılık, disiplin; bütün bunlar olmadan hiçbir meyve alınamaz, çünkü her şey darmadağın olur. Ama, düzensizliğin geniş yürekliliği, rahatlığı; bilinmeyen ve hesaplanamayanların içine dalan *girişimciliğin* riski ve kumarı; bürokratik meleklerin adım atmaya korktukları yerlere hücum eden hayalgücü olmaksızın yaşam saygınlığını ve anlamını yitirir.

Merkez kolaylıkla düzenin icabma bakar, ama özgürlüğün ve yaratıcılığın gereklerini yerine getirmek o kadar kolay değildir. Merkezin düzeni kurmaya yeterli gücü vardır ama hiçbir güç yaratıcı katkıyı sağlamaya yetmez. Şu halde merkezdeki üst yönetim ilerleme ve yenilikleri sağlamak için nasıl çalışmalıdır? Ne yapılması gerektiğini bildiğini varsayalım, o zaman bunu örgüt kanalıyla nasıl sağlayacaktır? İşte Orta Belit İlkesi bu noktada devreye girmektedir.

Bir belit, bildirildiği anda kabul edilebilecek kadar kendiliğinden belli bir doğrudur. Merkez, 'yapılması gerekenin' şu ya da bu iş olduğunu bildirirken, böyle bir doğruyu ortaya koymuş olur. Birkaç yıl önce Ulusal Kömür Kurulu tarafından ilan edilen en önemli doğru, *üretimin yoğunlaştırılması* gerektiğiydi; yani kömür çıkarımını her

biri daha çok verim verecek şekilde daha az sayıda damardan yapmaktı. Doğal olarak herkes bunu anında kabul etti, fakat beklenilebileceği gibi pek sonuç çıkmadı.

Bu tür bir değişim her maden ocağında bir sürü çalışmaya, bir sürü yeni düşüncelere ve planlara gerek gösterir, aşılması gereken birçok doğal engel ve zorlukla karşılaşır. Bu durumda merkezi oluşturan Ulusal Kömür Kurulu değişimi nasıl hızlandıracaktı? Yeni doktrin hakkında vaaz verebilirdi doğal ki. Ama zaten herkes kabullenmiş olduğuna göre bunun ne yararı olurdu? Merkezin yalnızca vaaz vermekle yetinmesi alt kademelerin özgürlük ve sorumluluklarını korumakla beraber 'laf etmekten başka bir şey yapmıyorlar' şeklinde haklı eleştirilere de yol açardı. Başka bir yol olarak, merkezin kesin yönergeler vermesi de mümkündü. Fakat bu kez de asıl işletme alanlarından uzakta bulunduğundan 'her şeyi merkezden yürütmeye kalkıyorlar' şeklinde eleştirilere meydan verirdi. Özgürlük pahasına düzenliliğin gerekleri yapılmış olur, işin kendisiyle en yakından temas halinde olan alt kademelerin yaratıcı katkıları kaybedilmiş olurdu. Ne sözlü zorlamalarla yumuşak yönetim yöntemi, ne de kesin yönergelerle sert yönetim yöntemi bu durumun gereklerini yerine getirebilmekteydi. İstenen şey, bu ikisi arasında, bir *orta belit* idi; yani yukarıdan verilen fakat tam bir buyruk niteliğinde olmayan bir yönerge.

Ulusal Kömür Kurulu üretimi belirli alanlarda yoğunlaştırmaya karar verdiğinde, yeni kömür damarları açılırken uyulması gereken bazı asgari standartlar koydu; şu kayıtla ki herhangi bir üretim bölgesi bu standartlara uymayan bir kömür damarı açmaya karar verdiğinde, bu karar bu amaçla tutulacak özel bir deftere kaydedilsin ve gösterilen gerekçe şu üç soruya yanıt getirsin:

* Söz konusu kömür damarı, istenilen asgari büyüklüğe ulaşılacak şekilde neden açılamıyor?.
* Bu söz konusu kömür damarının işlenmesi neden gerekli?
* Tasarlandığı haliyle, bu kömür damarının yaklaşık kârlılığı nedir?

Bu Orta Belit İlkesi'nin doğru ve etkili bir uygulamasıydı ve neredeyse tılsımlı bir etkisi oldu. Üretim yoğunlaştırması gerçekten başladı ve yoluna girdi, sektörün tümü bakımından mükemmel sonuçlar elde edildi. Merkez salt sözlü zorlamalardan çok daha öteye giderken,

alt kademelerin özgürlük ve sorumluluklarını kısmamanın bir yolunu bulmuştu.

Başka bir orta belit de *Etki İstatistiği** denilen araçta bulunabilir. Normal olarak istatistikler, bazı nicesel bilgilere gereksinimi olan –veya olduğunu sanan– toplayıcısının yararına yapılır; oysa etki istatistiğinin amacı, istatistiği hazırlayıp veren alt kademedeki sorumlu kişiyi normal olarak gözünden kaçacak bazı verilerden haberdar etmektir. Bu araç kömür madenciliğinde, özellikle iş güvenliği konusunda başarıyla kullanılmıştır.

Orta belit bulmak kayda değer bir başarıdır. Vaaz vermek kolaydır; yönergeler yayınlamak da. Ama en üst yönetimin yaratıcı fikirlerini alttakilerin özgürlük ve sorumluluklarına zarar vermeden yürürlüğe koyması gerçekten zordur.

Burada büyük ölçekli örgütün kuramında yeri olduğuna inandığım beş ilkeyi açıklamış ve her birine az çok kafa karıştıran birer ad da takmış bulunuyorum. Peki bütün bunların yararı ne olacak? Salt zihinsel bir oyun mu? Bazı okuyucular kuşkusuz böyle düşüneceklerdir. Ama başkaları –ki bu bölüm de onlar için yazılmıştır– şöyle diyebileceklerdir: 'Yıllardır yapmaya çalıştığım şeyi ifade etmiş bulunuyorsunuz'. Mükemmel! Birçoğumuz yıllardır büyük ölçekli örgütlerin yarattığı ve çözümü gittikçe ivedileşen sorunlarla uğraşmaktayız. Daha başarılı bir mücadele verebilmek için ilkelere dayalı bir kuram gereksiniyoruz. Peki ilkeler nereden çıkacaktır? Gözlemden ve pratik kavrayıştan.

Kuram ile pratiğin arasındaki karşılıklı ilişkinin bildiğim kadarıyla en güzel ifade şekli Mao Ze-dung'dan gelmektedir. "Pratik kişilere gidin ve onlardan öğrenin: Sonra da onların deneyimlerinin ilkeler ve kuramlar halinde sentezini yapın. Sonra yine pratik kişilere dönün ve bu ilke ve kuramları sorunlarının çözümünde uygulamaya çağırın, özgürlük ve mutluluğa kavuşabilmeleri için."[2]

(*) Impact Statistics (ç.n).

17. SOSYALİZM

Gerek kuramsal düşünceler gerekse pratik deneyimler beni şu sonuca götürmüştür: sosyalizm yalnızca gayrı iktisâdi değerleri ve ekonomizm dinini aşma olanakları yarattığı için ilgilenmeye değerdir. *"Köşeyi dönme"* zihniyetine tapınmanın baskın olduğu ve milyonerleri toplumsal kahramanlar olarak kutsayan bir toplum, kamusallaştırmadan kazanacağını onsuz da kazanabilir.

Bu nedenle sözümona ileri ülkelerdeki sosyalistlerin bugün ulusallaştırmanın asıl sorunu halletmediğinden kuşkulanmalarına şaşmamak gerekir. (Bu sosyalistler de –kendileri bilse de, bilmese de– ekonomizm dininin müminlerindendir). Ulusallaştırma bir sürü dert çıkardığına göre, ne gereği var uğraşmanın? Özel mülkiyetin ortadan kaldırılması tek başına görkemli sonuçlar vermiyor: Bir değeri taşıyan her şey için yine sabır ve bağlılıkla çalışmak gerekmekte, yüksek toplumsal amaçlarla *birlikte* mâli kârlılık amacının da güdülmesi birçok ikilem ve çelişki yaratmakta, yönetimin sırtına ek olarak ağır yükler bindirmektedir.

Ulusallaştırmanın gayesi öncelikle daha hızlı bir ekonomik büyüme sağlamak, daha yüksek bir verimlilik, daha iyi bir planlama vs. elde etmekse, hayal kırıklığına uğranılması kaçınılmazdır. Marks'ın da gayet iyi gördüğü gibi, ekonominin bütününü özel kazanç hırsı temeli üzerinde yönetmek fikri, dünyayı dönüştürmekte olağanüstü bir güç olduğunu kanıtlamıştır.

> *"Burjuvazi nerede dizginleri eline geçinnişse tüm feodal, ataerkil, kırsal ilişkilere son vermiş ve insan ile insan arasında salt bireysel çıkardan başka bir bağ bırakmamıştır...*
>
> *Burjuvazi, tüm üretim araçlarının hızla gelişmesi, haberleşme olanaklarındaki muazzam genişleyiş sayesinde en barbarına kadar tüm ulusları uygarlığa çekmektedir." (Komünist Manifesto)*

Özel girişim fikrinin gücü, ürkütücü ölçüdeki basitliğinde yatar. Yaşamın bütünü tek bir yana indirgenmiştir: Kâr. İş insanı, özel bir birey olarak yaşamm başka yanlarıyla yine ilgilenebilir, hatta iyilik, doğruluk ve güzellikle bile; ama bir *iş insanı olarak* yalnızca kârla ilgilenir. Bu bakımdan özel girişim fikri, daha önceki bir bölümde "bireyciliğin ve sorumsuzluğun kuramsallaştırılması" olarak tanımladı-

ğım Pazar kavramına tamamen uyar. Aynı şekilde, nitesel ayrımların ihmali pahasına her şeyin niceselleştirilmesi doğrultusundaki çağdaş eğilime de gayet iyi uyar; çünkü özel girişim ne ürettiğine değil, üretimden ne kazandığına bakmaktadır.

Gerçekliği, binlerce yanından yalnız ve yalnız tek bir yanına indirgediğinizde her şey kristal saydamlığına bürünür. Ne yapılacağını biliyorsunuzdur artık; ne kâr getiriyorsa. Neden kaçınacağınızı da biliyorsunuzdur; kârı düşüren ya da zarara yol açan ne varsa. Üstelik başarı ya da başarısızlık derecesini belirleyecek mükemmel bir ölçü de vardır. Artık kimse şu ya da bu eylem toplumun refah ve sağlığına yarar mı, manevi, estetik ya da kültürel bakımlardan zenginleşmesine yol açar mı, diye soru sorup konuyu bulandırmasın. Kâr getiriyor mu getirmiyor mu, ona bakın yeter; yalnızca daha iyi kâr getiren bir seçenek var mı onu araştırın. Varsa, onu seçin.

Başarılı iş insanlarının çoğu zaman şaşırtıcı ölçüde ilkel olmaları rastlantı değildir; basite indirgenme süreciyle ilkelleştirilmiş bir dünyada yaşarlar. Dünyanın bu basitleştirilmiş taslağına uyar ve bununla yetinirler. Ve arada bir gerçek dünya kendini gösterip, dikkatlerini başka bir yanına çekmeye kalkıştığında, felsefelerinde böyle bir şeye yer olmadığından hayli çaresiz kalır, şaşkınlaşırlar. Hesaba sığmayan tehlikeler ve 'güvenilmez' güçlerle yüz yüze geldiklerini hisseder ve hemen genel bir felaketten dem vururlar. Bu nedenle, yaşamın anlam ve gayesine daha geniş kapsamlı olarak bakan bir görüşün zorunlu kıldığı eylemler hakkındaki yargıları genellikle hiçbir değer taşımaz. Onlar için işlerin başka bir biçimde düzenlendiği bir tasarı, örneğin özel mülkiyete dayalı olmayan bir şirketin başarıya ulaşma olanağı bulunmadığı önceden bellidir. Her şeye karşın başarıya ulaşırsa, o zaman bunun meşum bir izah nedeni olmalıdır mutlaka; 'tüketicinin sömürülmesi', 'gizli sübvansiyonlar', 'angarya işçilik', 'tekelcilik', 'damping' ya da gelecekte birdenbire karşımıza çıkacak olan gizli kapaklı ve korkunç bir borç hesabının birikmesi gibi.

Neyse, konudan uzaklaşmayalım. Söylemek istediğim, özel girişim kuramının gerçek gücünün bu amansız basitleştirmecede yattığı ve bunun da bilimin kayda değer başarılarının yarattığı zihinsel modellere gayet güzel uyduğudur. Bilimin gücü de gerçekliğin birçok yanından birine ya da ötekine, öncelikle niteselliğin niceselliğe 'indirgenmesi'nden doğar. Ne var ki, 19. yüzyıl biliminin bütün gücüyle gerçekliğin yalnızca mekanik yanlarına yönelmesinden nasıl

vazgeçilmek zorunda kalındıysa, iş hayatının yalnızca 'kâr' üzerinde yoğunlaşmasından da vazgeçilmek zorunda kalınmıştır, çünkü insanın gerçek gereksinimlerinin hakkını vermediği görülmüştür. Bu gelişmeyi başlatmak sosyalistlerin tarihsel başarıları olmuş, sonuçta günümüzün aydınlanmış kapitalistinin ağzından 'Artık hepimiz sosyalistiz' sözü düşmez olmuştur.

Yani günümüzün kapitalisti tüm faaliyetinin tek ve son amacının kâr olduğunu yadsımak arzusundadır. 'Yok canım' demektedir, 'aslında zorunlu olmadığımız bir sürü şey yapıyoruz çalışanlarımız için; doğanın güzelliğinin korunmasına çalışıyoruz; kâr getirmeyebilecek araştırmalara giriyoruz' vs., vs. Tüm bu savlar bilinen şeylerdir, bazıları haklı, bazıları da değildir.

Ancak bizi ilgilendiren şudur: Diyelim ki 'eski model' özel girişim yalnızca kâr peşinde koşar, dolayısıyla amaçları iyice basitleştirerek mükemmel bir başarı ölçütü elde eder. Öte yandan 'yeni model' özel girişimin çok çeşitli amaçlar peşinde olduğunu varsayalım; yaşamın yalnızca para getiren yanını değil de tümünü düşünmeye çalışıyor olsun. O zaman amaçlar basite indirgenemeyeceği gibi başarı derecesini saptayacak güvenilir bir ölçü de kalmayacaktır. Sonuçta, büyük anonim şirketler halinde örgütlenmiş olan 'yeni model' özel girişimin, kamu girişimlerinden tek bir farkı kalacaktır: Hissedarlarına hak edilmemiş bir gelir sağlıyor olması.

Açıkça bellidir ki, kapitalizmin savunucuları iki savlarından birini bırakmak zorundadırlar. Hem 'artık hepimiz sosyalistiz' deyip, hem de sosyalizmin yürüyemeyeceğini ileri süremezler. Kendileri de kârlılık dışında hedefler güdüyorlarsa, kârlılık dışında düşüncelere yer verildiği takdirde toplumun üretim araçlarının verimlilikle işletilmesinin olanaksızlaşacağını savunamazlar. Eğer *kendileri* basit kâr ölçütü olmaksızın işleri yürütebiliyorlarsa, o zaman kamulaştırılmış sanayi de yürütebilir demektir.

Öte yandan bütün bunlar yutturmacadan ibaret olup özel girişim yine kârdan başka bir şeye çalışmıyor ise; başka amaçlara yönelmesi, yalnızca kâr etmesine dayalı kalıp, kârlarının bir kısmını ne amaçla kullanacağı salt kendi seçimine bağlıysa, o zaman bu ne kadar erken açıklanırsa o kadar iyi olur. Böylece özel girişim yine basitliğin gücüne sahip olduğunu iddiaya devam edebilir. Kamu girişimine karşı ortaya koyduğu gerekçe de, aynı anda çok çeşitli amaçlar gütmesinden

dolayı verimli olamayacağı şeklinde olurdu. O zaman, sosyalistlerin karşı savı da öncelikle ekonomik olmayan, geleneksel gerekçelere dayanırdı; yani, kapitalist girişimin tüm ekonomik faaliyeti bireysel kazanç hırsına dayandırmakla sağladığı basitliğin yaşamı yozlaştırdığını ileri sürerlerdi.

Kamu mülkiyetinin toptan reddi, özel mülkiyetin toptan kabulü demektir. Bu en aşırı komünistin ters yöndeki tutumu kadar katı bir dogmacılıktır. Tüm aşırılıklar zihinsel bir zayıflığın belirtisi olmakla beraber, birtakım belirsiz ereklere varmak için kullanılacak *araçlar hakkındaki* katı görüşlülük iradesizlikten başka bir şey değildir.

Yukarıda da değinildiği gibi, ekonomik yaşamın –ve aslında tüm yaşamın– özü, düz mantık açısından bağdaşmaz nitelikteki karşıtlarm sürekli olarak bağdaştırılmasını gerektirmesindedir. Ekonominin bütününün yönetimi demek olan makro ekonomide, her zaman planlama ve özgürlüğün bir arada olması gereklidir. Ve bu bağdaştırma zayıf ve cansız bir ödüncülük değil, her iki karşıtın da meşruluğunun ve gerekliliğinin özgürce tanınması yoluyla olmalıdır. Ayrı ayrı girişimlerin ekonomik yönetimi demek olan mikro ekonomide de böyledir: Bir yandan yönetimin tam bir sorumluluk ve yetkeye sahip olması, öte yandan çalışanların yönetim kararlarında özgür ve demokratik katılımı şarttır. Burada da sorun bu iki karşıt gereksinimin yarım ağızla verilmiş ödünlerle uzlaştırılması değil, her ikisinin birden tanınmasıdır. Karşıtlardan herhangi birine, örneğin planlamaya her şeyin bağlanması Stalinizm yaratır; her şeyin ötekine bağlanması ise, kaos. Her iki durumda da normal tepki, öteki aşırı uca dönmektir. Ne var ki normal tepki mümkün olan tek tepki değildir. Kötü niyetli, yıpratıcı eleştiri yerine cömert ve geniş yürekli bir entelektüel çaba, toplumun hiç olmazsa bir süre için karşıtların ikisini birden yozlaştırmadan bağdaştırmasına olanak tanır.

Aynı şey, iş hayatında ereklerin seçimi için de geçerlidir. 'Eski model' özel girişimin temsil ettiği karşıtlardan biri basitlik ve ölçülebilirlik gereksinimidir ki, 'kârlılık'tan başka hiçbir şeyin dikkate alınmamasını gerektirir. Kamu girişiminin özgün 'idealist' kavramının temsil ettiği öteki karşıt ise ekonomik işlerin yürütülmesinde çok yanlı ve geniş bir insancıllık gereksinimidir. Yalnızca birinci karşıta bağlı kalınırsa, insan saygınlığının tamamen mahvına yol açılmış olur; yalnızca ikincisine bağlı kalınırsa anarşik bir verimsizliğe meydan verilir.

Bu tür sorunların 'kesin çözümleri' yoktur. Ancak günden güne canlı olarak sürdürülen bir çözüm vardır. O da her *iki karşıtın da geçerli olduğunun* açıkça kabul edilmesine dayanır.

Mülkiyet, ister kamusal olsun ister özel, yalnızca bir çerçeve öğesidir. Tek başına bu çerçevenin içinde güdülecek olan ereklerin neler olacağını belirlemeye yetmez. Bu açıdan mülkiyetin belirleyici sorun olmadığını söylemek doğrudur. Fakat üretim araçlarının özel mülkiyet altında bulunmasının erek seçimini çok kısıtladığını, kâr peşinde koşmak zorunluluğu olduğundan dünyaya dar ve bencil bir görüş açısından bakmaya *eğilimli* olduğunu da görmek gereklidir. Kamu mülkiyeti erek seçiminde *tam* bir özgürlük tanıdığından seçilecek herhangi bir gayeye yöneltilebilir. Özel mülkiyet, yöneltilebileceği amaçları da kendiliğinden belirleyen bir araçken, kamu mülkiyeti amaçları henüz belirlenmemiş olan ve bilinçli olarak seçilmesi gereken bir araçtır.

Bu bakımdan eğer ulusallaştırılmış işletmelerin güdecekleri erekler aynı ölçüde dar, yani kapitalist üretim tarzında olduğu gibi yalnızca kârlılıkla sınırlı olacaksa, o zaman kamu mülkiyetinin sağlam bir gerekçesi yok demektir. Günümüzün İngiltere'sindeki ulusallaştırmaların tehlikesi de işte burada yatmaktadır, herhangi bir hayali verimsizlikte değil.

Ulusallaştırmaya karşı çıkanların kampanyası; birbirinden açıkça ayrılan iki hareketten oluşmaktadır. Birincisi, kamulaştırılan sektörle ilgili olanları ve genel olarak kamuoyunu üretim, dağıtım ve değişim araçlarının yönetiminde tek önemli şeyin kârlılık olduğuna inandırmak ve bu kutsal standarttan –özellikle kamu işletmelerince– sapılmasının herkesin sırtına dayanılmaz bir yük bindirerek ekonominin bütününde aksayacak her şeyin sorumlusu olacağını anlatmak çabasıdır. Bu kampanya kaydadeğer bir başarı göstermektedir. İkincisi, kamu sektörünün davranışının herhangi bir özelliği olmadığına göre, daha iyi bir toplum vaat etmediğini ileri sürmek ve yeni ulusallaştırmaların doyumsuz, bilgisiz, öğrenme yeteneğinden ve entelektüel meraktan yoksun politikacıların düzenledikleri bir yağma, katı bir dogmacılık örneği olacağını iddia etmektir. Devletin kamu sektörü işletmelerinin kâr etmelerine olanak bırakmayacak bir fiyat politikası gütmesi halinde bu küçük planın başarı şansı daha da büyümektedir.

Kamu sektörüne yönelik sistemli bir lekeleme kampanyasının da yardımıyla, bu stratejinin sosyalist düşünce üzerinde bazı etkiler yaptığını itiraf etmek gerekir.

Bunun nedeni ne sosyalistlerin esinlendikleri temel düşüncede bir yanlış olması, ne de kamu sektörünün gerçekten başarısızlık göstermesidir –bu yöndeki eleştirilerin hemen hiç dayanağı yoktur– sorun, sosyalistlerin kendilerindeki bir vizyon eksikliğidir. Sosyalistler ilk baştaki temel görüşlerini yeniden kazanmadıkları takdirde ne kendilerine gelebilecekler, ne de ulusallaştırmaların amacı gerçekleşecektir.

Tartışma konusu olan ekonomi değil, kültürdür; yaşam düzeyi değil, yaşamın niteliğidir. Ekonominin ve yaşam düzeyinin icabına kapitalist bir sistem de biraz planlamayla ve gelir dağıtıcı vergilendirmelerle, pekâlâ bakabilir. Oysa kültür ve yaşamın genel niteliği artık böyle bir sistemde kaçınılmaz olarak yozlaşmaya mahkûmdur.

Sosyalistlerin, kapitalistlerden daha fazla kapitalistleşmek için değil, daha demokratik ve saygın bir sanayi sistemi geliştirmek, makinelerin daha insanca kullanılmasını ve insan zekâsının ve çabasının meyvelerinin daha akıllıca değerlendirilmesini sağlamak amacıyla kamu sektörünün işletilmesini talep etmeleri gerekir. Eğer bunu elde ederlerse, geleceği avuçlarının içine almışlar demektir. Aksi takdirde özgür doğmuş insanların alınterine değecek hiçbir şeyleri yoktur sunacak.

18. MÜLKİYET

"Açıkça görülüyor ki, bir sistem ya da mekanizma değişikliği ile, toplumsal rahatsızlıkların insan doğasının bencilliği, açgözlülüğü veya kavgacılığında yatan nedenleri ortadan kaldırılamaz. Yapılabilecek olan, bu niteliklerin teşvik görmediği bir çevre yaratmaktır. İnsanların ilkelerin gerektirdiği şekilde yaşamları garanti edilemez. Yapılabilecek olan, insanların toplumsal düzenini –istedikleri takdirde– onları yüceltecek, küçültmeyecek ilkeler üzerine kurmaktır. İnsanların eylemleri denetlenemez. Ancak zihinlerini yöneltecekleri bir amaç sunulabilir onlara. Zihinlerindeki neyse, uzun dönemde ve bazı istisnalar dışında pratik etkinlikleri de öyle olacaktır."

R. H. Tawney'in onyıllar önce yazdığı bu sözler güncelliğinden hiçbir şey yitirmiş değildir; ne var ki bugün yalnızca toplumsal rahatsızlıklardan değil, insan soyunun devamını tehdit eden, eko-sistemdeki ve biosferdeki rahatsızlıklardan da kaygı duyulmaktadır. Önceki bölümlerde değinilen her sorun 'sistem ya da mekanizma' sorusuna yol açmakla beraber, başından beri savunduğum gibi hiçbir sistem veya mekanizma veya ekonomik doktrin ya da kuram kendi başına ayakta durmaz: Mutlaka metafizik bir temel üzerine, yani insanın temelde yaşama bakışı, yaşamın anlamı ve gayesi hakkındaki düşünceleri üzerine kuruludur. Yukarıda ekonomizm dininden, maddi mülkiyete körükörüne tapınılmasından, tüketimden ve sözümona yaşam düzeyinden, nihayet 'atalarımızın lüksü bizim ihtiyaç maddemiz oldu' diye sevinen talihsiz eğilimden söz etmiştim.

Sistemler, insanın en temel tutumlarının gövdeleşmiş biçimlerinden ne bir fazladır ne de bir eksik. Gerçi bazı gövdeleşmeler, ötekilere kıyasla daha mükemmeldir. Maddi ilerleme hakkındaki genel kanıtlar çağdaş özel girişim sisteminin kişisel zenginleşme amacı için en mükemmel araç olduğunu –ya da şimdiye dek olageldiğini– göstermektedir. *Modern* özel girişim sistemi, insanın açgözlülük ve kıskançlık gibi dürtülerini itici güç olarak dahiyane bir tarzda kullanmakta, yalnız *laissez faire* mekanizmasının en göze batan eksikliklerini Keynesçi ekonomik yönetimle, biraz gelir dağıtıcı vergilendirmeyle ve sendikaların 'karşı-dengeleyici gücü' ile gidermeye çalışmaktadır.

Bugün karşı karşıya bulunduğumuz sorunlarla böyle bir sistemde başa çıkılabileceği akla sığar mı? Yanıt, kendiliğinden bellidir: Aç-

gözlülük ve kıskançlık sürekli ve sınırsız bir maddi gelişmeyi zorunlu kılar; oysa eldeki kaynakların korunmasına önem vermeyen bu tür bir gelişmenin sınırlı bir çevreye uymasına olanak yoktur. Bu yüzden özel girişim sisteminin temel doğasını inceleyerek, yeni duruma uyabilecek başka bir sistem geliştirme olanaklarını araştırmak zorundayız.

Özel girişimin özü, üretim, dağıtım ve değişim araçlarının özel mülkiyette olmasıdır. Bu bakımdan özel girişimi eleştirenlerin, özel mülkiyeti sözde kamusal ya da kolektif mülkiyete dönüştürmeyi önermelerine ve bazı hallerde bunu zorla gerçekleştirmiş olmalarına şaşmamak gerekir. Şimdi önce "mülkiyet" ya da "mülk" kelimelerinin anlamına bakalım.

Özel mülkiyet konusunda ilk ve en temel ayrım (a) yaratıcı çalışmaya yardımcı olan mülk ile (b) yaratıcı çalışmanın yerine geçen mülk arasındadır. Kendi işinde çalışan mülk sahibinin özel mülkiyetinde doğal ve sağlıklı bir yan vardır. Başkalarının çalışmasından parazit gibi geçinen edilgen mülk sahibinin özel mülkiyetinde ise sağlıksız ve doğaya aykırı bir yan vardır. Bu temel ayrımı açıklıkla gören Tawney, "söz konusu mülkün ne tür olduğunu belirtmeden özel mülkiyet lehinde ya da aleyhinde bir tartışma açmak boşunadır," demektedir.

> *"Çalışkanlık ilkesini çiğneyen özel mülkiyet değil, işten soyutlanmış olan özel mülkiyettir. Bazı sosyalistlerin özel toprak veya sermaye mülkiyetini mutlaka kötü bir şey olarak görmeleri, her türlü mülkiyete bir tür gizemli kutsallık atfeden tutucularınki kadar skolastik bir darkafalılıktır."*

İlk kategoriye giren mülkiyet ile işletilen özel girişim zaten küçük ölçekli, kişisel ve yerel niteliktedir. Daha geniş çaplı toplumsal sorumlulukları yoktur. Tüketiciye karşı olan sorumlulukları tüketicinin kendi tarafından gözetilebilir. Sosyal haklar getiren yasalar ve sendikaların uyanıklığı çalışanı korumaya yeter. Küçük ölçekli girişimlerden büyük özel servetler kazanılamaz, ama toplumsal yararlılığı muazzamdır.

Buradan hemen anlaşılmaktadır ki, özel mülkiyet konusunda ölçek sorunu çok belirleyici bir rol oynar. Küçük ölçekten orta ölçeğe geçtiğimizde mülkiyet ile çalışma arasındaki bağlantı zayıflar; özel girişim kişiselliğin dışına çıkmaya başlar ve yörede önemli bir toplumsal etken haline gelir ve hatta yerellikten fazla bir önem de kazanabilir. Özel mülkiyet fikrinin kendi giderek yanıltıcı olmaya başlar.

1. İşletmenin sahibi, maaşlı yöneticiler istihdam ettiğine göre işini yürütebilmek için mülk sahibi olmasına gerek yoktur. Dolayısıyla mülk sahipliğinin işlevsel gerekliliği sona ermiş olur. Adil bir maaşın üzerinde kâr payı alır ve sermayesinden, dış kaynaklardan borçlanılmış sermayeye ödenen cari faizden daha yüksek bir getiri sağlarsa, sömürücülük niteliği kazanmış demektir.
2. Yüksek oranda kâr, ya şans eseridir, ya da mülk sahibinin değil tüm örgütün başarısıdır. Dolayısıyla yalnızca mülk sahibi tarafından tasarruf edilirse hem haksızlık olur hem de toplumsal bakımdan bozucu bir etki yapar. Kârların örgütün tüm üyeleri arasında paylaşılması gerektir. Tekrar yatırıma dönüştürülecekse, topluluğun tasarrufundaki bir 'serbest sermaye' halinde olmalıdır, ilk mülk sahibinin servetine katılmamalıdır.
3. Kişisel olmayan ilişkilere yol açan orta ölçekli girişimin boyutları, denetimin işletilmesi konusunda yeni sorunlar ortaya çıkarır. Kendisi de çalışan bir mülk sahibinin işlettiği, bir aile havasındaki küçük girişimde otokratik denetim bile ciddi bir sorun meydana getirmez. Ama girişim belirli bir mütevazı ölçeği aştığında, insan saygınlığı ve gerçek verimlilik ile bağdaşmaz bir hal alır. O zaman örgütün tüm üyelerinin yönetime bir ölçüde katılmalarını sağlamak için haberleşme ve danışma mekanizmasının bilinçli ve sistemli bir şekilde geliştirilmesine gerek duyulur.
4. Şirketin gerek kendi yöresinde gerekse daha geniş bir çerçevedeki toplumsal önemi ve ağırlığı, şirket elemanlarının da dışında 'mülkiyetin kamusallaştırılması'nı gerektirir. Bu kamusallaştırma, şirket kârlarının bir kısmının düzenli olarak kamu hizmetlerine ya da hayırsever amaçlara adanmasıyla ve dışarıdan mütevelliler getirmekle sağlanabilir.

Birleşik Krallık'ta ve başka kapitalist ülkelerde bu fikirleri başarıyla uygulamaya koyarak, küçük ölçeklerin dışına taşmış özel üretim araçları mülkiyetinin topluma zararlı yanlarından kurtulan özel şirketler bulunmaktadır. Northamptonshire'in Wollaston kentinde yerleşik Scoot Bader and Co. Ltd., bunlardan biridir. Buradaki deney ve deneyimleri daha ayrıntılı olarak ilerideki bir bölümde anlatacağız.

Büyük ölçekli girişimlere geldiğimizde, özel mülkiyet fikri saçmalaşmaktadır. Bu tür mülkiyet hiçbir gerçek anlamda özel değildir ve olamaz. R. H. Tawney bunu tam bir berraklıkla görmüştür:

> *"Bu tür mülkiyete, ailesini geçindirmek ya da mesleğini yapmak isteyen bir mülk sahibinin aktif olarak kullandığı mülkiyet türünden ayırmak için, pasif mülkiyet ya da kazanç, sömürü, iktidar amacıyla edinilen mülkiyet denebilir. Hukukçunun gözünde birincisi de ikincisi kadar tam bir mülkiyettir. Ne var ki ekonomistlerin buna 'mülkiyet' deyip diyemeyecekleri tartışılır... Çünkü bir mülk sahibinin kendi emeğinin ürününe sahip çıkma hakkı ile aynı değildir bu; tam karşıtıdır."*

Büyük ölçekli girişimlerin sözde özel mülkiyette olması, hiçbir şekilde küçük toprak sahibinin, zenaatkârın ya da girişimcinin basit mülkiyetine benzemez. Tawney'in söylediği gibi, "devrimle ortadan kalkana kadar, Fransız köylüsünün ürününün bir kısmını gasp eden feodal vergilere" benzetilebilir ancak.

> *"Tüm bu haklar –royaltiler (kullanma hakları), toprak kiraları, tekelci kârları, her türden fazlalar– 'mülkiyet' diye bilinmektedir. Oysa onlara karşı en öldürücü eleştiri... genellikle mülkiyet hakkının savunulmasında kullanılan gerekçelerde içerilmiştir. Bu kurumun anlamı; çalışanın, emeğinin ürününü almasını sağlayarak çalışkanlığın teşvik edilmesinde yatar denilmektedir. O takdirde, bir insanın emeği sonucu ortaya çıkan mülkiyet hakkının korunması ne kadar önemliyse, başkalarının emeği sonucu edindiği mülkün elinden alınması da o kadar önemlidir."*

Özetlersek:

a) Küçük ölçekli girişimde; özel mülkiyet doğal, bereketli ve adaletlidir.
b) Orta ölçekli girişimde, özel mülkiyet işlevsel açıdan büyük ölçüde gereksizleşmiştir bile. 'Mülkiyet' fikri zorlanmaya başlamış, verimsizleşmiş ve adalete aykırı düşmüştür. Tek bir mülk sahibi ya da küçük bir mülk sahipleri grubu varsa, Scott Bader and Co. Ltd.'de yapıldığı gibi imtiyazlarının işçilerin oluşturduğu daha geniş topluluğa gönüllü olarak devredilmesi mümkündür ve gereklidir. Böyle bir cömertlik, büyük sayıda

hissedarı olan şirketlerde pek olanaklı olmayabilir, ama bu kez de yasalarla bu yol açılabilir.

c) Büyük ölçekli girişimde; özel mülkiyet kavramı hiçbir işlevi bulunmayan mülk sahiplerinin başkalarının emeğinden parazitçe geçinmelerini sağlayan bir kurmaca halini almaktadır. Adil olmadığı gibi, aynı zamanda girişimin içindeki tüm ilişkileri çarpıtan akılcılık dışı bir öğe olmaktadır. Yine Tawney'den bir alıntı yapalım:

"Bir topluluğun her üyesi karşılığında bir şey almak koşuluyla ortak bir hazineye bir şeyler katarsa, yine de payların büyüklüğü tartışma konusu olabilir... Ama bir kez toplam tutar bilindikten ve taleplerin haklılığı kabul edildikten sonra, başka tartışacak bir şey de kalmaz... Oysa sanayide taleplerin hepsi kabul edilmiş değildir, çünkü hiçbir şey katmayanlar bir şeyler almak istemektedirler."

Büyük ölçekli girişimi özel mülkiyetten kurtarmanın birçok yöntemi vardır; en başta gelenine genellikle 'ulusallaştırma' denir:

"Ne *var ki ulusallaştırma kesin bir anlam kazanmış olmadığı gibi, yerinde kullanılmış bir kelime de değildir. Doğru kullanılırsa, genel tüketici topluluğunu temsil eden bir kurulun mülkiyeti anlamına gelir yalnızca... Hiçbir dilin kelime hazinesi, bir kamu hizmetinin yürütülebileceği türlü örgütlenme biçimleri arasındaki ince ayrımları ifade edecek durumda değildir.*

Bunun sonucunda, 'ulusallaştırma' gibi tamamen renksiz bir kelime, hemen hemen elde olmadan çok belirli ve fakat hayli rasgele anlamlar yüklenmektedir. Günlük kullanımda, Devlet tarafından atanan memurların bugünkü sanayi yöneticilerinin yerini aldıkları ve aynı güçlere sahip oldukları belirli bir yönetim türü anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bugünkü sanayi yönetimini kamuya hizmet eden bir meslek olmak yerine hissedarların yararına bir kurum olarak muhafaza etmek isteyenler, ulusallaştırmaya yönelik saldırılarına gerekçe olarak Devlet işletmeciliğinin zorunlu verimsizliğini ileri sürmektedirler."

İngiltere'de bazı büyük işletmeler 'ulusallaştırılmış'tır. Bir işletmenin niteliğini işle ilgisi olmayan mülk sahiplerinin değil, onu işleten kişilerin belirlediği gerçeği böylece ortaya çıkmıştır. Ne var ki ulusal-laştırılmış olan sanayiler, büyük başarılarına karşın hâlâ bazı

ayrıcalıklı kesimlerin yatışmaz kinine maruz kalmaktadırlar. Onlara karşı yöneltilen sonu gelmez propaganda, bu kini paylaşmayan ve olan biteni daha iyi bilmesi gereken kişileri bile yanıltmaktadır. Özel girişim sözcüleri ulusallaştırılmış sanayilerin daha çok 'hesap verme yükümlülüğü' taşımasını isteyip durmaktadırlar. Bu biraz çelişkili olsa gerektir; çünkü söz konusu işletmelerin hesap verme yükümlülüğü salt kamu çıkarına çalıştıkları için zaten hayli geliştirilmiş durumdayken, açıkça *kişisel kâr amacı güden* özel şirketlerin bu yükümlülüğü hemen hemen hiç yoktur.

Mülkiyet tek bir hak değil, değişik hakların oluşturduğu bir demettir. 'Ulusallaştırma' da, bu haklar demetini A'dan B'ye, yani özel kişilerden 'Devlet'e devretmekten ibaret değildir: Demetteki değişik hakların nereye yerleştirileceğini kesin bir duyarlılıkla saptamak işidir. Oysa bu hakların tümü ulusallaştırmadan önce sözde mülk sahibine ait sayılıyordu. Bunu Tawney kısaca şöyle söylemektedir: "Ulusallaştırma bir Anayasa yapma sorunudur." Bir kez hukuki anlamda özel mülkiyet aradan çıkarıldıktan sonra, her şeyi yeniden düzenlemek için özgürük vardır: İşletmeler birleştirilir, ya da bölünür, merkezileştirilir, ya da merkezden uzaklaştırılır, yönetim gücü bir merkezde toplanır ya da dağıtılır, büyük birimler ya da küçük birimler yaratılır, birleşik bir sistem, federal bir sistem olur ya da hiçbir sistem olmaz. Tawney'in söylediği gibi:

> *"Kamu mülkiyetine yöneltilen itirazlar, akıl ölçüleri içinde kaldıkları kadarıyla, aslında aşırı merkezileştirmeye karşı itirazlardır. Oysa aşın merkezileşmenin ilacı işlevi kalmamış özel mülkiyetin korunması değil, kamu mülkiyetinin ademi merkezileştirilmiş biçimde tasarruf edilmesidir."*

'Ulusallaştırma' özel mülkiyet haklarına son verir ama kendiliğinden fiili anlamda yeni bir tasarruf biçimi, yeni bir 'mülk sahipliği' yaratmaz. Özgün mülkiyet haklarının ne olacağını, kimin tasarrufuna bırakılacağını da kendiliğinden belirlemez. Demek ki bir bakıma önceki düzenlemeleri iptal ederek yenilerinin yapılmasını mümkün ve gerekli kılan salt olumsuz bir önlemdir. 'Ulusallaştırma'nın olanak verdiği bu yeni düzenlemeler doğal ki her ayrı olayın kendi gereklerine uygun olmalıdır. Ancak kamuya hizmet veren tüm ulusallaştırılmış girişimlerde bazı belirli ilkelere uyulabilir:

Birincisi, iş ile politikanın karıştırılması tehlikelidir. Bu tür bir karma, genellikle verimsiz bir iş ve yolsuz bir politikayla sonuçlanır. Bu bakımdan ulusallaştırma eylemi her keresinde siyasal tarafın, yani ilgili bakanlığın ya da başka bir hükümet organının veya parlamentonun, işletmeci taraf, yani yönetim kurulu üzerindeki haklarını dikkatle saymalı ve tanımlamalıdır. Özellikle işletmeye yapılacak atamalar konusunda bu çok önemlidir.

İkincisi, kamu hizmeti gören ulusallaştırılmış girişimler daima kârlı çalışmayı amaçlamalıdır; ancak bu yaşamak için yemek şeklinde olmalıdır, yemek için yaşamak şeklinde değil. Rezervleri olmalı, ama hiçbir zaman, devlete bile kâr dağıtmamalıdırlar. Fazla kârlar, yani aşırı rezerv birikimi, fiyat düşürerek eritilmelidir.

Üçüncüsü, ulusallaştırılmış girişimler yine de 'kamu çıkarına her bakımdan hizmet etmek' için yasal yükümlülük altında olmalıdırlar. 'Kamu çıkarı'nın yorumlanması ise girişimin kendine bırakılmalı, girişimin yapısı da buna göre kurulmalıdır. Kamu çıkarının yorumu yalnızca devlete bırakılıp kamu işletmesinin –hissedarlar hesabına çalışıyormuş gibi– yalnız kârlarla ilgilenmesi gerekiyormuş gibi davranmak yararsızdır. Ne yazık ki bu düşünce Britanya'daki kamu girişimlerinin işletme kuramına egemen olmuş durumdadır ve bu yüzden bu şirketlerin yalnızca kâr için çalışması, ancak devletin talimatı ve mali desteği ile bu ilkeden sapması beklenmektedir. Bu güzel işlev bölümü kuramcıların beğenisini kazanabilir ama gerçek dünyada hiçbir değeri yoktur, çünkü kamu şirketlerindeki işletme yönetimi ahlâkını yok etmektedir. "Kamu çıkarına her bakımdan hizmet" ilkesi, yönetimin günlük davranışlarına yerleşmezse hiçbir anlama gelmez. Bunda devletin mali desteği bir yana, denetimi bile olamaz ve olmamalıdır. Kâr gütme ile kamu çıkarına hizmet etme arasında, bazen çatışma olabileceği yadsınamaz. Kamu işletmesinin özel işletmeden daha zorlu bir iş olduğunu gösterir bu ancak. Daha iyi bir toplumun, daha zorlanmadan kurulabileceğini düşünmek çelişkiye düşmek ve hayalcilik olur.

Dördüncüsü, 'kamu çıkarı'nın kamu işletmelerinde benimsenmesi ve korunmasını sağlamak için tüm meşru çıkarların ifade bulacağı ve etkinlik göstereceği düzenlemeler gereklidir. Buna işletme personeli, yerel halk topluluğu, tüketiciler ve –onlar da ulusallaştırılmış şirketler ise– özellikle rakip işletmeler dahildir. İlkenin etkin biçimde uygulanması yine birçok deney yapılmasını gerektirmektedir. Hiçbir yerde

‘mükemmel’ bir ‘model’i yoktur bu işin. Sorun, her zaman söz konusu çıkarları korurken yöneticilerin yönetim yeteneğini zedelememektir.

Beşincisi, ulusallaştırmanın en büyük tehlikesi planlamacının aşırı merkezileşmeye müptela olmasıdır. Ulusallaştırma yoluyla büyük bir işletme yaratılıp –ki şimdiye dek uygulama hep böyle olmuştur– sonra da iktidar ve sorumluluğun daha küçük birimlere dağıtılmasına gidileceği yerde, ilk baştan yarı özerk küçük birimler yaratıp sonra eğer daha sıkı bir eşgüdüm ihtiyacı başgösterirse, bazı işlevleri daha yüksek bir düzeyde merkezileştirmek genellikle daha iyidir.

Bu sorunları herkesten iyi gören ve kavrayan R. H. Tawney’den bir alıntı daha yaparak bu bölümü kapamak uygun düşecektir:

> *“Demek ki toplumun haklar yerine işlevler temeli üzerinde örgütlenmesi üç anlama gelmektedir: Birincisi, mülkiyet hakları bir hizmet gördükleri yerde korunmalı, yoksa ortadan kaldırılmalıdır. İkincisi, üreticiler üretimin ereği olan toplulukla doğrudan doğruya bir ilişki içinde bulunmalıdır ki, o topluluk karşısındaki sorumlulukları açıkça ve kesinlikle belli olsun; şimdiki gibi çıkarları hizmetten ziyade kâr üretmek olan hissedarların doğrudan buyruğu altında kaybolup gitmesin. Üçüncü olarak da, hizmetin sürdürülmesi, hizmeti görenlerin mesleki örgütlerinin yükümlülüğü olmalı, tüketicinin gözetimi ve eleştirisine tâbi olan bu örgütler, işletmelerin yönetiminde bu yükümlülüklerini yerine getirmelerine gerekecek kadar bir söz sahibi olmalıdır.”*

19. YENİ MÜLKİYET DÜZENLERİ

J. K. Galbraith kişilerin refahından, kamunun sefaletinden söz etmiştir. Bunları söylerken alışılagelmiş ölçülerle dünyanın en zengin ülkesi olan Amerika Birleşik Devletleri'nden söz ediyor olması önemlidir. Nasıl oluyor da en zengin ülkede halkın bir kesimi sefalet içinde oluyor ve hatta oradaki sefalet Gayri Safi Milli Hasılası nüfus büyüklüğüne göre orantılandıktan sonra bile hayli küçük kalan ülkelerdekinden çok daha fazla oluyor? Bugünkü Amerika'nın düzeyinde bir ekonomik büyüme halkı sefaletten kurtarmaya yetmemişse ve belki de bu sefaletin artışına eşlik etmişse, daha fazla 'büyüme'nin bunu hafifleteceğini ya da ortadan kaldıracağım nasıl bekleyebiliriz? Birleşik Krallığın GSMH'sı yüzde beş –yani yılda 2 milyar sterlin kadar– büyüseydi, bu paranın, bu ek servetin hepsini ya da çoğunu 'ulusumuzun emellerine ulaşmak' için kullanabilir miydik acaba?

Emin olun ki hayır; çünkü özel mülkiyet sisteminde her servet parçası meydana geldikçe hemen kendiliğinden özel tasarruf altına alınır. Kamu makamlarının kendilerine ait bir gelirleri pek yoktur ve yurttaşlarının ceplerinden, yurttaşların kendi hakları saydıkları paraları çıkartmakla uğraşmak zorunda kalırlar. Bunun vergi tahsildarları ile yurttaşlar arasında sonu gelmeyen bir kandırmacalı çekişmeye yol açmasına şaşmamalıdır. Bu arada zenginler bol maaşlı vergi uzmanlarının yardımıyla genellikle yoksullardan çok daha iyi sıyırırlar yakayı. 'Gedikler'i kapamak çabası içinde, vergi yasaları gittikçe karmaşıklaşır ve vergi danışmanlarının piyasası –dolayısıyla gelirleri– daha da yükselir. Vergi mükellefleri haketmiş oldukları bir şeyin kendilerinden alındığını hissettiklerinden vergiden kaçmak için yasadışı vergi kaçakçılığı bir yana her türlü yasa boşluğunu araştırmakla kalmazlar, kamu harcamalarının kısılması için ısrarla sızlanıp dururlar. 'Kamu harcamalarını artırmak için daha çok vergi', bir seçim kampanyasında oy toplayacak bir slogan olmaz, kişilerin refahı ile kamunun sefaleti arasındaki karşıtlık ne kadar göze batarsa batsın.

Üretim araçlarının mülkiyet yapısına, kamu harcamaları için duyulan gereksinim yansımazsa bu ikilemden çıkış yolu yoktur.

Yalnızca kamusal sefalet değildir sorun olan; yani akıl hastanelerinin, hapisanelerin, ve daha bir sürü kamu hizmet ve kurumlarının içinde bulundukları sefalet değildir. Bu yalnızca sorunun bir yüzü-

dür. Sorunun öbür yüzü büyük miktarlarda kamu fonunun 'altyapı' denilen hizmetlere harcanıp, yararının büyük ölçüde bedelsiz olarak özel sektöre gitmesiyle ortaya çıkar. 'AItyapı'nın yetersiz ya da tamamen eksik olduğu yoksul bir toplumda bir girişimi başlatmak ya da yürütmekle uğraşmış olan herhangi biri bunu gayet iyi bilir. Ucuz taşıma olanaklarına ve öteki kamu hizmetlerine güvenemez; altyapısı çok gelişmiş olan bir toplumda bedelsiz ya da çok küçük bir masrafla elde edeceği bir sürü şeyi kendi masraf yaparak sağlamak zorunda kalabilir; yetiştirilmiş elemanlar bulabileceğinden emin olamaz; onları kendi yetiştirmek zorundadır; ve böyle devam eder. Zengin ya da yoksul herhangi bir toplumdaki tüm eğitim, tıp ve araştırma kurumları özel sektöre hesabı tutulamayan yararlar bahşederler ve bu yararların karşılığını özel sektör *doğrudan doğruya* ödemez doğal ki; ancak dolaylı olarak vergiler yoluyla öder; onlar da demin sözü edildiği gibi. direne direne, içerlene içerlene, aleyhinde kampanyalar açıla açıla ve çoğu zaman becerikli bir şekilde atlatılarak ödenir. Özel sektörün 'altyapı'dan elde ettiği yararların karşılığının kamu makamları tarafından doğrudan doğruya kâra ortaklık yoluyla değil de ancak kârlar özel tasarruf altına geçtikten *sonra* alınabilmesi çok mantıksız olduğu gibi sonsuz karmaşıklığa ve gizemliliğe yol açmaktadır. Özel girişim, kârlarının kendi çabalarıyla kazanıldığını ve önemli bir kısmının kamu makamları tarafından vergilendirilip alındığını ileri sürmektedir. Bu, gerçeğin doğru bir şekilde yansıtılması değildir; genel olarak. Gerçekte özel sektörün maliyetlerinin büyük bir kısmı kamu kurumları tarafından karşılanmıştır, çünkü altyapının bedelini ödeyen *onlardır* ve özel sektörün kârları bu nedenle başarı ölçüsünü büyük ölçüde abartmaktadır.

Kamu harcamalarının özel sektörün kârlarına olan katkısı üretim araçlarının mülkiyet yapısına yansıtılmadıkça, gerçek durumu ortaya çıkarmanın pratik bir yolu yoktur.

Bu nedenle şimdi mülkiyet yapısının yukarıda yapılmış olan iki temel eleştirinin gereklerini yerine getirecek biçimde nasıl değiştirilebildiğini –ya da değiştirilebileceğini– gösteren iki örnek sunacağım. Birinci örnek, şimdi gerçekten reform geçirmiş bir mülkiyet temeli üzerinde işleyen orta büyüklükte bir şirkettir. İkinci örnekse, büyük ölçekli şirketlerin mülkiyet yapısının nasıl reformdan geçirilebileceğini gösteren spekülatif bir plandır.

Scott Bader Servet Ortaklığı [The Scott Bader Commonwealth]

Ernest Bader, Scott Bader Co. Ltd. adlı girişimi 1920 yılında 30 yaşındayken kurdu. Firma 31 yıl sonra, savaş boyunca geçirilen birçok zorluk ve sıkıntılara karşın 161 kişi çalıştıran, yıllık cirosu 625.000 sterlin kadar ve net kârı 72.000 sterlini aşan orta ölçekli bir işletme haline gelmişti. Hemen hemen sıfırdan başlamış olan Bader ve ailesi refaha kavuşmuşlardı. Şirket önde gelen bir polyester reçineleri imalatçısı olarak tanınmış bulunmakta ve alkidler, polimerler ve plastizörler gibi başka ileri teknik isteyen ürünler de çıkarmaktaydı. Gençliğinde ücretli çalışan biri olarak, yaşamın kendisine sunduğu gelecekten derin bir hoşnutsuzluk duyan Bader 'işgücü piyasası' ve 'ücret sistemi' gibi kavramlara bile içerlemekte, özellikle insanların sermayeyi kullanması yerine sermayenin insanları işe koşması düşüncesine kızmaktaydı. Bir kez kendini işveren mevkiinde bulduktan sonra da başarı ve refahının yalnız kendinin değil, tüm çalışma arkadaşlarının ve aym zamanda içerisinde çalışma hakkına sahip bulunduğu toplumun da eseri olduğunu hiçbir zaman unutmamıştı. Kendi sözleriyle:

> *"İşe girişip ücretli çalışmayı bıraktığım yıllar öncesinde olduğu gibi, şimdi de insanları yönetilenler ve yönetenler diye ikiye ayıran kapitalist felsefeyle karşı karşıya olduğumu gördüm. Ne var ki önümdeki asıl engel hissedarlara ve onların denetimindeki yönetim hiyerarşisine diktatörce yetkiler tanıyan Şirketler Hukuku'ydu."*

Ernest Bader, "çalışma yaşamını insanın gereksinimlerine uydurmayı amaçlayan bir felsefenin temeli üzerinde" kendi şirketinde "devrimci değişiklikler" yapmaya karar verdi:

> *"Sorun iki türlüydü: (1) kârlılığını yitirmeden, şirketimizde azami bir özgürlük, mutluluk ve insan saygınlığı duygusunu yaratmak; ve (2) bunu özel sektörün genel olarak benimseyebileceği yollar ve yöntemlerle gerçekleştirmek."*

Bader, kesin değişiklikler yapılabilmesi için iki koşulun yerine getirilmesi gerektiğini derhal anlamıştı: Birincisi, mülkiyet haklarının biçim değiştirmesi gerekliydi; en başından beri uygulamakta olduğu kâr paylaşımı yeterli değildi; ikincisi, şirketin kendi kendini kısıtlayıcı bazı kuralların gönüllü olarak kabulüydü. İlk koşulu yerine getirmek için Scott Bader Commonwealth (Scott Bader Servet Ortaklığı)nı kurarak, kendi şirketi olan Scott Bader Co. Ltd.'in 1951'de mülkiyetinin

yüzde doksanını, 1963'de de geri kalan yüzde 10'unu devretti. İkinci koşul içinse, yeni ortaklan olan eski personeli, yani *Commonwealth* üyeleriyle bir anayasa üzerinde anlaştı. Bu anayasada hem özel mülkiyetin içerdiği yetkelerin dağılımı belirleniyor, hem de şirketin hareket özgürlüğü aşağıdaki kurallarla kısıtlanıyordu.

1. Şirket, içinde çalışan herkesin düşünce ve hayalgücü sınırları içinde kavrayabileceği sınırlı büyüklükte bir girişim olarak kalacaktır. Personel sayısı 350 veya o dolaylarda bir rakamı aşmayacaktır. Durum bu sınırların ötesinde bir büyümeyi gerektiriyorsa, o zaman Commomvealth'in çizgisinde örgütlenecek yeni ve tamamen bağımsız birimler kurulmasına yardım edilecektir.

2. Örgüt içindeki çalışma karşılığı ödemeler, yaşı, cinsiyeti, işlevi ve deneyimi ne olursa olsun, en düşük ücretli ile en yüksek ücretli arasındaki oran 1:7'yi geçmeyecek şekilde düzenlenecektir.

3. Commonwealth üyeleri ücretli personel değil, ortak olduklarından, çok aşırı kötü davranışlarda bulunmadıkça diğer ortaklar tarafından işten uzaklaştırılamazlar. Doğal olarak, daha önce bildirimde bulunmak suretiyle gönüllü işi bırakabilirler.

4. Scott Bader Co. Ltd. şirketinin Yönetim Kurulu, Commonwealth'e karşı tam anlamıyla sorumlu olacaktır. Anayasa'da konmuş olan kurallar uyarınca, kurul üyelerinin atanmalarını onaylamak ya da onaylamamak, kendilerine ödenecek ücreti saptamak Commonwealth'in görevi ve yetkisindedir.

5. Scott Bader Co. Ltd.'in net kârının yüzde kırkından fazlası Commonwealth'in tasarrufuna geçmeyecektir; en az yüzde altmışı firma bünyesinde vergi ve öz-finansman karşılığı olarak tutulacaktır. Commonwealth de tasarrufundaki kârların yarısını işletmede çalışanlara prim olarak dağıtacak, öteki yansını Scott Bader kurumu dışında hayırsever amaçlara tahsis edecektir. Son olarak, firmanın ürünlerinden hiçbiri, bunları savaşla ilgili amaçlarla kullandığı bilinen alıcılara satılmayacaktır.

Ernest Bader ve iş arkadaşları bu devrimci değişiklikleri yürürlüğe koyduklarında böyle bir kolektif mülkiyet ve gönüllü kısıtlamalar temeli üzerinde çalışan bir şirketin yaşamasına olanak olmadığı ileri sürülmüştü. Oysa şirket, bunalımlar ve gerilemeler geçirmesine ve üstelik sıkı bir rekabet ortamı içinde bulunmasına karşın gittikçe güç kazanarak 1951 ile 1971 yılları arasında satışlarını 625.000'den 5 mil-

yon sterline; net kârını yılda 72.000'den yaklaşık 300.000'e çıkardı; personel toplam 379'u bulurken, 20 yıl içinde personele dağıtılan prim tutarı 150.000 sterlini aştı. Bir o kadar da Commonwealth tarafından kuruluş dışı hayırsever amaçlara adandı. Bu arada birkaç küçük firma daha meydana getirildi.

İsteyen Scott Bader Co. Ltd.'in ticari başarısının 'olağanüstü koşullar'dan ötürü olduğunu iddia edebilir. Üstelik eşit ölçüde ve hatta çok daha başarılı olmuş, alışılagelmiş türden ticari şirketler de vardır.

Ama önemli nokta bu değildir. Scott Bader Co. Ltd. 1951'den sonra ticari başarısızlığa uğrasaydı, ancak kötü bir uyarı hizmeti görmüş olacaktı; alışılagelmiş kıstaslarla ölçüldüğünde yadsınamayacak başarısı, Bader 'sistemi'nin bu kıstasların ölçeğinde daha üstün olduğunu göstermiyor. Yalnızca, bu kıstaslarla bağdaşmaz bir yanı olmadığını gösteriyor. Değerli yanı, alışılagelmiş ticari uygulamada genellikle ikinci planda kalan ya da tamamen boş verilen insancıl amaçlara erişmiş olmasındadır. Başka bir deyişle Bader 'sistemi', özel mülkiyet sisteminin 'indirgemeciliği'ni aşarak sanayi örgütünü insanın hizmetinde kullanmaktadır, insanların sermaye sahiplerinin zenginleşmesine araç olarak kullanılmasına izin vermemektedir. Ernest Bader'e göre,

> *"Ortak Mülkiyet ya da* Commonwealth *(Servet Ortaklığı); Kâr Paylaşımı, Eş-ortaklık ya da Eş-mülkiyetin veya bireylerin ortak bir girişimde kısmi çıkar sahibi oldukları herhangi bir başka tasarının doğal gelişimidir. Hepsi de ortak mülkiyet yolundadır ve göreceğimiz gibi Ortak Mülkiyet'in kendine özgü üstünlükleri vardır."*

1951'den bu yana geçen 20 yılı aşkın sürede işletme yönetimi ve işbirliği biçimlerinin ve kavramlarının geçirdiği uzun evrimin ayrıntılarına girmek istememekle beraber, bu deneyimlerden çıkan bazı genel ilkeleri burada özetlemek yararlı olacaktır.

Önce, mülkiyetin bir kişi ya da aileden –bu örnekte Bader ailesinden– bir topluluğa, yani Servet Ortaklığı'na aktarımı, 'mülkiyet'in fiili niteliğini o denli temelden değiştirmektedir ki, böyle bir aktarımı kolektif mülkiyetin kurulması olarak değil de özel mülkiyetin *yok oluşu* olarak düşünmek daha doğru olur. Tek bir kişinin ya da çok küçük bir grubun belirli bir fiziki değerler kümesiyle olan ilişkisi, aynı fiziki değerler ile çok sayıda kişinin oluşturduğu bir Servet Ortaklığı arasındaki ilişkiden hayli değişiktir. Mülk sahiplerinin *niceliğinde* meydana gelen büyük bir değişikliğin mülkiyet kavramının *niteliğinde* derin bir

değişim meydana getirmesinde hayret edilecek bir şey yoktur. Özellikle, Scot Bader olayındaki gibi, mülkiyet bir kolektif, yani Servet Ortaklığı tarafından iktisap edilip üye bireylere özel mülkiyet hakları verilmezse böyle olur. Scott Bader'de işletmeci şirket olan Scott Bader Co. Ltd.'in Commonwealth'e ait olduğunu söylemek hukuken doğrudur; ama ne hukuken ne de fiilen, Commonwealth üyelerinin ayrı bireyler olarak Commonwealth üzerinde herhangi bir mülkiyet hakkı kurduklarını söyleyemeyiz. Gerçekte, mülkiyet hakkının yerini, fiziki değerlerin yönetiminde belirli hak ve sorumluluklar almış bulunmaktadır.

İkinci olarak, kimse herhangi bir mülk *edinmiş* olmamakla beraber, Bader ve ailesi yine de kendilerini mülklerinden yoksun bırakmışlar, haddinden fazla bir zenginliğe kavuşmak fırsatını gönüllü olarak tepmişlerdir. Bugün herhangi bir toplumda haddinden fazla zengin kişilerin bulunmasının çok büyük bir kötülük olduğunu görmek için –her ne demekse– mutlak eşitliğe inanmış olmak şart değildir. Bazı servet ve gelir eşitsizlikleri kuşkusuz 'doğal' ve işlevsel açıdan haklıdır; bunu kendiliğinden kavramayan pek az kişi vardır zaten. Ama işte burada da, tüm insani konularda olduğu gibi, bir ölçek sorunu vardır. Aşırı servet de, aşırı güç gibi insanı yolsuzluğa sürükler. Zenginler, 'boş gezen' türden olmasalar da, herkesten fazla çalışıyor olsalar da, değişik tarzda çalışmakta, değişik kıstaslar koymakta ve olağan insanlardan ayrı kalmaktadırlar... açgözlülükleriyle kendilerini, kıskançlık duygularını dürterek de toplumun geri kalan kesimini bozmaktadırlar. Bader bu sezilerinden gerekli sonuçları çıkarmasını bilmiş ve haddinden fazla zenginleşmeyi reddederek gerçek anlamda bir beraberlik kurulmasına olanak vermişti.

Üçüncü olarak, Scott Bader deneyi işin bir kandırmacadan ibaret kalmaması için mülkiyetin el değiştirmesinin şart olduğunu gayet açıklıkla gösterdiği gibi, mülkiyet dönüşümünün yalnızca daha sonraki girişimlere olanak veren bir önlem olduğunu da göstermektedir: Daha yüksek amaçlara ulaşmak için gerekli, fakat yetersiz bir koşul. Dolayısıyla Commonwealth de bir iş örgütünün toplumdaki görevlerinin yalnızca kâr etmek ve kârını azamiye çıkarmak, büyümek ve güçlenmek olmadığını görerek, her birisi eşit önemde olan şu dört görevi üstlenmiştir:

(A) Ekonomik görev: Alınacak siparişlerin tasarımını, imalatını ve hizmetini kâr edecek bir tarzda yapmak.

(B) Teknik görev: Pazarlamayı en gelişmiş mamul tasarımlarıyla donatarak kârlı siparişler almalarını sağlamak.

(C) Toplumsal görev: Şirket üyelerinin, iş topluluğuna katılımları yoluyla doyum ve kişisel gelişmelerine olanak sağlamak.

(D) Siyasal görev: Ekonomik bakımdan sağlıklı, toplumsal bakımdan sorumlu olarak, başkalarına da iyi bir örnek olmak ve böylece toplumu değiştirmeye teşvik etmek.

Dördüncüsü, en büyük zorluk çıkaran iş, toplumsal görevin yerine getirilmesi olmaktadır. Yirmi yılı aşkın yaşamı boyunca Common-wealth birkaç anayasa aşamasından geçmiş ve sanırız 1971 tarihli yeni anayasası ile daireyi kare haline sokmaktan daha az imkânsız görünmeyen bir işi gerçekleştirmesine yarayacak bir dizi 'organ' geliştirmiştir: Gerçek demokrasiyle verimli bir işletme yönetimini bir arada yürütmek. Kâğıt üstünde Scott Bader örgütünün çeşitli 'organları'nın birbirleriyle nasıl bağlandıklarını gösteren şemalar çizmekten kaçınacağım, çünkü yaşayan gerçeklikler kâğıt üstünde tarif edilemeyeceği gibi, kâğıt üstündeki modeller kopyalanarak başarılamaz. Ernest Bader bu konuda şöyle konuşuyor:

> *"Verdiği yanıtlar kadar sorular doğuracak olan bir makale yazmakla uğraşacağıma, ilgilenen herkesi içinde fabrikalar ve laboratuarlarımızın dağılı bulunduğu 45 acre* [182 dönüm] *Malikânemizde gezdirmeyi yeğlerim."*

Scott Bader örgütünün evrimi bir öğrenme süreci oluşturmaktadır. Orada 1951 yılından bu yana olup bitenlerin özündeki anlam; Scott Bader'le ilgili herkesin salt geçimini sağlamak, bir maaş almak, bir şirketin kâr etmesine yardımcı olmak ve 'hepimiz eskisinden daha iyi vaziyette olalım diye' ekonomik bir akılcılıkla davranmaktan çok öteye giden birçok şeyi öğrenmesine ve uygulamasına olanak vermiş olmasında yatmaktadır. Scott Bader örgütü içinde her kişi kendini daha yüksek bir insanlık düzeyine yükseltmek fırsatına sahip bulunmaktadır, ama şirket amaçlarıyla hiç ilgisi olmayan amaçlara yönelik bireyci ve kişisel bir kendini-aşma uğraşı içinde değil; bu kadarını en yozlaşmış bir ortamda bile yapabilir. Burada özgürce ve rahatlık içinde örgütün amaçlarıyla uyum halinde bir kendini aşma fırsatı elde etmiş bulunmaktadır. Bunun öğrenilmesi gereklidir ve öğrenme süreci de zaman alır. Scott Bader'e katılanların hepsi değilse de çoğu bu fırsatı değerlendirmiş ve değerlendirmektedir.

Nihayet, Commonwealth'in tasarrufuna bırakılan kârların yarısını kuruluş dışı hayırsever amaçlara adayan düzenleme, kapitalist toplumun ihmal etmeye eğilimli olduğu gençlere, yaşlılara, sakatlara ve bir köşede unutulmuş insanlara yardım yolunda bir adım olduğu gibi, Commonwealth üyelerine de alışılagelmiş iş örgütlerinde seyrek rastlanan türden bir toplumsal bilinç vermeye de hizmet etmiştir. Bununla ilgili olarak şu da kayda değer; Commonwealth'in bireysel bencilliğin yerini grup bencilliğinin aldığı bir örgüt haline gelmemesi için elden gelen her önlem alınmıştır. Anayasal bir monarşi durumunda bir Mütevelliler Heyeti meydana getirilmiş ve burada Scott Bader örgütünün dışından gelen kişiliklere önemli rol verilmiştir. Heyet üyeleri, yönetime karışma yetkisi olmamakla beraber anayasanın mütevelliliğini yapmaktadırlar. Örgütün demokratik ve işlevsel organları arasında temel sorunlarda ciddi ayrılıklar belirdiği takdirde arabuluculuk yapma yetenekleri ve hakları vardır.

Bu öykünün başında da değinildiği gibi, Ernest Bader, şirketinde 'devrimci değişiklikler' yapmaya girişirken, *"bunu özel sektörün genel olarak benimseyebileceği yollar ve yöntemlerle gerçekleştirmek"* durumundaydı. Yaptığı devrim kansız olmuş; Bader ve ailesi dahil olmak üzere kimse ıstırap çekmemiş; çevrelerinde bir sürü grev sürüp giderken, Scott Bader'dekiler gururla "bizde grev olmaz" diyebilmişlerdir. Commonwealth'in erekleri ile bugüne kadar elde ettiği başarı arasındaki uzaklığın içerdeki herkes farkında olmakla beraber, dışarıdaki hiçbir gözlemci de Scott Bader'in şu savına karşı çıkamamaktadır:

> *"İşimizde Hıristiyanlığa yaraşır yaşam yolunu bulmak için yıllardır harcadığımız çabalardan edindiğimiz deneyim bizim için çok yüreklendirici olmuştur; birbirimizle ilişkilerimizde iyi sonuçlar verdiği gibi, üretimimizin niteliği ve niceliğini de yükseltmiştir.*
>
> *Şimdi daha ileri giderek bugüne dek başarmış olduklarımızı sonuca eriştirmek ve böylece Tann'nın ve insan kardeşlerimizin hizmetinde daha iyi bir topluma somut bir katkıda bulunmak istiyoruz."*

Ne var ki Bader'in sessiz devrimi "özel sektörce genel olarak benimsenebilir" olması *gerekirken*, gerçekte benimsenmemiştir. İş dünyasındakiler dahil binlerce insan olayların bugünkü gidişatına bakarak 'yeni bir düzen' çağrısında bulunmakta, fakat Scott Bader ve daha birkaç tanesi açgözlülük ve kıskançlığın egemen olduğu geniş toplumun içinde sağduyunun yürürlükte olduğu küçük adacıklar olarak

kalmaktadır. Bir işi yapmanın yeni yolları bulunduğu ne kadar kanıtlanırsa kanıtlansın, 'eski haman eski tas' deyişi geçerliliğini yitirmemiş gözükmektedir. Ne var ki ortaya yenileri de çıkıp durmaktadır ve Scott Bader Commonwealth Ltd.'in *olabilirliğini kanıtladığı* şeylerin farkına varmaları çok yararlı olacaktır.

Yeni Kamulaştırma Yöntemleri

Ekonomik konuların zorunlu olarak önemli bir yer tuttuğu bir toplumun önünde belli başlı üç seçim olduğu görülmektedir: Üretim araçlarının özel mülkiyeti ile çeşitli kamusal ya da kolektif mülkiyet türleri arasında; pazar ekonomisi ile çeşitli 'planlama' biçimleri arasında ve 'özgürlük' ile 'totaliterlik' arasında. Bu üç çift karşıtın gerçekte belli ölçüde bir karışım içinde bulunacağını söylemeye gerek yoktur, çünkü karşıt olmaktan çok birbirlerini tamamlayan şeylerdir; ancak bu karışımlar ya bir yanın ya da ötekinin ağır bastığını gösterecektir.

Özel mülkiyete eğilimli olanların, özel olmayan mülkiyet türlerinin kaçınılmaz ve zorunlu olarak 'planlama' ve 'totaliterliği' içerdiğini, oysa 'özgürlüğün' özel mülkiyet ve pazar ekonomisi dışında düşünülemeyeceğini ileri sürdükleri görülür. Bunun gibi, çeşitli kolektif mülkiyet türlerine eğilimli olanların da, bu kadar dogmatik olmamakla beraber, merkezi planlamanın zorunlu olduğunu ve özgürlüğe ancak planlama ve kamusal mülkiyetle ulaşılabileceğine, bu arada özel mülkiyet ve pazar ekonomisinin verdiği özgürlüğün "Ritz'de ziyafet çekmek ve Thames köprülerinin altında sabahlamak özgürlüğü"nden başka bir şey olmadığını savundukları görülür. Başka bir deyişle herkes özgürlüğün ancak kendi 'sistemi'yle erişilir bir şey olduğunu iddia etmekte ve tüm öteki 'sistem'lerin bir istibdadı, totaliterliği ya da her ikisine birden yol açan anarşiyi kaçınılmaz hale getirmekle suçlamaktadır.

Bu doğrultudaki tartışmalar konuyu aydınlatmaktan çok ortalığı kızıştırmaktadır; zaten kavramsal çerçeveyi gerçeklikten türeteceklerine, gerçekliği kavramsal bir çerçeveden türeten tüm tartışmaların sonu budur. Üç ana seçenek olan bir durumda, 2^3 ya da 8 ayrı bileşim vardır. Gerçek yaşamda tüm olasılıkların, değişik zamanlarda ve hatta aym zamanlarda değişik yerlerde olmak üzere ortaya çıkacaklarını beklemek akla yakın olur. Değindiğim üç seçimden çıkan sekiz olasılık şöyledir: (Bu kitabın metafizik görüşü açısından ana düşünceyi oluşturması dolayısıyla, olasılıkları özgürlüğe *karşı* totaliterlik bakımından sıralıyorum).

1.Hal: Özgürlük/Pazar Ekonomisi/Özel Mülkiyet
2.Hal: Özgürlük/Planlama/Özel Mülkiyet
3.Hal: Özgürlük/Pazar Ekonomisi/Kolektif Mülkiyet
4.Hal: Özgürlük/Planlama/Kolektif Mülkiyet
5.Hal: Totaliterlik/Pazar Ekonomisi/Özel Mülkiyet
6.Hal: Totaliterlik/Planlama/Özel Mülkiyet
7.Hal: Totaliterlik/Pazar Ekonomisi/Kolektif Mülkiyet
8.Hal: Totaliterlik/Planlama/Kolektif Mülkiyet

Tek 'olası' halin 1. ya da 8. haller olduğunu söylemek saçmadır; bunlar yalnızca kafaları kavram dolu propagandacılar açısından en basit olan hallerdir. Tanrıya şükür, gerçekliğin hayalgücü daha geniştir. Ancak yukarıda sayılan hallerin güncel ya da tarihsel örneklerini bulmayı okuyucuların gayretine bırakıyor ve siyasal bilim öğretenlere bu problemi öğrencilerine vermelerini öneriyorum.

Ben burada öncelikle büyük ölçekli girişimlerle gerçek bir 'karma ekonomi' oluşturacak bir mülkiyet 'sistemi' olasılığını tartışmak istiyorum. Tüm seçenekler hâlâ açıkmış gibi sıfırdan başlayacak yerde dünyanın sanayileşmiş kesiminde var olan gerçek durumdan hareket edeceksek, geleceğin çok yönlü, ivedi gereksinimlerini karşılayacak olan, 'saf'tan çok 'karma' düzenlerdir.

Sözümona ileri toplumlardaki özel girişimlerin kamu harcamaları ile meydana getirilmiş altyapıdan görünür veya görünmez çok büyük yararlar sağladığını söylemiştim. Oysa özel girişimin masraflarının önemli bir kısmını yüklenen kamu, kârlarından doğrudan doğruya pay almamaktadır. Bütün bu kârlar özel tasarruf altına alınmakta ve bunun üzerine kamu makamları da kendi mali gereksinimlerini bu kârların bir kısmını özel kişilerin ceplerinden çıkarmaya uğraşarak karşılamaya çalışmaktadır. Çağdaş iş insanı büyük ölçüde 'devlete çalıştığından' yakınıp durmakta, devletin kendisine ortak haline geldiğini, çünkü gerçekte kendine ya da hissedarlara ait olan şeyin önemli bir kısmını kârdan alınan vergilerin yuttuğunu ileri sürmektedir. Bunun anlamı, özel kârlardan kamuya düşen payın, yani kârlardan alınan vergilerin –en azından büyük ölçekli girişimler söz konusu olduğunda– kamunun hissedarlığı haline dönüştürülmesinin pekâlâ mümkün olacağıdır.

Aşağıda sunacağım tasarı açısından, büyük ölçekli özel girişimlerin dağıtılabilir kârlarının yüzde ellisini kamunun almasını ve bu payın kâr üzerinden vergilendirme yoluyla değil, bu tür girişimlerin

yüzde elli hissesinin kamu mülkiyetine geçmesiyle ödenmesini ön koşul olarak sürüyorum.

1. Bu tasarı kapsamına alınacak girişimlerin asgari büyüklüğünün ne olması gerektiği belirlenmelidir. Personel sayısı belli bir sınırın üstüne çıkan her özel şirket, özel ve kişisel niteliğini yitirerek kamusal bir girişim niteliğine büründüğüne göre, asgari boyutları tanımlamanın en iyi yolu istihdam edilen personel sayısı olsa gerektir. Özel hallerde, kullanılan sermaye ya da ciro kıstas olabilir.
2. Bu asgari sınıra varan ya da aşan tüm girişimler, anonim şirket statüsünde olmalıdırlar.
3. Bu şirketlerin tüm hisselerini, Amerikan sistemindeki gibi "no-par" (esas değeri nominal değil fiili olan) hisselere çevirmekte yarar vardır.
4. İmtiyazlı senetler dahil olmak üzere ortaklık sermayesini temsil eden tüm değerli kâğıtların aynı sayıda yeni hisseler istikrazı ile iki katına çıkarılması ve bu yeni istikrazın tamamen kamu tasarrufuna geçmesi gereklidir. Böylece özel ellerdeki beher hissenin karşılığında, kamunun elinde aynı haklara sahip bir hisse olacaktır.

Bu anahatları izleyen bir tasarı çerçevesinde 'tazminat' sorunu ortaya çıkmayacaktır, çünkü kelimenin tam anlamıyla bir mülke el koyma durumu olmayıp, kamunun kârları vergilendirme hakkının, vergiye tâbi kârların elde edildiği ekonomik değerlere doğrudan katılması biçimine dönüştürülmesi söz konusudur. Bu dönüştürme, 'özel' ekonomik servetin yaratılmasında kamunun, yani kapitalist olmayan toplumsal etkenlerin, önemli rol oynadığı gerçeğinin fiilen kabulü demek olacaktır. Kamu elinin katkısıyla yaratılan değerler de böylece özel değil, kamusal mülk olarak tanınacaktır.

Hemen akla gelen soruları üç grupta toplayabiliriz. Birincisi, kamu elinden kastedilen nedir? Yeni çıkarılan hisseler nereye gidecek ve burada 'kamu eli'ni kim temsil edecektir? İkincisi, bu yeni hisselerin mülkiyeti ne gibi haklar taşımalıdır? Üçüncü olarak, bugünkü sistemden yeni sisteme geçişle, uluslararası ve başka tür şirketler topluluklarıyla, sermaye artırımıyla vb. ilgili sorular akla gelmektedir.

İlk gruptaki sorulara karşılık olarak, öz sermayenin yüzde ellisini temsil eden yeni hisselerin, söz konusu girişimin bulunduğu bölgedeki

yerel bir organın bünyesinde tutulmasını önermekteyim. Bundaki amaç hem kamunun şirketlere katılımının mümkün olduğu kadar yaygınlaştırılmasını, hem de ticari girişimlerin içinde faaliyet gösterdikleri ve hesapsız yararlar elde ettikleri sosyal organizma ile kaynaşmalarını sağlamaktır. Böylece, X-bölgesinde faaliyet gösteren bir ticari kuruluşun yarı hissesi, X-bölgesi nüfusunu genel olarak temsil edici nitelikte yerel bir organın bünyesinde tutulacaktır. Ancak ne yerel seçimlerle işbaşına gelen (siyasal) kişilikler ne de yerel kamu görevlileri, yeni hisselerin içerdiği hakları kullanma yetkisini teslim etmek için en uygun kişilerdir. Personel sorununun ayrıntılarına girmeden, bu hakları daha açıkça tanımlamak gereklidir.

Bu bakımdan ikinci grup sorulara geçiyorum. Prensipte, mülkiyetin içerdiği haklar daima ikiye ayrılabilir: Yönetim hakları ve mali haklar.

Olağan koşullarda, 'kamu eli'nin şirket yönetimlerinin hareket özgürlüğüne ve sorumluluk bütünlüğüne karışması ya da kısıtlama getirmesiyle hiçbir şey kazanılamayacağı ve hatta çok şey kaybedebileceğinden eminim. Özel girişimlerin 'özel' yöneticileri bu bakımdan işlerinin tamamen başında kalmalı ve kamu mülkiyetindeki yarım hissenin yönetim hakları ancak özel koşullar doğduğu takdirde kullanılmak üzere dondurulmalıdır. Bu demektir ki, kamu elindeki hisselerin olağan koşullarda oy hakkı olmayacak, ancak bilgi edinmek ve gözlemde bulunmak hakkı olacaktır. Kamunun, bir girişiminin yönetim kurulunda bir veya birkaç gözlemci bulundurma hakkı bulunacak, fakat gözlemcinin herhangi bir karar alma yetkisi olmayacaktır. Ancak ve ancak gözlemci işbaşındaki yönetimin faaliyetine müdahale etmenin kamu çıkarına olduğu kanısına varırsa, dondurulmuş olan oy hakkının harekete geçirilmesi için özel bir mahkemeye başvurabilecektir. Mahkeme önünde müdahaleyi haklı gösterecek kesin ve –aksinin ispatına kadar– geçerli kanıtlar ortaya konabildiği takdirde, mahkeme de kamu elindeki oy hakkını sınırlı bir süre için harekete geçirecektir. Böylece kamu elindeki yeni hisselerin içerdiği yönetim haklan arka planda bir olasılıktan ibaret olarak kalacak ve ancak 'kamu eli' tarafından belirli, resmî ve toplumsal önlemlerin alınması için kamu elindeki hisselerin oy hakkı harekete geçirildikten sonra bile bu yeni durum ancak kısa bir süre yürürlükte kalacaktır. Olağan koşullardaki işlev bölümü ile olağan dışı koşullardaki işlev bölümünün birbirine kesinlikle karıştırılmaması gerektir.

Çoğu zaman, şirket yönetimlerine orta ya da yüksek dereceli devlet memurlarının atanmasıyla 'kamu çıkarı'nın korunabileceği sanılır.

Ulusallaştırma taslaklarının çok kere ana maddesini oluşturan bu fikir bana hem safça hem de kullanışsız gözükmektedir. Özel girişimlerin 'kamu çıkarı'na karşı daha saygılı olmalarını sağlamanın en etkili yolu yönetimin sorumluluklarını bölmek değil, kamu karşısında hesap vermekle yükümlendirmek ve gizli kapaklı iş çevirmesini önlemektir. Kamu yönetimi ile özel girişim yönetiminin dünyaları birbirlerinden o kadar uzaktır ki, ikisini karıştırmaktan ancak zarar doğabilir.

Kamu elindeki yönetimsel mülkiyet hakları olağan koşullarda dondurulmuş olarak kalırken, mali haklar en başından itibaren ve her zaman etkili olmalıdır. Çünkü bu haklar girişimin eski sistemde ödemekle yükümlü olduğu kazanç vergilerinin yerini almaktadır. Dağıtılan tüm kârın yarısı otomatik olarak yeni hisselerin sahibi olan kamu organına gidecektir. Ancak kamu elindeki hisseler prensipte vazgeçilmez bir hak niteliğinde olacak (kârları vergilendirme hakkının bir sermaye değeriymişcesine satılamaması gibi); nakit paraya tahvil edilemeyecektir. Kamu borçlanmalarına karşı bir teminat olarak kullanılıp kullanılamayacakları ise daha sonra düşünülebilir.

Yeni hisselerin içerdiği hak ve görevleri kısaca belirttikten sonra yine personel sorununa dönebiliriz. Tasarının genel ereği büyük ölçekli ticari girişimleri toplumsal çevreleriyle mümkün mertebe kaynaştırmak olduğuna göre, personel sorununun çözümünü de bu erek belirlemelidir. Sanayi mülkiyetinden doğan mali ve yönetimsel hak ve görevlerin kullanımı muhakkak ki partiler arası siyasal çekişmenin dışında bırakılmalıdır. Hayli değişik gayelerle yerlerine atanan devlet memurlarına da düşmemelidir. Söz konusu hak ve görevlerin bu tasarının gayesi açısından "Sosyal Konsey" diye adlandırdığım özel bir yurttaş kuruluna ait olmasını önermekteyim. Bu kurul siyasal seçim mücadelesine girilmeden ve herhangi bir devlet makamının yardımı olmaksızın yerel yurttaş topluluğunca oluşturulmalıdır: Konsey üyelerinin dörtte biri yerel sendikalarca; dörtte biri yerel meslek kuruluşlarınca; dörtte biri ise mahkeme jürisine üye seçiminde olduğu şekilde* yerel halk arasından görevlendirilmelidir. Üyelikler örneğin beş yıl süreli olup, her yıl beşte bir yenilenerek devam edebilir.

Sosyal Konsey, hukuken tanımlanmış fakat bunun dışında kısıtlanmamış haklara ve hareket yetkisine sahip olacaktır. Doğal olarak o

(*) Anglo-Sakson yargı sisteminde, karar yerel halk arasından seçilen jüriye, kararın sonucunda uygulanacak cezanın veya hukuki işlemin saptanması yargıca aittir (ç.n).

da kamuoyuna karşı sorumlu ve görüşme tutanaklarını yayınlama zorunluluğunda olacaktır. Demokratik bir güvence olarak yürürlükteki yerel yönetim makamına Sosyal Konsey üzerinde bazı 'yedek yetkiler' tanınması da yararlı olabilir. Böylece yerel makam bölgesindeki Sosyal Konsey'e bir gözlemci gönderebilecek ve ciddi bir anlaşmazlık halinde geçici müdahale yetkisi alabilmek için uygun bir mahkemeye başvurulabilecektir. Yalnız burada da iyice anlaşılmalıdır ki, bu tür müdahaleler kural değil kuraldışı olacak ve olağan koşullarda Sosyal Konsey tam bir hareket özgürlüğüne sahip bulunacaktır.

Sosyal konseyler, kamu mülkiyetindeki hisse senetlerinden gelen temettüleri tam denetimleri altında tutacaklardır. Bu fonların harcanmasında yol gösterici olacak genel ilkeler yasalarla belirlenmek zorunda kalınsa da, yerel bağımsızlık ve sorumluluk geniş ölçüde korunmalıdır. Sosyal Konseyler'in bu fonları en iyi şekilde kullanmalarının beklenemeyeceği yolundaki itirazlara verilecek yanıt, bu fonlar yerel makamların ya da –genellikle günümüzde görüldüğü üzere– merkezi hükümetin elinde bulunsaydı yine böyle bir güvencenin bulunmayacağıdır. Aksine, yerel topluluğun gerçek temsilcisi durumundaki Sosyal Konseyler'in ellerindeki kaynakları önemli toplumsal gereksinimlere yöneltmeyi yerel ya da merkezi devlet memurlarından çok daha iyi düşüneceklerini varsaymak yanlış olmayacaktır.

Şimdi üçüncü grup sorulara gelelim. Bugünkü sistemden, burada önerilene geçiş ciddi zorluklar çıkarmayacaktır. Yukarıda belirtildiği gibi, şirket yarı hissesi, kazanç vergisinin kaldırılması karşılığı "satın alındığından" ve belli bir sınırın üstündeki tüm şirketler aynı işlemi gördüklerinden bir tazminat sorunu yoktur. Asgari büyüklüğün, ilk önceleri çok küçük sayıda dev şirketi etkileyecek şekilde belirlenmesi ve böylece "geçiş" sürecinin deneysel ve aşamalı bir şekilde gerçekleştirilmesi mümkündür. Bu tasarı kapsamına giren büyük girişimlerin kamuya ödedikleri temettüler, aksi takdirde kâr üzerinden ödemiş olacakları vergilerden biraz fazla gerçekleşecek olsa bile, bu aşırı büyüklükten kaçınmayı teşvik ettiği için toplumsal açıdan yararlı bir etken olacaktır.

Kârdan alınan verginin 'sermaye hissesi' haline dönüştürülmesinin, karar alma mevkiindeki iş insanlarının psikolojik havasını da önemli ölçüde değiştirdiğini vurgulamaya değer. Kârdan alınan vergi oranı örneğin yüzde elliyse, iş insanları pek gereği olmayan marjinal harcamaları 'yarısını Hazine ödeyecek' tarzında bir gerekçeyle onaylamaya eğilim gösterirler daima. (Gerçi bu harcamalardan kaçınılması kârla-

rı yükseltirdi ama, kârların yarısı nasılsa vergiye gidecekti). Kârın vergilendirmesi kaldırılıp yerine kamu hisseleri konduğunda, mutlaka gerekli olmayan tüm harcamaların kârları tam harcama tutarı kadar eksilttiği açıkça görülecektir.

Birkaç bölgede birden faaliyet gösteren, örneğin çokuluslu şirketlerle ilgili olarak da akla bir sürü soru gelecektir. İki ilke iyice kavranıldığı sürece bu da ciddi bir güçlük çıkarmayacaktır: Kârdan alınan verginin 'sermaye hissesi'ne dönüştürüldüğü ve kamunun şirketlerle olan ilişkisinin daima yerel olacağı, yani şirket personelinin gerçekten çalışıp yaşadıkları, gezdikleri ve çeşitli kamu hizmetlerinden yararlandıkları yöre içinde kalacağı. Birbiriyle kenetlenmiş şirket yapılarının meydana getirdiği karmaşık hallerde muhasebeci ve hukukçulara hayli ilginç işler düşecektir kuşkusuz; ama yine de gerçek bir zorluk çıkmaması gerekir.

Bu tasarı kapsamına giren bir şirket nasıl sermaye artırımına gidebilir? Bunun da yanıtı çok basittir: Özel hissedarlara çıkartılan her yeni hisseye karşılık kamu adına da bedelsiz bir hisse çıkarılır. İlk bakışta haksızlık gibi gözükecektir bu: Özel hissedarlar bedelini öderken, kamu niye bedelsiz alsın? Doğal olarak bunun yanıtı şirketin kârdan vergi ödemediği, dolayısıyla yeni sermayeden kazanılacak kârların vergisi yerine kamuya bedelsiz hisse verildiğidir.

Son olarak şirketlerin yeniden örgütlenmeleri, bir başkasını satın almaları, lağvedilmeleri hallerinde de özel sorunlar çıkabilir. Yukarıda belirtilen ilkelerin çerçevesinde hepsi de çözülebilir. İflas ya da başka türlü nedenlerle faaliyetini sona erdiren şirketlerin kamu elindeki hisseleri aynı özel ellerdeki hisseler gibi muamele görecektir doğal olarak.

Yukarıdaki öneriler, bir 'anayasa çalışması'ndan ibaret olarak düşünülebilir. Ancak böyle bir tasarının gerçekleştirilmesi pekâlâ olanaklıdır ve kan dökmeden, kimseyi malından mülkünden etmeden, merkezileştirmeye gitmeden ya da özel kişilerin esnekliği yerine bürokrasinin hantallığını getirmeden büyük sanayi mülkiyetinin yapısına yeni bir biçim verecektir. Deneysel ve evrimsel bir tarzda başlatılabilir; önce en büyük girişimleri ele alıp zamanla daha küçüklerine doğru inerek kamu çıkarının özel girişim merkezlerinde yeterince bir ağırlık kazandığına emin oluncaya kadar sürdürülebilir. Elimizdeki tüm göstergeler, büyük sanayi girişiminin bugünkü yapısının ağır vergilendirmeye ve bir sürü yasaya karşın kamu refahının yararına olmadığını ortaya koymaktadır.

SONSÖZ

Çağdaş insan bilimsel ve teknik gücünün gelişmesinden duyduğu coşku içinde doğayı kirleten bir üretim sistemi ve insanı sakat bırakan bir toplum türü kurmuştur. Servet durmadan artabilse, her şeyin yoluna gireceği sanılmaktadır. Paranın gücü her şeye yeter sayılmakta; adalet, uyumluluk, güzellik ve hatta sağlık gibi gayrı maddi değerleri gerçekten satın alamasa bile, gerekliliklerini ortadan kaldırabileceği ya da bu değerlerin kaybının karşılığını verebileceği düşünülmektedir. Böylece üretimin geliştirilmesi ve servet birikimi çağdaş dünyanın en yüce amaçları haline gelmiş bulunmaktadır. Onlara kıyasla tüm öteki amaçlar, her ne kadar lafı edilse bile, ikinci planda kalmıştır. Birincil amaçların doğrulanmasına gerek yoktur; tüm ikincil amaçlar ise, sonuçta birincil amaçlara erişilmesine hizmet ettikleri oranda kendilerini doğrulayabilmek durumundadır.

Bu maddeciliğin felsefesidir ve bugün olayların meydan okumakta olduğu felsefe –ya da metafizik– de budur. Tarihte hiçbir zaman yoktur ki, dünyanın herhangi bir yerindeki herhangi bir toplumda maddeciliğe meydan okuyarak değişik bir öncelik sırası isteyen bilgeler ve öğretmenler çıkmış olmasın. Diller değişmiş, kullanılan simgeler değişmiş, ama duyuru hep aynı kalmıştır: "Sizler önce Tanrı'nın ülkesini arayın ve bütün bu şeyler (gereksindiğiniz maddi şeyler) sizlere verilecektir." Onlar gereksindiğimiz yerde, bu yeryüzünde verilecektir, denmektedir, hayalgücümüzü aşan bir sonraki yaşamda değil. Bugün ise bu duyuru yalnızca bilgelerden ve azizlerden değil, maddi olayların gerçek gidişatından çıkıp bize ulaşmaktadır. Terörizmin, soykırımın, çöküntülerin, çevre kirlenmesinin, tükenmelerin diliyle konuşmaktadır. Örneği görülmemiş bir yakınsama (uçların birleşmesi) döneminde yaşıyor gibiyiz; Tanrı'nın ülkesi hakkındaki garip sözlerde yalnızca bir vaat değil aynı zamanda bir tehdit de saklı olduğu gittikçe meydana çıkmaktadır; 'Önce Tanrı'nın ülkesini aramazsan gereksindiğin öteki şeylere de erişemeyeceksin' uyarısıdır bu. Son zamanların bir yazarı ekonomi ve politikaya dokunmadan, fakat yine de çağdaş dünyanın haline doğrudan değinerek şunları söylemiştir:

> *"İnsanoğlunun kolektif olarak Hakikat'in önünden gittikçe daha kaçarak kabuğuna çekildiğini söyleyebiliyorsak, Hakikat'in*

her yandan insanın üzerine geldiğini de söyleyebiliriz. O'na bir dokunuvermek eskiden yaşam boyu bir çaba gerektirirken şimdi insandan tek istenen önünden kaçmamasıdır. Oysa ne kadar zor olmaktadır bu insan için!"[1]

Çevre kirlenmesine karşı savaşmak, doğanın yaratıklarını korumak, yeni enerji kaynakları bulmak ve barış içinde birlikte yaşamayı sağlayacak daha iyi işleyen anlaşmalara varmak amacıyla, daha çok kaynak seferber etmekle çağdaş dünyanın yıkıcı güçlerini 'denetim altına alabileceğimizi' sanıyorsak, hakikatlerden kaçıyoruz demektir. Gerçi servet, eğitim, bilimsel araştırma ve daha başka birçok kaynak uygarlığa gereklidir; ama bugün en çok gerekli olan bu araçların hizmet edeceği amaçların yeniden gözden geçirilmesi ve değiştirilmesidir. Bu da her şeyden önce maddi şeyleri ait oldukları yere yerleştiren bir yaşam tarzının geliştirilmesi demektir. Maddenin meşru yeri ikinciliktir, birincilik değil.

'Üretim mantığı' ne yaşamın ne de toplumun mantığıdır. Her ikisinin de küçük ve bağımlı bir parçasıdır. Dünyanın üzerine salıverdiği yıkıcı güçler 'üretim mantığı'nın kendisi denetim altına alınamazsa durdurulamaz. Öldürücü aletlerin üretimi, yaratıcı insan gücünün kullanımında meşru bir yol olarak sayılmakta devam edildikçe, terörizmi bastırmaya uğraşmak boşunadır. Üretim ve tüketim düzenleri, gittikçe daha iyi görüldüğü gibi, evrenin yasalarına uymayan bir ölçekte, karmaşıklık ve yıkıcılık yaratmayı sürdürdükçe çevre kirlenmesine karşı verilen mücadele başarılı olamaz. İnsan da o yasalara öteki yaratıklar kadar bağlıdır. Bunun gibi yeterli olanın iyi, yeterinden fazlasının ise kötü olduğunu düşünen yoksa, kaynak tüketimi hızının düşürülmesi ya da servet ve güç sahipleri ile yoksullar arasında bir uyum sağlanması olasılığı yoktur.

Bu derin sorunların resmî ve yarı-resmî çevrelerde bile yavaş yavaş bilincine varıldığını gösteren beyanlar umut verici belirtilerdir. Çevre Bakanlığı'nın istemi üzerine bir komite tarafından kaleme alınan rapor, teknolojileri gelişmiş toplumların "değerlerini gözden geçirip siyasal ereklerini değiştirmelerine" fırsat verecek kadar zaman kazanılması gerektiğinden söz etmektedir.[2] Rapor, "ortada bir ahlaki seçim yapma sorunu vardır" demektedir; "ne kadar hesap yapılırsa yapılsın, tek başına yanıtları bulmaya yetmez... Dünyanın dört bir yanındaki genç insanların alışılagelmiş değerlerin geçerliliğini sorgulamakta olmaları sanayi uygarlığından duyulan yaygın rahatsızlığın bir belirti-

sidir".[3] Çevre kirlenmesi durdurulmalı ve insanlığın nüfusu ve kaynak tüketimi sürekli bir denge haline getirilmelidir. "Bu yapılamazsa er ya da geç –bazıları zaten fazla zaman kalmadığına inanmaktadırlar– uygarlığın çöküşü bilimkurgu konusu olmaktan çıkacak, çocuklarımızın ve torunlarımızın yaşayacağı bir olay olacaktır."[4]

Peki ama nasıl yapılacaktır bu? Nedir "ahlaki seçimler"? Raporun bu arada önerdiği gibi "temiz bir çevre için ne kadar ödeyebileceğimiz" sorunu mudur yalnızca? İnsanlığın gerçekten belirli bir seçim özgürlüğü vardır; eğilimlerle, 'üretimin mantığıyla' ya da herhangi bir başka kısmi mantıkla bağlı değildir. Ne var ki hakikatlerle bağlıdır. Ancak hakikatlerin hizmetinde tam özgürlük vardır ve bugün bizden "hayalgücümüzü yürürlükteki sistemin boyunduruğundan kurtarmamızı"[5] isteyenler bile hakikati görmemiz için doğru yolu gösterememektedir.

Yirminci yüzyıl insanının, daha önce keşfedilmemiş bir hakikati bulmasının isteniyor olması pek olası değildir. Hıristiyan geleneğinde, insanlığın tüm özlü geleneklerinde olduğu gibi, hakikatler dinsel bir dille ifade edilmiştir ama bu dil çağdaş insanların büyük bir çoğunluğu için hemen hemen anlaşılmaz hale gelmiştir. Dilin hakikatlere dokunmadan değiştirilmesi olanaklıdır ve bunu yapmış olan bazı çağdaş yazarlar vardır.

Hıristiyanlığın tüm geleneği içinde Dört Temel Erdem doktrininden daha çok çağımızın koşullarına uyan bir öğreti yoktur: Gayet incelikli ve gerçekçi olan bu doktrinin içerdiği erdemler, basiret, adalet, metanet ve itidaldir.

Tüm öteki erdemlerin 'anası' olarak tanımlanan basiret günümüzde eşanlamlı olarak kullanılan kelimelerde tam anlamıyla ifadesini bulmamaktadır. Hemen kullanılabilecek, maddi yarar getirecek bir şey vaat etmeyen her şeye sırt çeviren ve değersiz sayan, yaşam karşısında küçük hesaplı, bayağı bir tavır takınışın tam karşıtı bir anlam taşımaktadır aslında.

> *"Basiretin önde gelmesi demek, iyinin gerçekleştirilmesi için gerçekliğin bilinmesini ön koşul saymak demektir. İşlerin nasıl ve ne durumda olduğunu bilen iyilik yapabilir ancak. Basiretin önde gelmesi, sözde 'iyi niyetler'in, sözde 'iyiliğini isteme'nin hiçbir şekilde yeterli olmaması demektir. İyinin gerçekleştirilmesinin önkoşulu eylemlerimizin gerçek duruma uygun olması, yani somut bir insan eyleminin 'çevre'sini oluşturan somut gerçekliklere uy-*

masıdır. Ve bu nedenle bu somut gerçeklikleri berrak bir nesnellikle, ciddi olarak algılamamız gerekir."[6]

Bu berrak nesnellik ise gerçekliği 'sessizce gözleyen ve düşünen' bir tavır alınmadıkça kazanılamaz. Ancak bu şekilde insanın kendine dönük (benmerkezci) çıkarları hiç olmazsa geçici olarak susturulmuş olur ve basirete ulaşılabilir.

Ancak bu soylu erdemin temeli üzerinde adalete, metanete ve ölçüyü kaçırmamak anlamına gelen itidale kavuşabiliriz. "Basiret, hakikat bilgisinin, gerçekliğe uyan kararlara dönüşmesi anlamına gelir."[7] Şu halde bugün basiret erdemi üzerinde düşünmekten, bu erdemi geliştirmekten daha önemli ne olabilir? Bu erdem uygarlığımızın sürmesi için vazgeçilmez nitelikte olan öteki üç temel erdemin yolunu mutlaka açacaktır.

Adalet hakikatle ilintilidir, metanet iyilikle, ve itidal de güzellikle; basiret ise bir anlamda üçünü de içermektedir. İyiliğin, hakikatin, güzelliğin toplumsal ve kişisel yaşamın en yüksek amaçları olarak benimsenmek için çok belirsiz ve öznel olduklarını ya da servet ve iktidarın kendiliğinden getirdiği şeyler olduğunu sanan bir gerçekliğin ekseni yoktur. İnsanlar hep şunu sormaktadır: 'Gerçekten ne yapabilirim?' Yanıtı şaşırtıcı olduğu kadar basittir de: Her birimiz kendi içimize bir çekidüzen vermeye çalışabiliriz. Bu çabamızda elimizden tutup yol gösterecek olan, değeri tamamen hizmet ettiği amaca bağlı olan bilim ve teknoloji değildir; insanlığın geleneksel bilgeliğindedir aradığımız yol gösterici.

NOTLAR VE KAYNAKLAR

1. BÖLÜM - ÇAĞDAŞ DÜNYA

ÜRETİM SORUNU

İsviçre'nin Zürih kentindeki Gottlieb Duttweiler Enstitüsü'nde 4 Şubat 1972 tarihinde verilmiş olan bir konferanstan.

BARIŞ VE SÜREKLİLİK

İlk olarak *Resurgence,* Journal of the Fourth World dergisi 3. Cilt, 1. sayıda (Mayıs/Haziran 1970) yayınlanmıştır.

1) *Towards New Horizons* [Yeni Ufuklara Doğru]. Pyarelal, Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1959.
2) *Creed or Chaos* [İnanç ya da Kaos] Dorothy L. Sayers. Methuen and Co. Ltd. Londra, 1970.

EKONOMİ BİLİMİNİN ROLÜ

Kısmen, 1967 yılında verilen The Des Vœux Memorial Lecture adlı konferanstan: *Temiz Hava ve Gelecekte Enerji, Ekonomi ve Kaynak Sakınımı.* National Society for Clean Air [Ulusal Temiz Hava Derneği] tarafmdan yayınlanmıştır; Londra, 1967.

BUDİST EKONOMİ BİLİMİ

İlk olarak *Asia: A Handbook* [Asya: Bir Elkitabı]. Derleyen: Guy Wint. Anthony Blond Ltd. Londra, 1966.

1) *The New Burma* [Yeni Burma]. (Government of the Union of Burma, Economic and Social Board) [Ekonomi ve Toplum Kurulu], 1954.
2) A.g.e.
3) A.g.e.
4) *Wealth of Nations* [Milletlerin Serveti]. Adam Smith.
5) *Art and Swadeshi* [Sanat ve Swadeshi] Ananda K. Coomaraswamy (Ganesh and Co., Madras).
6) *Economy of Permanence* [Süreklilik Ekonomisi] J. C. Kumarappa. (Sarva-Seva Sang Publication, Rajghat, Kashi, 4. baskı, 1958).
7) *The Affluent Society* [Varlıklı Toplum] John Kenneth Galbraith (Penguin Books, 1962).
8) *A Philosophy of Indian Economic Development* [Hindistan'ın Ekonomik Kalkınmasının Bir Felsefesi] Richard B. Gregg (Navajivan Publishing House, Ahmedabad, 1958).
9) *Tlıe Challenge of Man's Future* [İnsanın Geleceği Meydan Okuyor] Harrison Brown (The Viking Press, New York, 1954).

BİR ÖLÇEK SORUNU

1968 Ağustos'unda Londra'da verilmiş bir konferanstan, *Resurgence* dergisinde (II. cilt, sayı 3, Eylül/Ekim 1968 sayısı) yayımlanmıştır.

2. BÖLÜM - KAYNAKLAR

EN BÜYÜK KAYNAK: EĞİTİM

1) Not: Bu arada, Termodinamiğin İkinci Yasası ısının kendiliğinden daha soğuk bir cisimden daha sıcak bir cisme geçemeyeceğini, veya daha basit bir anlatımla, "kendinden daha soğuk olan bir şeyle ısınılamayacağını" söylemektedir. Bu yakından bildiğimiz fakat fazla esinlendirici olmayan kavramın pek bir dayanağı olmayan bir uzantısı ise, tüm ısı farklarının yokolduğu anda evrenin bir tür "ısı ölümü"yle sona ereceği yolunda yarı-bilimsel fikirdir.
"Out, out brief candle!
Life's but a walking shadow; a poor player
That struts and frets his hour upon the stage
And then is heard no more; it is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury.
Signifying nothing".

[Sön artık kısa ömürlü mum!
Hayat yürüyen bir gölgeden ibaret; kötü bir oyuncu
Sahnedeki vaktini çalımla ve kuruntuyla tüketip
Ve sonra bir daha sesi çıkmayan; bir masaldır bu
Delinin birinden, gürültü-patırtı dolu
Hiçbir anlamı olmayan].

Bu sözler sonunu getiren felaketle karşı karşıya gelen Macbeth'indir. Bugün ise eskisinden çok daha büyük zaferler kazanan bilimin yetkesi üzerine tekrarlanmaktadır.

2) Charles Darwin'in *Otobiyografi,* derleyen: Nora Barlow (Wm. Collins Sons Co. Ltd. Londra, 1958).

TOPRAĞIN GEREĞİNCE KULLANILMASI

1) *Topsoil and Civilization* [Toprağın Üsttabakası ve Uygarlık] Tom Dale ve Vernon Gill Carter (University of Oklahoma Press, USA, 1955).
2) *Man and His Future* [İnsan ve Geleceği] derleyen: Gordon Wolstenholme (J. A. Churchill, Londra, 1963).
3) *The Soul of a People* [Bir Milletin Ruhu] H. Fielding Hall (Macmillan and Co. Londra, 1920).
4) *Our Accelarating Century* [Gittikçe Hızlanan Yüzyılımız] Dr. S. L. Mansholt (Royal Dutch/Shell Lectures on Industry and Society, Londra, 1967)

5) *A Future for European Agriculture* [Avrupa Tarımı İçin Bir Gelecek] D. Bergmann, M. Rossi-Doria, N. Kaldor, J. A. Schnittker, H. B. Krohn, C. Thomsen, J. S. March, H. Wilbrandt, Pierre Uri (The Atlantic Institute, Paris, 1970).
6) A.g.e.
7) A.g.e.
8) A.g.e.
9) A.g.e.
10) *Our Synthetic Environment* [Yapay Çevremiz] Lewis Herbert (Jonathan Cape Ltd. Londra, 1963).
11) y.a.g.e.
12) y.a.g.e.
13) y.a.g.e.

SANAYİ İÇİN KAYNAKLAR

1) *The Economic Journal,* Mart 1964, s. 192.
2) *Prospect for Coal* [Kömürün Geleceği] E. F. Schumacher, (National Coal Board, Londra, Nisan 1961).

NÜKLEER ENERJİ: SELAMET Mİ LANET Mİ?

1967 yılında verilen "Temiz Hava ve Gelecekte Enerji-Ekonomi ve Kaynak Sakınımı" konulu konferanstan (National Society for Clean Air).

1) *Basic Ecology* [Temel Ekoloji] Ralph ve Mildred Buchsbaum (Pittsburgh 1957).
2) *Die Haftung für Strahlenschaeden in Grossbritanien* [İngiltere'de Radyasyon Hasarlarının Cezai Sorumluluğu] başlıklı makale, *Die Atomwirtschaft, Zeitschrift für wirtschaftliche Fragen der Kernumwandlung* [Nükleer Ekonomi; Çekirdek Dönüşümünün Ekonomik Sorunları Dergisi] 1959.
3) *Radiation: What it is and How it affects you* [Radyasyon: Nedir ve Nasıl Etkiler?] Jack Schubert, Ralph Lapp (New York, 1957).
   Ayrıca, *Die Strahlengefaehrdung des Menschen durch Atomenergie* [Atom Enerjisi Radyasyonunun İnsana Tehlikesi] Hans Marquardt ve Gerhardt Schubert, Hamburg, 1959) ve, Atom Enerjisinin Barışçıl Amaçlarla Kullanımı üzerine Uluslararası Cenevre Konferansı, *Proceedings* [Tutanaklar], Cilt XI, (1955) İkinci B. M. Uluslararası Cenevre Konferansı, *Proceedings* [Tutanaklar], Cilt XXII, (1958).
4) *Changing Genes: Their Effects on Evolution* [Değişen Genler ve Evrim Üzerindeki Etkileri] başlıklı makale. H. J. Muller, *Bulletin of the Atomic Scientists* [Atom Bilginleri Bülteni] (Chicago, 1947).
5) G. Failla'nın ABD Kongresi, 86. Oturum, Nükleer Enerji Birleşik Komitesi Radyasyon Özel Alt-komitesi önündeki ifadesinden: "Fallout from Nuclear Weapons" [Nükleer Silahların Radyoaktif Serpintisi] (Washington DC 1959, Cilt 2).

6) Oceanic Research Needed for Safe Disposal of Radioactive Wastes at Sea [Radyoaktif Atıkların Denize Dökülerek Tecriti için Gerekli Okyanus Araştırmaları], R. Revelle ve M. B. Schaefer; ve Concerning the Possibility of Disposing of Radioactive Waste in Ocean Trenches [Radyoaktif Atıkların Okyanus Dibindeki Çukurlara Dökülmesi Olasılığına Dair]. V. G. Bogorov ve E. M. Kreps. Cenevre Konferansı, *Tutanaklar,* Cilt XVIII, (1958).
7) A.g.e. *Biological Factors Determining the Distrubition of Radioisotopes in the Sea* [Radyoizotopların Denizdeki Dağılımını Belirleyen Biyolojik Etkenler], B. H. Ketchum ve V. T. Bowen.
8) *Die Atomwirtschaft'da* Konferans Raporu, H. W. Levi (1960).
9) ABD Atomik Enerji Komisyonu, Kongre'ye Yıllık Rapor/1969 (Washington DC, 1960).
10) *Selected Materials on Radiation Protection Criteria and Standards; Their Basis and Use* [Radyasyonun Korunma Kriterleri ve Standartları Üzerine Seçilmiş Malzemeler; Esasları ve Kullanımları] ABD Deniz Kuvvetleri Radyolojik Savunma Laboratuarının Görüşleri.
11) *Friede oderAtomkrieg* [Barış ya da Nükleer Savaş] Albert Schweitzer (1958).
12) *The Hazards to Man ofNuclear and Allied Radiations* [Nükleer ve Bağlaşık Radyasyonların İnsana Tehlikesi] İngiliz Tıbbi Araştırmalar Konseyi.
13) y.a.g.e., Lewis Herber.
14) "Summary and Evaluation of Environmental Factors that must be Considered in the Disposal of Radioactive Wastes" [Radyoaktif Atıkların Ortadan Kaldırılmasında Düşünülmesi Gereken Çevresel Etkenlerin Özeti ve Değerlendirmesi] K. Z. Morgan, *Industrial Radioactive Disposal,* [Sınai Radyoaktivitenin Temizlenmesi] III. Cilt.
15) "Natürliche und Künstliche Erbaenderungen" [Doğal ve Yapay Gen Değişiklikleri] H. Marquardt, *Probleme der Mutation-forschung* [Mutasyon Araştırmalarında Sorunlar] (Hamburg, 1957).
16) y.a.g.e., Shubert ve Lapp.
17) "Today's Revolution" [Günümüzün Devrimi] A. M. Weinberg, *Bulletin of the Atomic Scientists* (Chicago, 1956).
18) *Must the Bomb Spread?* [Bombanın Yaygınlaşması Zorunlu mu?] Leonard Beaton (Penguin Books, Londra, 1966).
19) "From Bomb to Man" [Bombadan İnsana] W. O. Caster. *Fallout* [Serpinti], derleyen: John M. Fowler (New York, 1960).
20) y.a.g.e.
21) y.a.g.e.
22) "The Atom's Poisonous Garbage" [Atom'un Zehirli Çöpleri] Walter Schneir, *Reporter,* (1960).
23) y.a.g.e., Lewis Herber.
24) *On Peace* [Barış Üstüne], Albert Einstein, derleyen: O. Nathan ve H. Norden (New York, 1960).

25) *Pollution: Nuisance or Nemesis?* [Çevre Kirlenmesi: Dert mi, İlâhi Adalet mi?] (His Majesty's Stationary Office, Londra, 1972).

İNSAN YÜZLÜ TEKNOLOJİ

Teilhard Centre for the Future of Man, Londra, Altıncı Yıllık Toplantı'da verilen bir konferanstan., 23 Ekim 1971.

3. **BÖLÜM - ÜÇÜNCÜ DÜNYA**

KALKINMA

Afrika Büro'sunun 3 Mart 1966 tarihli genel toplantısında verilen Yıldönümü Söylevi'nden.

ORTA KARAR BİR TEKNOLOJİNİN GELİŞTİRİLMESİNİ GEREKTİREN TOPLUMSAL VE EKONOMİK SORUNLAR

İlk olarak UNESCO/Latin Amerika'nın Kalkınmasında Bilim ve Teknolojinin Uygulanması Konferansı tarafından Latin Amerika Ekonomik Komisyonu işbirliği ile yayınlanmıştır (Santiago, Şili, Eylül, 1965).

1) "A Plan for Full Employment in the Developing Countries" [Kalkınan Ülkelerde Tam İstihdam İçin Bir Plan], Gabriel Ardant, *International Lahor Review,* 1963.
2) "Wages and Employment in The Labor Surplus Economy" [Emek Fazlası Olan Ekonomide Ücretler ve İstihdam] L. G. Reynolds, *American Economic Review,* 1965.
3) *Industrialisation in Developing Countries* [Kalkınan Ülkelerde Sanayileşme], derleyen: Ronald Robinson, (Cambridge University Overseas Study Committee, Cambridge, 1965).
4) a.g.e.
5) a.g.e.
6) a.g.e.
7) "Technologies Appropriate for The Total Development Plan" [Topyekün Kalkınma Planı İçin Uygun Teknolojiler] D. R. Gadgil, *Appropriate Technologies for Indian Industry* [Hindistan Sanayiine Uygun Teknolojiler] (SIET Enstitüsü, Haydarabad, 1964).

İKİ MİLYON KÖY

İlk olarak *Britain and tlıe World in the Seventies* [1970'lerde Britanya ve Dünya] adlı kitapta yayımlanmıştır. Derleyen: George Cunningham (Weidenfeld and Nicolson Ltd. Londra, 1970).

HİNDİSTAN'DA İŞSİZLİK SORUNU

1971'de Londra'daki Hindistan Kalkınma Grubu'na verilen bir söylev.

1) *The New Industrial Estate* [Yeni Sınai Mülk], John Kenneth Galbraith (Penguin Books, Londra, 1967).

4. BÖLÜM - ÖRGÜTLENME VE MÜLKİYET

GELECEĞİ ÖNCEDEN SÖYLEYECEK BİR MAKİNE Mİ?

Otomasyonun Sosyal ve Ekonomik Etkileri konusunda Britanya Birinci Konferansı'nda yapılan bir sunumdan. (Harrogate, Haziran, 1961).

1) *The Economics of 1960* [1960'ın Ekonomisi] Colin Clark (1941).

BÜYÜK ÖLÇEKLİ ÖRGÜTÜN KURAMINA DOĞRU

İlk olarak "Management Decision" [Yönetimde Karar] adlı makalede. *Quarterly Review of Management Technology,* (Londra, 1967).

1) Papalığın Mektubu "Quadragesime Anno"dan alınmıştır.
2) *Seçilmiş Yapıtlar,* Mao Zedung, Cilt III.

MÜLKİYET

Bu bölümdeki tüm alıntılar R. H. Tawney'in *The Acquisitive Society* [Edinimci Toplum] adlı yapıtındandır.

SONSÖZ

1) *Ancient Beliefs and Modern Superstitions* [Eski Çağların İnançları ve Çağımızın Bâtıl İnanışları] Martin Lings (Perennial Books, Londra, 1964).
2) Pollution: Nuisance or Nemesis? (HMSO, Londra, 1972).
3) a.g.e.
4) a.g.e.
5) a.g.e.
6) *Prudence* [Basiret] Joseph Pieper, Richard ve Clara Winston çevirisi. (Faber and Faber Ltd. Londra, 1960).
7) *Fortitude and Temperance* [Metanet ve İtidal] J. Pieper, Daniel F. Coogan çevirisi. (Faber and Faber, Londra, 1957).
8) *Justice* [Adalet] J. Pieper, Lawrence E. Lynch çevirisi. (Faber and Faber, Londra, 1957).
   Hıristiyanlığın eşsiz bir öğretisi olan Dört Temel Erdem doktrininde, Joseph Pieper'den daha iyi bir rehber bulunamazdı. Söylemek istediğini genel okuyucuya anlatmasını bildiği kadar, okuyucunun kendi sorunları ve gereksinimleriyle bağlantısını kurmasını da bilmektedir.